

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний фонд фундаментальних досліджень
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут археології

Дослідження
трипільської цивілізації
у науковій спадщині
археолога Вікентія Хвойки

Частина II

Матеріали і дослідження

Київ 2006

Особистість, діяльність та наукова спадщина археолога Вікентія Вячеславовича Хвойки привертає увагу не лише науковців, але й широкої громадськості. Можливо, тому, що вона є прикладом поєднання особистого зацікавлення справою, у даному випадку – археологією та давньою історією, із невтомною працею над поширенням здобутих знань у суспільстві. Він відкрив декілька археологічних культур, серед яких – трипільська. Та зацікавленість, котру нині викликає ця давня цивілізація, що існувала у нашому краї із другої половини VI по першу половину III тис. до н. е., робить актуальним звернення до першоджерел, історії та здобутків перших кроків у її дослідженні. У цьому відношенні наукова спадщина В. В. Хвойки є особливо ваговою та цінною.

Друга частина містить матеріали і дослідження, присвячені науковій спадщині В.В. Хвойки. Дано опис та перелік місць розкопок, архівних матеріалів (Науковий архів Інституту археології НАН України) та музейних колекцій (Національний музей історії України), пов'язаних із дослідженнями В.В. Хвойкою трипільських старожитностей, які супроводжуються кольоровими таблицями ілюстрацій.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ
У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
АРХЕОЛОГА ВІКЕНТІЯ ХВОЙКИ**
Частина II
Матеріали і дослідження

*Наукове видання
Друкується за постановою
Вченої Ради Інституту археології
Національної академії наук України*

Рецензенти:

Баран В. Д., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук
Гладкіх М. І., доктор історичних наук

*Підготовка видання і безкоштовне надання бібліотекам України за фінансової
підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень*

© Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко, Ж.О. Кононенко, Г. О. Станіцина, О. О. Якубенко, тексти, 2006.

© М. Ю. Відейко, фото, 2006

© Л. В. Астахова, дизайн, 2006

ISBN 978-966-02-4225-8

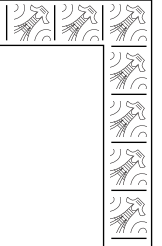
ISBN 978-966-02-4227-2 (Ч.2)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
В. В. ХВОЙКО І ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (<i>Н. Б. Бурдо</i>)	7
МІСЦЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК В. В. ХВОЙКИ НА ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ (<i>М. Ю. Відейко</i>)	28
АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ В. В. ХВОЙКОЮ ТРИПІЛЬСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ У НАУКОВОМУ АРХІВІ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ (<i>Г. О. Станіцина, Ж. О. Кононенко</i>)	39
КОЛЕКЦІЇ ІЗ РОЗКОПОК В.В. ХВОЙКИ НА ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (<i>О. О. Якубенко</i>)	45
БІБЛЮГРАФІЯ (<i>В. А. Колеснікова</i>)	71
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	75

Знахідки із розкопок поселень трипільської культури. Рисунки В. В. Хвойки. НА ІА НАНУ.

ВСТУП

Частину другу публікації наукової спадщини В. В. Хвойки, що стосується вивчення трипільської цивілізації, відкриває стаття наукового співробітника Інституту археології НАН України Н. Б. Бурдо. Її зміст спрямований на розкриття значення досліджень Трипілля як в порівнянні досягнень у ХІХ — на початку ХХ століття, так і з погляду сучасної археологічної науки. Така перспектива відкриває можливість гідно оцінити зроблене нашими попередниками у вивченні археології та давньої історії України. Без подібної неупередженої та об'єктивної оцінки публікація наукового здобутку В. В. Хвойки виглядала б незавершеною. Увагу було зосереджено саме на трипільській спадщині, видання якої є головною метою даного проекту.

Однак, наукові розробки В. В. Хвойки, що стосуються досліджень трипільської цивілізації, не обмежені прижиттєвими виданнями його праць, переклад яких пропонується увазі читача у першій частині. До спадщини, у першу чергу, входять відкриті і досліджені ним пам'ятки археології — поселення трипільської культури, колекції знахідок, які зберігаються та експонуються у багатьох музеях як в Україні, так і за її межами. У численних архівних фондах зберігається чимало важливих документів — польова документація (щоденники, малюнки, фотознімки, креслення), звіти про дослідження, рукописи як виданих, так і не опублікованих наукових праць, а також листування з установами та організаціями, науковцями та меценатами. Усі перелічені вище складові наукової спадщини можуть бути важливим, а часом — єдиним, джерелом для сучасних дослідників, які раз по раз звертаються до зробленого В. В. Хвойкою.

До частини другої включено опис сучасного стану поселень трипільської культури, які виявив та досліджував В. В. Хвойко. Для цього, крім архівних та бібліографічних досліджень, було проведено археологічну розвідку на пам'ятках, розташованих на території сучасної Київської та Хмельницької областей, зафіксовано сучасний

вигляд поселень. Ця праця виконана співробітниками Інституту археології НАН України Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко, а також директором Київського обласного археологічного музею М. І. Городиським.

Користуючись нагодою, висловлюємо подяку за цінні консультації співробітникам Хмельницького обласного краєзнавчого музею, а також мешканцям с. Круті Броди (кол. Крутобородинці) Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл. за допомогу у пошуку місць розкопок В. В. Хвойки.

На жаль, збереглися не всі місця давніх поселень. За минулі роки частина їх досить суттєво пошкоджена або навіть знищена оранкою, деякі знаходяться під сучасною забудовою. На переважній більшості поселень відсутні охоронні знаки. Важливим результатом проведених у 2006 р. польових досліджень стала ідентифікація місця розташування епонімної пам'ятки — поселення біля с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл., проведена на підставі архівних документів — малюнків В. В. Хвойки та розвідувальних розкопок, які підтвердили наявність культурного шару відповідного етапу розвитку трипільської культури саме у цьому місці. Тож на часі — увічнення місць хоча б найвідоміших поселень, як це прийнято робити, можливо — включення поселення біля Трипілля до складу Київського обласного археологічного заповідника, який нині створюється.

Навіть стислий опис архівних документів, пов'язаних із дослідницькою діяльністю В. В. Хвойки, котрий підготували співробітниця Наукового Архіву ІА НАНУ Г. О. Станіцина та Ж. О. Кононенко, демонструє їх різноманіття та обсяг. Деякі з цих документів публікуються вперше. Хоча сучасні дослідники досить часто звертаються до матеріалів із особистого фонду В. В. Хвойки, деякі із документів ще чекають на вивчення та наукову публікацію. Особливо це стосується польової документації, рукописів наукових праць, епістолярної спадщини. Слід

відзначити, що без вивчення архівних ілюстрацій була б неможливою достовірна ідентифікація місця розташування епонімної пам'ятки біля с. Трипільля. Архівні пошуки, безперечно, дадуть змогу відновити забуті і відкрити невідомі сторінки досліджень, а також з'ясувати походження багатьох знахідок, які нині частково безпаспортними зберігаються у музейних зібраннях.

Важливою частиною видання є опис колекцій Національного музею історії України, які походять із розкопок В. В. Хвойки на поселеннях трипільської культури, складений співробітницею музею, хранителькою трипільських фондів О. О. Якубенко.

Їй належить велика кількість наукових праць, де описано, інтерпретовано цілий ряд категорій знахідок — керамічний посуд, антропоморфна та зооморфна пластика, культові вироби¹. Завдяки її зусиллям, нині колекція із розкопок В. В. Хвойки не лише зберігається у зразковому стані, але й покращується її стан. Так, деякі речі зазнали пошкоджень під час Другої світової війни, коли колекції музею вивозилися з Києва. Однак лише тепер, через десятки років, О. О. Якубенко вдалося зібрати частину розбитої під час тих подій трипільської кераміки. Нині ці речі є окрасою музейної експозиції.

Крім того, дослідниця підбрала і передала на реставрацію фрагменти, з яких частково або повністю вдалося відновити деякі посудини. Таким чином, через сто років після проведення розкопок, нарешті завершується цикл камераль-

ної обробки знахідок, на який у В. В. Хвойки, на жаль, не виявилось часу. Взагалі речі з розкопок В. В. Хвойки є важливою і досить помітною складовою діючою нині у Національному музеї історії України виставки — «Дивосвіт Трипільля». Незначну частину трипільських знахідок В. В. Хвойки публікуємо нині на сторінках цього видання, деякі — вперше будуть введені до наукового обігу. Зрозуміло, що така колекція заслуговує на окреме ґрунтовне видання.

Завершує частину другу бібліографія праць, які стосуються досліджень В. В. Хвойки на ниві трипільської цивілізації, складена завідуючою Наукової бібліотеки Інституту археології НАНУ, к. і. н. В. А. Колесніковою. Крім публікацій самого вченого, до неї включено видання біографічного змісту, наукові роботи, де тою чи іншою мірою використано результати досліджень В. В. Хвойки або дано оцінку його праць та внеску у вивчення археології та давньої історії. Зрозуміло, що довелося значно обмежити коло включеної до бібліографії літератури, адже число праць, де є згадки про результати розкопок, даються оцінки наукової спадщини В. В. Хвойки, є більш широким.

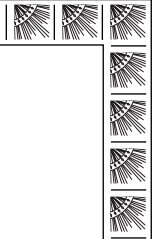
Завершуючи вступ до другої частини видання, висловлюємо надію, що ідея продовження праці по вивченню, а головне — по виданню наукової спадщини В. В. Хвойки, знайде підтримку та продовження у майбутньому. Думки про певні напрями такої роботи викладено у розділах цього вступу, а також у статтях, які пропонуються увазі читача.

М. Ю. Відейко

---

¹ Якубенко О. О. Трипільська колекція Вікентія Хвойки у зібранні Національного музею історії України. Зберігання, вивчення та використання // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Просвіта, 2003. — С. 56–70; Якубенко О. О. Трипільська колекція В. В. Хвойки з Київщини та її використання в експозиції Національного музею історії України // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури: Тез. доп. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 28–30 вер. 1994 р. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С. 35–37; Якубенко О. О. Трипільська розписна кераміка з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи: Матеріали ювілейної міжнар. конф. — К., 1999. — С. 78–80; Якубенко О. О. Трипільська розписна пластика з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію: До 150-річчя від дня народження: Темат. зб. наук. пр. — К., 2000. — С. 125–148. іл.; Якубенко О. О. Колекція В. Хвойки // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 231.

В. В. ХВОЙКО **І ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ**

Стан європейської археології первісної доби наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Для розуміння цінності та значення наукової спадщини В. В. Хвойки у галузі археології первісної доби та його ролі у становленні та історії археологічної науки в Україні необхідно хоча б побіжно ознайомитися із розвитком первісної археології на європейському континенті, а також різноманітними ідеями, які були висловлені на той час у зв'язку із історичною інтерпретацією археологічних знахідок.

Добре відомо, що найперші кроки археологічна наука зробила у галузі класичної та середньовічної археології. Перші старожитності первісної доби було виявлено у країнах Північної Європи. Тому саме вчені Данії стали піонерами у збиранні старожитностей, розкопках та дослідженні первісної історії Європи. Датчани: музейник К.-Ю. Томсен та професор Копенгагенського університету Я. Ворсо, починаючи з 30-х рр. ХІХ ст. розробляли та впроваджували першу археологічну періодизацію первісності — «систему трьох віків» — кам'яного, бронзового та залізного. Вони спиралися на різноманітні знахідки отримані під час розкопок могильників у Скандинавії. Слід зауважити, що провідні європейські археологи першої половини ХІХ ст. (переважно із Німеччини, Франції та Великої Британії) навіть припустити не могли, що у Європі вирувало життя народів, які існували задовго до описаних у Біблії або античними авторами часів — ще до початку писемної історії. Адже про будь-яку іншу історію Давнього Світу тоді й мови не могло бути.

Приблизникам «системи трьох віків» довелося свого часу витримати нелегку й тривалу боротьбу із консервативними науковцями, перш ніж така звична нині періодизація первісності на

кам'яний, бронзовий та залізний віки утвердилася в науці. Супротивники «системи трьох віків» стверджували, що ніякого кам'яного віку не було, а знайдені кам'яні знаряддя — то, насправді, лише предмети релігійного культу античної доби. Не було, на їх думку, й ніякого бронзового віку, оскільки бронзові предмети, на які посилається Томсен, походять зовсім не з Данії, а з Італії і також є античними. Навіть у 60-ті роки ХІХ ст. німецький вчений Л. Лінденшмідт стверджував, що «розподіл на кам'яний, бронзовий та залізний віки є культурно-історичною фантазією»¹. На думку О. Л. Монгайта, остаточна перемога вчених, які доводили реальне існування передісторії, сталася насамперед завдяки поширенню еволюційної теорії Дарвіна на всі галузі науки, а також створенню соціологічної періодизації Бахофена та релігійної філософа Спенсера і етнолога Тайлора.

Перший конгрес доісторичної антропології та археології відбувся у Швейцарії 1866 р. з ініціативи відомого французького вченого Г. Де Мортільє. А на Всесвітній виставці у Парижі 1867 р. археологічні колекції речей первісної доби вперше представляли найдавніший етап в історії людства. На думку О. Л. Монгайта, триумф археологічної науки у Європі другої половини ХІХ ст. був визначений тим, що вона достатньо наочно підтверджувала ідеї еволюції та прогресу людства: від грубих знарядь кам'яного віку до цивілізацій Єгипту та Греції. Тепер археологія стала не простим збиранням старожитностей, але наукою, яка зайняла гідне місце у загальному вивченні людини та її культури.

Відповідний розвиток археологічної науки спостерігався й у Східній Європі, археологію якої представляла Російська імперія. У першій половині ХІХ ст. велися розкопки античних або середньовічних пам'яток, а щодо пам'яток первісності відомостей ще не було. Якщо у приват-

¹ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век. — М.: Наука, 1973. — С. 93.

них колекціях старожитностей і траплялися праісторичні предмети, їх, як і в Західній Європі, вважали «антиками». Один з найстаріших за часом знаходження виріб трипільської кераміки в колекції Державного історичного музею в Москві відноситься до 1854 р. Навіть у 80–90-ті рр. XIX ст. трипільські розписні посудини виставлялися як скіфські старожитності, а жіноча трипільська статуетка вважалася «фігуркою Флори».

Втім, перші знахідки чудової мальованої кераміки на Галичині, яка на той час входила до складу Австро-Угорської імперії, було зроблено 1878 р. під час розкопок Вл. Пшебиславського¹ біля с. Городниці. У цьому регіоні, а також на Буковині та на Поділлі, у 80–90 рр. XIX ст. було

розкопано чимало поселень культури мальованої кераміки. Найвидатніші перші розкопки пам'яток Трипілья внесено до наведеної нижче таблиці, де також відображено головні події у становленні археології первісної епохи в Європі.

Певною мірою можна говорити про те, що дослідження у галузі первісної археології у західній та східній частинах Європи йшли паралельними шляхами. Узагальнюючі праці західноєвропейських вчених зазвичай незначною мірою враховували дані, отримані археологами Російської імперії. Інформаційний прорив був здійснений видатним чеським науковцем Л. Нідерле, який 1893 р. видав у Празі дослідження “Lidstvo v dobe predhistoricne”.

Дата	Первісна археологія в Західній Європі	Археологічні дослідження з первісної археології на теренах сучасної України
1836—1860 рр.	Запропонована та впроваджена «система трьох віків».	
30-ті рр. XIX ст.	Перші кроки на шляху етнічної інтерпретації археологічних даних первісної доби.	
1837 р.	Вийшла друком праця Г. Шафарика «Слов'янські старожитності».	
1840—1868 рр.	С. Нільсон намагається довести, що Скандинавія за доби бронзи заселена кельтами, а північні культури засновані фінікійцями.	
Друга половина XIX ст.	Формування «кельто-слов'янської» теорії.	
1865 р.	Вийшла друком праця Д. Леббока «Доісторичні часи», вперше застосовано термін «неоліт» (переклад російською — 1875 р.).	
1866 р.	У Швейцарії відбувся перший всесвітній конгрес доісторичної антропології та археології.	
Остання чверть XIX ст.	Уся Європа охоплена археологічними дослідженнями. Видаються книги, часописи, збираються археологічні з'їзди. Постановка проблеми визначення етнічної належності археологічних культур і вивчення історії та етногенезу різних народів.	
1876 р.	На міжнародному конгресі у Будапешті запропоновано ввести період енеоліту (мідного віку).	

¹ Przybyslawski W. Ustep z poszukiwan archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878 // Zbior Wiadomosci do Antropologii Krajowej. — Krakow, 1879. — Т. 3. — S. 70–73.

Дата	Первісна археологія в Західній Європі	Археологічні дослідження з первісної археології на теренах сучасної України
1878—1979 рр.		Розкопки Вл. Пшебиславським культури мальованої кераміки у Городниці над Дністром.
1878—1979 рр. 1884 р.	Перші знахідки культури Кукутень.	Доповіді на VI археологічному з'їзді в Одесі про доісторичні пам'ятки Поділля.
1871—90 рр.	Розкопки Г. Шлімана на Гісарлику, у Мікенах, Ітаці — відкриття Егейського світу догомерівської Греції.	
1888 р.	Вийшла друком робота О. Монтелиуса «Про вторгнення наших предків на північ».	
80-ті роки	Дослідження на Кікладах.	
90-ті рр. XIX ст.	В. Дерпфельд встановлює дев'ять шарів стратиграфії Трої.	
1888 р.	Перша публікація матеріалів розкопок поселення та могильника Лендель на Дунаї.	
1889 р.	На міжнародному археологічному конгресі у Парижі повідомлення про відкриття культури Кукутень.	Розкопки Г. Оссовським пам'ятки культури мальованої кераміки у Васильківцях
1890 р.		Розкопки Г. Оссовським поселень культури мальованої кераміки у Вигнанці, Щитовець.
1892 р.		Розкопки В. Б. Антоновича та Ч. Зборовського у Криничках.
1893 р.	Вийшла друком праця Л. Нідерле «Людство за доби праісторичної».	Початок робіт В. В. Хвойки на Кирилівській стоянці. Знахідки фрагментів неолітичної кераміки у верхньому шарі.
1894 р.		Відкриття поселення культури мальованої кераміки Шипинці.
1895 р.	Розкопки у Тордоші. Доповідь Г. Косіні із обґрунтуванням етноісторичної концепції.	Перші розкопки В. В. Хвойкою шару трипільської культури на Кирилівській стоянці.
1896—1898 рр.		Розкопки пам'яток трипільської культури В. В. Хвойкою біля сіл Трипілля, Верем'я, Щербанівка, Халеп'я, Жуківці.
1897 р.		Розкопки В. Деметрекевичем пам'ятки культури мальованої кераміки у Зеленці.
1898 р.		Видання у Росії доповненого та переробленого перекладу праці Л. Нідерле «Людство за доби праісторичної», здійсненого Хв. Вовком.

Дата	Первісна археологія в Західній Європі	Археологічні дослідження з первісної археології на теренах сучасної України
1899 р.		Доповідь В. В. Хвойки на XI Археологічному з'їзді у Києві; розкопки під час екскурсії: Погреби, Юшки, Стрїтівка, розкопки Г. Оссовського у Більчі-Золотому Розкопки В. М. Доманицького у Колодистому.
1900 р.	Початок досліджень А. Еванса на Криті. На міжнародному археологічному конгресі у Парижі повідомлення Хв. Вовка про «культуру передмікенського типу» на Україні.	Дослідження О. А. Спіцина, В. М. Доманицького, М. Ф. Біляшівським площадок передмікенської культури та курганів у Колодистому; К. Гадачеком культури мальованої кераміки у Филипковці, Мельниці та на «Гончарисі»; М. Ф. Біляшівським та В. М. Доманицьким відкрито поселення передмікенської культури між сс. Пекарями, Хмільною та Конончею
1901 р.	Розкопки К. Цунтасом тєлю Сескло.	Розкопки В. В. Хвойки біля с. Балики, Щучинка, Кононча.
1902 р.	М. Васич розпочинає розкопки пам'яток культури Вінча.	Розкопки Е. Р. Штерна у Петренах та доповідь про них на XII Археологічному з'їзді у Харкові.
1903 р.	Розкопки К. Цунтасом тєлю Діміні; вийшла друком праця О. Монтеліуса з обґрунтуванням типологічного методу.	Початок розкопок поселення культури мальованої кераміки Шипинці — «Буковинської Трої».
1904 р.		Вийшла друком праця В. В. Хвойки «Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры», в якій дослідник вперше наполягає на належності трипільської культури праслов'янам.
1905 р.		Доповідь Е. Р. Штерна про розкопки у Петренах на XIII Археологічному з'їзді у Катеринославі; вийшла друком узагальнююча праця Хв. Вовка «Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні». Перша карта пам'яток трипільської культури.
1906 р.		Дослідження М. Якимовича у Старій Буді.
1907 р.		Вийшла друком узагальнююча праця Е. Р. Штерна «Доисторическая греческая культура на юге России».
1908-1914 рр.		Чотиритомна праця Ж. Дешелетта «Керівництво з археології первісної, кельтської та гало-римської».
1909 р.		Дослідження В. В. Хвойкою поселень Крутобородинці-I, II і поселення Верем'я; дослідження С. С. Гамченком поселень Кринички, Коритне, Данилова Балка.

Дата	Первісна археологія в Західній Європі	Археологічні дослідження з первісної археології на теренах сучасної України
1910 р.		Вийшли друком: курс лекцій В. О. Городцова «Первобытная археология», нове видання книги О. А. Спіцина «Археологические раскопки».
1911 р.	Обґрунтування етногенетичної концепції Г. Косини.	
1913 р.		Вийшла друком узагальнююча праця В. В. Хвойки «Древнейшие обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)»

Цю монографію відомий російський вчений Д. Анучин характеризував як працю, що «є особливо цікавою та цінною спробою огляду доісторичної археології в Європі взагалі та й у слов'янських країнах зокрема, огляду, який тим більше заслуговує на увагу, що його супроводжує чимало малюнків, що дають наочне розуміння про різноманітні типи та види описаних старожитностей»¹.

Залученню до єдиного наукового простору археологічних старожитностей первісної доби всього європейського континенту сприяли міжнародні зв'язки вчених, діяльність яких була пов'язана із теренами сучасної України.

Наукове спілкування поєднало імена таких видатних вчених, як Л. Нідерле, Й. Піч, Хв. Вовк, В. Хвойко. У 1895 р. Хв. Вовк узявся за переклад монографії Л. Нідерле на російську мову. Професор Празького університету Л. Нідерле вирішив внести доповнення та удосконалити своє дослідження відповідно новітнім даним.

Тому переклад його праці був фактично новим її виданням. Видана під редакцією В. Анучина 1898 р. книга «Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы, в частности славянских земель» надала можливість широкому колу читачів не тільки ознайомитися із сукупністю даних про доісторичні часи Європи, але й поставила на перший план старожитності слов'янських земель.

У той рік, коли Хв. Вовк узявся за переклад праці Л. Нідерле про первісну археологію, В. В. Хвойко розпочав перші розкопки пам'яток трипільської культури у Києві. В. В. Хвойко — співвітчизник засновника чеської археології Й. Піча та Л. Нідерле, у ті часи ще початківець-колекціонер старожитностей, не лише перебував під впливом наукових ідей відомого славіста, але й листувався з ним, обмінювався новою інформацією та думками. Втім, ця тема ще чекає свого дослідника, а зараз нам важливо висвітлити нау-

кову атмосферу, у якій формувався В. В. Хвойко як археолог.

Саме відкриття В. Хвойкою трипільської культури поєднало його ще з одним видатним європейським вченим. Це був Хв. Вовк, який мав уже чималий науковий досвід, всіляко підтримував прагнення В. Хвойки здобувати все нові й нові відомості про старожитності «культури передмікенського типу», як він називав трипільську культуру, уточнюючи її поважний вік та важливий статус. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові здійснило перше видання досліджень з трипільської культури українською мовою. 1899 та 1905 рр. у «Матеріалах до українсько-руської етнології» вийшли статті Хв. Вовка присвячені відкриттям В. В. Хвойки². Фактично видання 1905 р. містило звіт — доповідь, зроблену Хв. Вовком на Міжнародному археологічному Конгресі 1900 р. в Парижі. У статтях було значною мірою використано матеріали, отримані завдяки наполегливій праці на розкопках В. В. Хвойки, в тому числі навіть ще не опубліковані, а отримані внаслідок листування. Хв. Вовк опублікував перші результати роботи на Кирилівській вул., а також підсумував усі дані, відомі у європейській археології про пам'ятки із мальованою керамікою, а також склав першу карту трипільських пам'яток на теренах від Буковини до Наддніпрянщини.

В. В. Хвойко проводив величезну роботу з польових досліджень пам'яток відкритої ним у 1893 р. у Києві культури: 1895–1898 — на Кирилівській вулиці у Києві; 1896–1898 — біля сіл поблизу містечка Трипілля; 1901 р. — в районі м. Ржищів та на Канівщині; й, нарешті, 1909 — знову на Київщині, у с. Верем'я та на Поділлі в околицях с. Крутобородинці (тепер Круті Броди).

За свідченнями В. В. Хвойки, під час цих досліджень він розкопав сотні об'єктів трипільської культури — площадок (500). Жоден ані з сучасників, ані з послідовників В. В. Хвойки на-

¹ Анучин Д. Н. От редактора перевода // Л. Нидерле. Человечество в доисторические времена. — СПб., 1898. — С. V.

² Вовк Ф. К. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні: Відчит на міжнар. археологічному конгресі 1900 р. у Парижі // Матер. до українсько-руської етнології. — Львів, 1905. — Т. 6. — С. 1–27; Вовк Ф. К. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві / Матер. до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 12–30.

віть не наблизився до подібних обсягів польових досліджень.

Відкриття В. В. Хвойкою неолітичних старожитностей у Наддніпрянщині викликало неабияку зацікавленість серед археологів Російської імперії та науковців, причетних до проблем первісної доби у європейській археології загалом.

Оцінка діяльності В. В. Хвойки у галузі трипільської культури сучасниками та провідними дослідниками ХХ ст.

Діяльність В. В. Хвойки по вивченню трипільської культури умовно можна розділити на певні періоди. Першій — власне відкриття пам'яток неолітичної доби на Київських пагорбах — 1893–1895 рр. Другий період, найбільш продуктивний, — 1896–1898 рр. — визначається пошуковими розвідковими роботами по виявленню трипільських пам'яток та розкопками десятків, а то й сотень залишків глинобитних споруд в околицях містечка Трипільля. Цей період завершується блискучою доповіддю на XI Археологічному з'їзді та відповідною публікацією «Кам'яний вік середнього Придніпров'я». У 64 книзі часопису «Київська старовина» 1899 р. пролунала оцінка громадської думки: «Безперечно, знахідка створить епоху в археології нашого краю».

Особливо високо діяльність В. В. Хвойки на ниві археології Наддніпрянщини оцінили представники національно свідомої української громади. Зауважимо, що перші публікації про відкриття трипільської культури, яка ще й не отримала власну назву, було здійснено саме українською мовою Хв. Вовком у виданні Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові¹. Хв. Вовк хоча й зазначав, що «д. Хвойко не є професійним археологом...», все ж таки у таких словах оцінював його діяльність, підсумовуючи статтю 1899 р.: «Спасибі шановному розвідачу, ми могли дати, користуючись його матеріалом досить повну картину дуже оригінальної і дуже цікавої культури...» Хв. Вовк слушно передбачав, що : «... досліді навіть того ж самого невсипушого д. Хвойки, которому ми тут складаємо шири й сердечну подяку за його поміч у нашій праці... доведуть у кінці до того, що ся культура не буде нам здавати ся такою відрубною від усього иньшого, як здається тепер»².

У наукових колах, не заперечуючи досягнень В. В. Хвойки на ниві відкриття нової історичної епохи відповідного регіону, Хв. Вовк та

М. Ф. Біляшівський вдалися до критичних зауважень. Ми тепер знаємо, що як ті, так і інші мали рацію. І нарешті — третій період настав після у чомусь триумфального другого. Обсяг розкопок трипільських пам'яток 1901, 1909 років незрівнянно менший, натомість вийшли друком праці, в яких В. В. Хвойко підводить підсумки власним археологічним дослідженням доісторичної доби, вдається до історичної інтерпретації отриманих ним археологічних джерел.

Ми вже висвітлили стан тогочасної археологічної науки. Можна сказати, що подібно до того, як археологія пройшла у ХІХ ст. шлях від банального збирання старожитностей до історичної науки, так і В. В. Хвойко пройшов творчий шлях від пересічного київського колекціонера до одного з фундаторів української археології.

Відомо, що В. В. Хвойко не мав університетської освіти, але це не завадило йому увійти до когорти перших археологів Російської імперії. Повчальними для нових поколінь є чинники такого успіху. Вважаємо, що два із них були вирішальними — це наполеглива невтомна праця та прагнення до здобування все нових та нових знань. Останнє тепер би назвали «самоосвітою».

Перший чинник — найбільш очевидний. За зовсім короткий час — менш ніж за 20 років, В. В. Хвойко відкрив для науки цілий світ невідомих до того народів та пам'яток історії та культури. Його дослідження, окрім трипільської культури, були успішними у цілій низці галузей археології й високо оцінені нащадками. Натомість про те, як зростав власне науковий багаж вченого, відомо поки ще не так вже й багато. Але про рівень його наукового авторитету серед науковців Європи свідчить ще недостатньо вивчений епістолярний спадок В. В. Хвойки. У ньому нараховується понад 200 адресатів, серед яких назвемо лише найбільш відомі імена: Л. Нідерле, Г. Косина, Хв. Вовк, М. Біляшевський, О. А. Спіцин. З цими провідними вченими того часу обмінювався В. В. Хвойко думками, надавав їм інформацію про археологічні розкопки, був у курсі новітніх наукових гіпотез. Саме такими були його «університети».

До речі, університетські вчені, які розкопували пам'ятки культури мальованої кераміки на Галичині наприкінці ХІХ ст., датували ці старожитності часом мікенської культури. Натомість «звичайний київський колекціонер», початківець-археолог В. В. Хвойко, розкопавши 1895 р. перші мальовані черепки на горах Києва, а впродовж 1896–1897 рр. ще й пам'ятки поблизу м. Трипільля, одразу вірно визначив їх належність до неолітичної доби. Це можна розглядати, як одне із свідчень на користь відповідного рів-

¹ Вовк Ф. К. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні: Відчит на міжнар. археологічному конгресі 1900 р. у Парижі // Матер. до українсько-руської етнології. — Львів, 1905. — Т. 6. — С. 1–27;

² Вовк Ф. К. Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві / Матер. до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 2, 30.

ня фахової підготовки В. В. Хвойки як археолога, підготовки, яку він здобув самотужки.

Слід сказати, що, починаючи з кінця XIX ст. до наших днів, висловлювалися різні думки щодо наукових заслуг та досягнень археолога В. В. Хвойки у галузі вивчення Трипілля. Ми намагалися зібрати усі свідчення на цю тему і його сучасників і фахівців наступних часів. Спираючись на ці висловлювання та власний аналіз доробку першовідкривача трипільської культури й даватимемо оцінку його діяльності у цій царині.

Історичні умови діяльності В. В. Хвойки по вивченню трипільської культури

Для того, щоб вірно оцінювати діяльність В. В. Хвойки на ниві відкритої ним трипільської культури, необхідно чітко уявляти як усі сторони цієї діяльності, що розгорталася наприкінці XIX — на початку XX ст., так і відповідний стан археологічної науки того часу.

Для початку необхідно чітко уявляти, як було організовано власне археологічну роботу — розкопки. Із праць В. В. Хвойки ми знаємо, що джерела фінансування розкопок були різними. Перш за все, це був власний кошт самого В. В. Хвойки. Очевидно, що достаток вчителя малювання або дослідника-аграрія був зовсім невеликим, у будь-якому разі недостатнім для оплати значних археологічних розкопок. Саме тому для отримання відповідних коштів В. В. Хвойко продавав власні знахідки колекціонерам та музеям, а на отримані гроші проводив нові роботи. Доповідь на XI Археологічному з'їзді 1899 р. про відкриття неолітичної культури на Київщині, а особливо наукова екскурсія вздовж берегів Дніпра, влаштована 11 серпня для учасників з'їзду, під час якою вчені отримали можливість наочно побачити тільки-но відкриті пам'ятки трипільської культури та взяти участь у їх розкопках, не тільки принесли заслужену славу В. В. Хвойці. Ці події також спричинилися до зростання зацікавленості науковців та широкої громадськості трипільською культурою. Це сприяло залученню коштів меценатів для розкопок старожитностей. Але все одно, коштів постійно бракувало, це переважно й унеможлилювало, разом із перешкодами, які чинили власники землі, розгорнути польові дослідження відповідним чином.

У Російській імперії наприкінці XIX ст. головними установами, які організовували археологічні дослідження, були Імператорська археологічна комісія (ІАК) у столиці імперії Санкт-Петербурзі та Московське Імператорське Археологічне Товариство. Деякі розкопки В. В. Хвойко здійснював саме на замовлення цих установ.

Треба мати на увазі, що період, коли розпочиналася археологічна діяльність В. В. Хвойки у Києві, був, певною мірою, періодом становлення не лише археологічної науки у Російській імперії, але й, зокрема, первісної археології. Фактично, такої професії як археолог у сучасному розумінні ще не було. Не було навіть відповідних кафедр в університетах. Побаження щодо відкриття кафедр археології в університетах Імперії було висловлене на тому ж XI Археологічному з'їзді. Тому, власне, дуже важко провести розмежування між різними категоріями тих осіб, котрі проводили в ті часи археологічні розкопки: університетськими професорами, істориками або класичними філологами за фахом, аматорами, колекціонерами старожитностей.

Відношення до пам'яток старовини та знахідок, зроблених під час розкопок, як до предмету археологічної науки або до історичного джерела тільки формувалося. Імператорська археологічна комісія видавала Відкриті листи на проведення археологічних розкопок на державних землях, а їх отримувачи звітували про них після проведення робіт. Але це правило стосувалося виключно казенних земель. Втім, було чимало випадків, коли власники земель або просто шукачі скарбів проводили «розкопки» без будь-яких правил та дозволів. Згадки про зруйновані ними трипільські площадки зустрічаємо подекуди й у В. В. Хвойки.

Відношення ІАК до отриманих під час польових археологічних досліджень знахідок характеризує стан тогочасної науки. Археологи, які вели розкопки на теренах Російської імперії за Відкритими листами ІАК, по завершенню робіт повинні були представити викопані речі комісії, яка відбирала з них найбільш яскраві знахідки до Імператорського Ермітажу. Решту археолог міг передати до місцевих музеїв. Саме тому чимало трипільських матеріалів з терен Поділля або Наддніпрянщини потрапили або до музеїв обох імперських столиць, або до приватних колекцій. Таким чином вони стали назавжди втраченими для України, із землі якої були вийняті.

Таке «офіційне» ставлення до викопаних знахідок породжувало чимало вад у археології, як науці, яка вивчає давню історію, спираючись на старожитності як на єдине джерело. Не створювалося власне наукових археологічних колекцій, які б відображували певні комплекси з конкретних пам'яток. Натомість, знахідки, отримані під час археологічних розкопок, нівелювалися до рівня «старожитностей», антикваріату, зібраних колекціонерами або випадково підібраних у полі. Таке відношення археологічних установ до розкопок ставило на задній план власне вивчення археологічних об'єктів, які мали б бути предметами розкопок, сприяло вилученню стародавніх речей з історичного контексту. Тож значна частина дуже важливої інформації втрачалася. У цьому відношенні показовою є доля трипільських старожитностей, здобутих В. В. Хвойкою.

1900 р. Хв. Вовк, розглядаючи до трипільські пам'ятки, відкриті В. В. Хвойкою, звернув увагу на методичні засади первісної археології. Він, посилаючись на Л. Нідерле, доводив, що завданням первісної археології є зовсім не викопування та опис предметів старовини або розкладання їх у вітринах музеїв з аотацією про те, хто був їх великодушним пожертвувачем. Насправді завдання доісторичної археології полягає у якомога повнішому встановленні типу, походження, міграцій, побутових обставин, суспільних відношень, вірувань та культів і взагалі всієї діяльності або культури найдавніших мешканців певної землі. Відповідно й археологічні розкопки мають бути спрямовані на отримання усіх тих даних та проводитися з дотриманням необхідних вимог, які б забезпечували найповніше дослідження залишків старовини¹.

Широко користуючись інформацією, яку В. В. Хвойко надавав йому про свої розкопки, Хв. Вовк водночас досить критично ставився до деяких методичних прийомів В. В. Хвойки, вважаючи їх не надто досконалыми. Втім, цілком слушні зауваження стосувалися не лише діяльності В. В. Хвойки, а й інших його сучасників-археологів (Вовк, 1905, 3). Можна стверджувати, що у працях Хв. Вовка зафіксовано певний стан археологічної науки на теренах двох імперій — Австро-Угорської та Російської — саме того періоду, коли проводив свої дослідження на Київщині В. В. Хвойко.

Можемо констатувати, що задеклароване Хв. Вовком ставлення до археологічних досліджень як до джерела для історичних висновків, було властиве В. В. Хвойці. Саме про це свідчать зміст й навіть назви деяких його праць, особливо тих, що належать до останнього, третього, періоду дослідження трипільської культури.

У праці 1900 р. Хв. Вовк зауважує, що «нешодавнє видання Б. І. Ханенки² демонструє, що в нас можливі розкішні видання, але ці видання, як вони й не важливі з документального та мистецького боку, матимуть достатньо серйозне значення тільки тоді, коли вони будуть так само й наукові, залучати до себе всі необхідні елементи для встановлення давньої культури»³. Це зауваження також яскраво характеризує загальний рівень археологічної науки Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст.

Про рівень розробки археологічної методики у Російській імперії на рубежі XIX та XX століть взагалі, й польових досліджень зокрема, можуть свідчити видані у ті часи підручники — курси лекцій професорів провідних університетів та інші узагальнюючі видання. У рік перших розкопок В. В. Хвойкою трипільських старо-

житностей на Кирилівській вулиці у Києві — 1895 — за розпорядженням Імператорської Археологічної Комісії вийшов друком посібник «Производство археологических раскопок», складений О. А. Спіциним. Із загального обсягу посібника 5 сторінок присвячено необхідному інвентарю та загальним прийомам археологічних розкопок, 50 — стосується поховальних пам'яток, на 5 сторінках описано методику розкопок поселень, городищ та давніх міст, і, нарешті, по 2 сторінки відведено для пам'яток кам'яного віку, печер та «старожитностей змішаного характеру»⁴. У цьому посібнику немає навіть натяку на методику розкопок пам'яток неоліту, культурного шару поселень, подібних до трипільських. Наступне, доповнене і перероблене видання цього посібника вийшло 1910 р., але за 15 років так і не було доповнено методичними вказівками щодо розкопок трипільських пам'яток. Зауважимо, на той час чимало методичних розробок вже було опубліковано у працях Хв. Вовка, М. Ф. Біляшівського й власне самого В. В. Хвойки. Навіть автор посібника, О. А. Спіцин проводив розкопки трипільської площадки у Колодистому ще 1901 року.

Для того, щоб сучасний читач міг скласти власну думку про рівень археологічної методики майже сторічної давнини викладемо «загальні вказівки» О. А. Спіцина, якими завершується посібник.

«Креслення, розріз, план, малюнок! Креслення, розріз, план, малюнок!

Креслення у дрібному масштабі не може бути точним.

Розрізи брати довгі та широкі.

Експедиція повинна бути ретельно підготована з наукового та практичного боків.

Не виїжджати із широкими, незбутніми, а головне, невизначеними, надіями.

Не можна їхати на археологічні розкопки, якщо не маєш практичного знайомства із земляними роботами.

На розкопках не поспішати і не хвилюватися. Потрібні витримка та холоднокровність.

Розпачі у випадку невдачі, яка легко передається робітникам, на розкопі не має бути місця. Щомиті треба бути напоготові і до вдачі й до невдачі. Якщо прийом розкопок правильний та гарно застосований — це вже є успіх.

Дослідник повинен триматися на розкопі спокійно та впевнено.

Під час праці слід відсторонювати усе, що відволікає увагу від справи.

Завжди пам'ятати, що розкопка знищує на- завжди пам'ятку старовини»⁵.

¹ Вовк Ф. К. По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа // АЛЮР. — 1900. — С. 131.

² Йдеться про серійне видання «Древности Поднепровья».

³ Вовк Ф. К. Там само. — С. 141.

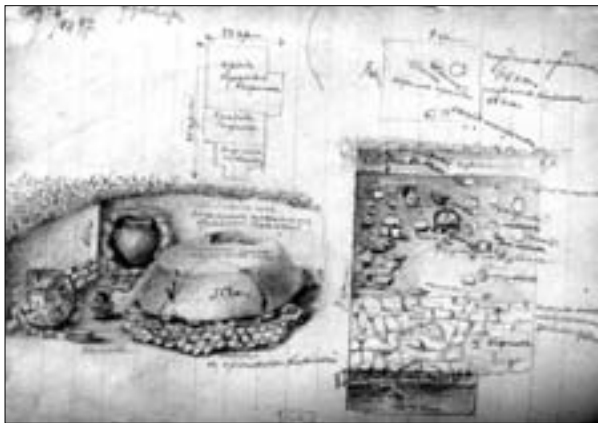
⁴ Спіцин А. А. Производство археологических раскопок. — СПб., 1895.

⁵ Спіцин А. А. Археологические раскопки. — СПб., 1910. — 124, 125.

Методика розкопок трипільських пам'яток, застосована В. В. Хвойкою

Якщо уважно прочитати праці В. В. Хвойки і, тим більш, ознайомитися із польовою документацією, яка зберігається у Науковому архіві ІА НАНУ, можна пересвідчитися, що так би мовити «матеріальні» вказівки посібника із розкопок дослідник виконував. Є серед документації В. В. Хвойки і креслення, і розрізи, і, особливо, малюнки. Безперечно, ця документація виглядає дещо інакше, ніж сучасні польові креслення, але вона абсолютно нічим не відрізняється від документації, що супроводжувала розкопки багатьох його сучасників, у тому числі фахових вчених.

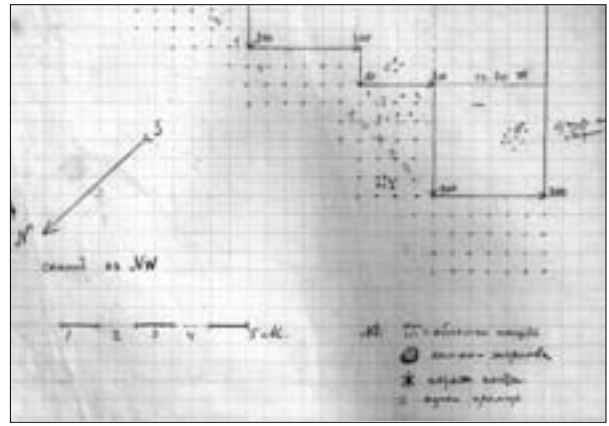
Зауваження Хв. Вовка¹ до В. Хвойки ще недостатньо конкретні. М. Ф. Біляшівський, який написав і опублікував 1904 р. спеціальну рецензію на працю В. В. Хвойки «Розкопки 1901 р. в області Трипільської культури», також висловив

Сторінка з польового щоденника В. В. Хвойки.
НА ІА НАНУ.

чимало зовсім неконструктивних зауважень з огляду на загальний стан методики польових досліджень. Йому чомусь дуже не сподобався термін «площадка», він навіть пропонує вилучити його зовсім, але... пізніше сам же його використовує. До речі, М. Ф. Біляшівський був першим, але далеко не останнім з дослідників, кому не подобалася така назва для залишків глинобитних споруд трипільської культури. Але слово «площадка» отримало постійну прописку у термінології трипільознавців, хоча його неодноразово намагалися змінити на інші також абсолютно умовні назви, наприклад — «точки», «майданчики». Мабуть живучість слова «площадка» свідчить, все ж таки, про його влучність.

Втім, головним якісним зауваженням М. Ф. Біляшевського щодо розкопок В. В. Хвойки було те, що дослідник не розкриває площадку одразу повністю, а розкопує послідовно частинами за допомогою траншей. Така методика дійсно докорінно відрізнялася від запропонованої

Фрагмент польового креслення В. В. Хвойки.
Розкопки в Крутобородинцях. НА ІА НАНУ.

Креслення та розріз площадки
в Крутобородинцях, чорнетка. НА ІА НАНУ.

Хв. Вовком та М. Ф. Біляшівським і яка, фактично, використовується й досі.

Але навряд чи в той час методика В. В. Хвойки могла завдати шкоди трипільським пам'яткам. По-перше, слово «траншея» навіть за сучасними стандартами не пасує до розкопів шириною понад 2 м. Закладаючи «траншеї» шириною до 3 м, як видно із деяких рисунків, дослідник ретельно фіксував все, що було знайдено під час розбирання культурного шару, робив замальовки та креслення. Потім закладав наступну «траншею» і повторював процес фіксації. При цьому, слід зауважити, він діяв цілком відповідно до загальноприйнятої на той час методики розкопки великих площ на поселеннях. Потім усі частини креслень поєднувалися і отримувалася загальний план об'єкту.

У сказаному вище легко переконатися, якщо ознайомитися з публікаціями, а також численними архівними матеріалами В. В. Хвойки, які, ясна річ, не увійшли до друкованих праць і не могли бути відомими ні М. Ф. Біляшівському, ні

¹ Вовк Ф. К. По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа // АЛЮР. — 1900. — С. 3.

Розкопки на р. Красній (Трипілля). Фото з особистого фонду В. В. Хвойки. НА ІА НАНУ.

Хв. Вовку. Натомість треба зауважити, що дослідження площадок траншеями якраз і давало можливість отримати значну кількість розрізів, що є дуже актуальним для вивчення багатшарових відкладень площадок. Отже, В. В. Хвойко і діяв саме згідно методичним гаслам О. А. Спіцина: «Креслення, розріз, план, малюнок».

Закидали В. Хвойці і те, що він не використовує під час розкопок фотофіксацію. Так, у його публікаціях ми фотознімків розкопаних площадок дійсно не побачимо. Проте вони були виставлені в експозиції музею, де В. Хвойко працював — ці знімки збереглися в архіві дослідника разом із паспарту та написами. Але вони презентують переважно не результати розкопок, а процес, робітників та зацікавлених, особливо хлопчаків, які спостерігають за роботою. У чому причини подібного нехтування фотофіксацією?

Певні думки щодо цього виникають при перегляді архіву негативів, які збереглися до наших днів. Це скляні пластини розміром 18x24 см. Тепер можна спробувати уявити апарат, у якому ці пластини використовувалися, а по тому спробувати уявити процес зйомок у польових умовах, а не у міському павільйоні. Після цього суворість оцінок щодо фотофіксації старожитностей В. В. Хвойкою, гадаємо, можна було б дещо переглянути.

Й нарешті наведемо цікаву думку щодо розбіжності у методах дослідження трипільських пам'яток В. В. Хвойки та М. Ф. Біляшевського, висловлену свого часу П. П. Курінним, котрий, як сучасник досліджень, був добре обізнаний у цій справі. Він вважав, що при застосуванні способу В. В. Хвойки «вигравали аналітичні моменти досліді, здобувалися реальні, в натурі перекрої», а завдяки методиці М. Ф. Біляшевського «досягалася наочність, виявлявся процес руйнування і збудування спорудження, але вповні губилися повздовжні та поперечні перекрої». «Отже, В. Хвойко вивчав уламки, частинки, елемен-

ти будови, щоб із них відбудувати ціле. М. Біляшевський намагався зрозуміти спочатку ціле, щоб через нього розгадати загадкові частини». На думку П. П. Курінного, «Спосіб В. Хвойки, рівнож як і Хв. Вовка для рішення проблеми конструкції та призначення були менш придатні, ніж спосіб М. Біляшевського і тому археологічна практика пішла в бік удосконалення способу М. Біляшевського»¹.

Нарешті, до широко відомої критики М. Ф. Біляшевським методики розкопок В. В. Хвойки додамо його оцінку роботи на розкопках трипільських площадок у Колодистому В. М. Доманицького та О. А. Спіцина. Це цитата із листа М. Ф. Біляшевського до Хв. Вовка, наведеного М. Я. Рудинським: «В. М. Доманицький поїхав оце до дому (Імп. Комісія дала йому грошей), та боюсь, щоб він не звернув з наміченої Вами дороги, та щоб не погнався за горшками. Коло Колодистого копан і С. [Спіцин] — перекопан поперек кілька площадок рівчачками, одну розкопан трохи ширше і на мій погляд зробив не те, що треба»².

Зауважимо, що у радянські часи було гарним тоном, пишучи про власні досягнення, наголошувати на «помилкових уявленнях про трипільську культуру старих археологів (Хвойко та ін.)»³. Втім, слід сказати, що провідна дослідниця трипільської культури у Радянському Союзі Т. С. Пассек аналізувала різні аспекти діяльності В. В. Хвойки по вивченню трипільської культури. При цьому вона виділяла як негативні, так і позитивні моменти. Щодо методики розкопок, то Т. С. Пассек вважала, що «Недосконалість прийомів розкопок (вузькими траншеями та невеликими ділянками) не дозволяла Хвойці та Штерну розкрити цілком залишки трипільських пам'яток та привела їх до невірних висновків про «загадкові глиняні площадки» як про споруди, що пов'язані із поховальним культом»⁴. Очевидно, що Т. С. Пассек не сповна уявляла собі, як власне проводив розкопки В. В. Хвойко.

Що ж стосується інтерпретації площадок, то ця тема стала дискусійною від часу відкриття трипільської культури і потребує спеціального аналізу. В узагальнюючій праці, присвяченій енеоліту СРСР, видатна дослідниця Трипілля К. К. Черниш слушно визначила етап дослідження трипільської культури після її відкриття як «початковий період дослідження трипільських поселень, коли створювалася методика їх вивчення, накопичувався речовий матеріал, вперше інтерпретувалися різні боки трипільської культури»⁵. Здається, що подібний підхід є найбільш зваженим і враховує конкретні історичні умови, у яких відбувалася діяльність В. В. Хвойки.

¹ Курінний П. П. Академік Микола Біляшевський // ТКУ. — 1926. — С. V–VII.

² Рудинський М. Я. Кілька попередніх зауважень до праці: Ф. Вовк. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні // Антропология. — В. III. — К., 1928. — С. 7.

³ Трипільська культура. — К., 1940. — С. 5.

⁴ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 12.

⁵ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдовы // Энеолит СССР. — М.: Наука, 1982. — С. 167.

Нарешті спробуємо оцінити діяльність В. В. Хвойки з вивчення трипільських старожитностей мовою фактів. На мапі, складеній Хв. Вовком і виданій 1905 р., нанесено 45 пам'яток трипільської культури. Серед них 20 поселень, котрі впродовж понад двадцяти років вивчалися багатьма дослідниками у Галичині та Буковині. Інші 20 пунктів, переважно з Наддніпрянщини, так або інакше пов'язані з ім'ям В. В. Хвойки, котрий їх або знайшов, або розкопував, і все це впродовж менше ніж десяти років. Ще 5 пунктів із зазначених на цій мапі вивчалися п'ятьма поважними вченими Російської імперії.

Елементарний підрахунок свідчить про очевидне: з одного боку маємо 25 трипільських поселень, що їх 20 років вивчали понад два десятки науковців, а з іншого 20 відкритих та розкопаних самим лише В. В. Хвойкою за неповні 10 років. Для більшої красномовності додамо, що на мапі із видання «Трипільська культура»¹ 1940 р. на теренах України позначено 58 трипільських пам'яток². Проти 1905 року приріст у 13 пунктів, а із 58 понад 20 (понад 34 %) відкрито і досліджувалося В. В. Хвойкою! Тож бачимо, що власне відкриття трипільської культури та суттєве поповнення джерелознавчої бази з давньої історії якраз і можуть та мають бути визнані головними досягненнями В. В. Хвойки.

Дискусійні питання вивчення трипільської культури у працях В.В. Хвойки

Два аспекти дослідження В. В. Хвойкою трипільської культури виявилися найбільш драматичними від самого моменту їх оголошення: інтерпретація площадок як ритуальних споруд та належність носіїв трипільської культури до предків слов'ян.

Інтерпретація площадок

Історія інтерпретації трипільських площадок не менш заплутана, ніж власне сама проблема реконструкції залишків розкопаних споруд. Певні особливості трипільських об'єктів, на які звертав увагу В. В. Хвойко, а саме — випал конструкцій та інвентарю, перепалені кістки, велика кількість посуду серед руїн, наводили різних дослідників, причому абсолютно незалежно один від одного, на думку про те, що вони мають справу із

якимись ритуальними, поховальними спорудами. Така інтерпретація належить Г. Оссовському, В. В. Хвойці та Е. Р. Штерну. До речі, саме останній дослідник, а не В. В. Хвойко, як можна прочитати у деяких фахівців, використовував термін «будинок померлих». З видання до видання кочує висловлювання Т. С. Пассек про те, що думка про поховальний характер трипільських площадок була тривалий час панівною. Це далеко не так. Тим більше, що й сама Т. С. Пассек наводить імена вчених, сучасників В. В. Хвойки, які не погоджувались із подібним тлумаченням площадок і вважали їх підлогами жител, а не залишками поховальних споруд.

Здається лише О. А. Спіцин був залучений Т. С. Пассек до прихильників інтерпретації площадок як жител помилково, а надалі цю помилку розтиражували в історіографічних оглядах десятки разів різні дослідники. Для того, щоб виправити помилку Т. С. Пассек, наведемо цитати із праць О. А. Спіцина. У статті, присвяченій розкопкам у Колодистому, він пише: «Повинен зізнатися, що більш важкої археологічної роботи мені ще не доводилося виконувати». Ця цитата, за версією Т. С. Пассек, включає також слово «Трипільля», і навіть має продовження, а саме: «Але я сміливо можу стверджувати, що відкриті мною пам'ятки є житлами, а не поховальними спорудами, про що неодноразово писав нам Хвойка»³.

Насправді у О. А. Спіцина далі йде такий текст: «Я намагався усіма силами та засобами проникнути у таємницю конструкції розкопаних площадок, для чого довелося брати до уваги будь-яку дрібницю, маючи надію відшукати хоча б найменшу точку опори; але площадки дійшли до нас у такому зіпсованому стані, звіти наші були настільки недостатні, а матеріал настільки громіздкий, що справа просувалася дуже повільно, й нарешті попри всі зусилля отримали не зовсім задовільний результат»⁴.

Нашу увагу у цитованій праці звернуло також наступне: «Цілком припустимо, що площадки взагалі не мали перекриття, або ж мали якесь незначне або ж навіть тимчасове. Маленька площадка із делікатною підлогою та надлишково громіздкою спорудою не могла жодним чином слугувати житлом. Вона призначалася для якихось обрядових дій та відгороджувалася від руйнуючої дії стихій, мабуть, яким-небудь навісом або легким сараєм».

Очевидно, що до праці Т. С. Пассек вкралася прикра помилка, що, на жаль, повторюється ще й іншими авторами, які продовжують приписувати

¹ У передмові до цього видання наголошено на тому, що «в умовах поміщицько-буржуазного ладу пам'ятки трипільської культури, як і інших епох, систематично не досліджувалися і були відомі в Дністровсько-Дніпровському басейні всього лише в кількох пунктах». — С. 5.

² Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломийщина // Трипільська культура. — К., 1940. — С. 10.

³ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 11.

⁴ Спіцин А. А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // ИАК. — СПб., 1904. — Вып. 12. — С. 87–88.

О. А. Спіцину думки, яких він не висловлював. По перше, у цитуванні Т. С. Пассек кидається в очі термін «Трипілля», який виник кількома десятиліттями пізніше, й тому не міг бути використаний О. А. Спіциним, тому, власне, його й нема в оригіналі. По друге, В. В. Хвойка активно листувався з М. Ф. Біляшівським, який також разом із В. М. Доманицьким та О. А. Спіциним працював у Колодистому. Може саме тут криється причина помилки Т. С. Пассек, яка поєднала в одній цитаті думки О. А. Спіцина та М. Ф. Біляшівського?

Нарешті, остання, наведена нами цитата із праці О. А. Спіцина, свідчить скоріше на користь того, що дослідник вважав площадки якимись ритуальними спорудами — «Вона призначалася для якихось обрядових дій...». Отже, очевидною помилкою є твердження Т. С. Пассек, що саме О. А. Спіцин найбільш чітко обґрунтував своє твердження з приводу інтерпретації площадок, як жител¹. Тут, знов-таки, вірогідно йшлося про М. Ф. Біляшевського, бо саме він, дійсно, був послідовним прихильником того, що площадки — то і є долівки жител.

Але перш, ніж розглянути аргументи М. Ф. Біляшевського, згадаємо всіх прихильників «ритуальної версії» В. В. Хвойки. На жаль, тут ми знову стикаємося з прикрою помилкою Т. С. Пассек, яка зарахувала Хв. Вовка до прихильників «побутової версії». Спочатку зазначено, що «наявність в деяких з них [площадках] великої кількості перепаленої глини та фарби схилило Ф. К. Вовкова до думки, що вони є випалювальними керамічними печами»².

Насправді, у праці, на яку посилається Т. С. Пассек, Хв. Вовк лише *висловлює думку деяких дослідників*: «**інші**, наскільки нам відомо, вважають, що це [площадки] скоріше за все гончарні майстерні, а можливо й печі для випалу посуду»³. Можливо, що помилка Т. С. Пассек відносно поглядів Хв. Вовка обумовлена тою обставиною, що розгорнуту позицію щодо інтерпретації трипільських площадок дослідник доводив у праці, виданій українською мовою, якою у достатній мірі вона могла не володіти.

Майже через 10 років після того, як Хв. Вовк працював над рукописом, присвяченим аналізу всіх наявних на той час матеріалів по трипільській культурі, М. Я. Рудинський підготував до друку один з його розділів «Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні. Будова й характер становищ», що зберігся в рукописі монографії Ф. К. Вовка «Про вироби передмікенського типу», який на той час зберігався у Кабінеті етнології ім. Х. Вовка ВУАН⁴.

Хв. Вовк, до речі як й В. В. Хвойка, зробив свої висновки стосовно інтерпретації площадок, спираючись на аналіз широкого кола розкопаних об'єктів, у тому числі й тих, які їх дослідники вважали залишками жител. Ретельно вивчивши усі дані, Хв. Вовк у розділі під назвою «Будова й характер становищ» дав таку характеристику площадкам: «Таким робом виходить, що вся будова точків складалася з трьох головних елементів: 1) зверхньої верстви чи точка з випаленої глини, 2) середньої верстви — похоронної з урнами, яка де-коли складена з кількох верств, переділених точками, такими як зверхній, і 3) підлоги чи спіднього точка, або чернія з невипаленої, а тільки вирівняної й часом пофарбованої глини. Такий склад похоронної будівлі наших неолітичних осель з виробами передмікенського типу досить докладно вияснюється при розгляданні чотирьох фотографій д.д. Біляшівського й Доманицького, зроблених при досліді коло с. Колодистого...»⁵.

Хв. Вовк нарешті дійшов висновку: «Таким побитом, ми приходимо до необхідності встановити три роди будови наших українських глиняних будівель з нахідками передмікенського типу, в залежності од їх призначення: землянок — задля життя, ганчарень задля виробу посуду й кладовищ задля заховування урн з попелом мерців».

Для аналізу дискусії з приводу інтерпретації трипільських площадок видана М. Я. Рудинським праця Хв. Вовка та й власне коментарі видавця, який був у цьому питанні прихильником гіпотези М. Ф. Біляшівського, мають принципове значення. Сам Хв. Вовк до 1904 р. мав нагоду лише ознайомитися із розкопками площадок у Шипинцях. Отже, з публікації очевидно, що дані про власні розкопки надавали Хв. Вовку як М. Ф. Біляшевський, так й В. В. Хвойка. Разом із матеріалами, почерпнутими з різних видань, саме інформація цих дослідників, які стояли на протилежних позиціях щодо проблеми площадок, була покладена в основу інтерпретації Хв. Вовка. Підкреслюємо, що ті самі об'єкти у Колодистому, які М. Ф. Біляшівський у листі характеризував: «Площадка» — це долівка хати»⁶, Хв. Вовк відніс до «кладовищ задля заховування урн з попелом мерців».

Немов підтверджуючи висловлювання Пассек Т. С. про те, що трипільська археологія тривалий час була під впливом невірної інтерпретації В. В. Хвойкою площадок, як ритуальних споруд, наведемо думки й інших дослідників кінця ХІХ — початку ХХ ст. Але треба підкреслити, що всі вони абсолютно самостійно, причому деякі раніше за В. В. Хвойку, ґрунтуючись на даних власних

¹ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 10.

² Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 8.

³ Вовк Ф. К. По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа // АЛЮР. — 1900. — С. 137.

⁴ Вовк Ф. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні // Антропологія. — В. III. — К., 1928.

⁵ Вовк Ф. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні // Антропологія... — С. 19.

⁶ Рудинський М. Я. Кілька попередніх зауважень... — С. 6.

розкопок, дійшли висновку про ритуальне призначення площадок.

Першим згадаємо Е. Р. Штерна, який після розкопок у Петренах 1902–1903 рр. писав: «Який зміст та значення описаних тут «площадок»? Після всього викладеного відповідь на це запитання, яке постійно встає перед нами, не може бути сумнівною. Посуд, сконцентрований у великій кількості на порівняно невеликому просторі, урни з попелом та сліди вогню, з одного боку, так само як відсутність вогнища та безсумнівних кухонних відходів, з іншого боку, — безперечно, свідчать про те, що ці площадки, відкриті на полі розкопок у Петренах, повинні розглядатися не як залишки поселення, але саме як місця для трупоспалення та жертвоприношення»¹.

Нині, спираючись на думку Е. Р. Штерна, слід розвіяти міф про те, що він ніби-то наполягав на реконструкції площадок як будівель типу «мастаби». Цитуємо по оригіналу: «Чи був цей [площадок] дах зроблений горизонтально, як при «мастабах» у Єгипті, або ж був подібний склепінню, — на основі матеріалів, що знаходяться у моєму розпорядженні з точністю сказати неможливо». Втім, на думку Е. Р. Штерна, яку б конструкцію не мала споруда, від якої залишилася трипільська площадка «в цей «будинок померлих», який було споруджено для будь-якої общини даного племені, чи була вона братерством або родиною, поставлені були урни з попелом»².

Г. Оссовський проводив розкопки на кількох поселеннях культури мальованої кераміки: Більче-Золоте, Бучач, Вигнанці, Васильківці. Дослідник вважав знайдені ним залягання обпаленої глини кладовищами із цегляними гробницями³.

Р. Кайндль під час розкопок у Шипинцях, вважав, що знайдений ним об'єкт з випаленої глини та керамічними знахідками був ритуальним — «площадкою для трупоспалення». У плоску яму ставилися посудини з рештками спаленого тіла, а потім всю яму вкривали захисним, сильно утрамбованим шаром глини. Під час випалення цього шару, вірогідно, готувалася й по-

минальна їжа, свідченням чого є розкидані поруч посудини⁴.

«Пожарищами» називав побачені на Галичині площадки А. Кіркор, вважаючи їх кладовищами із обрядом трупоспалення⁵.

Думки про побутове призначення споруд у вигляді площадок трималися К. Гадачек⁶, В. Деметрикевич⁷, пізніше — Г. Чайлд⁸. Дію вогню, яку явно зазнали усі знахідки, кожен з цих дослідників пояснює по-різному. Г. Чайлд та К. Гадачек вважають, що тут були вогнища, печі, а В. Деметрикевич висловив думку, що площадка утворилася в результаті випадкової пожежі в житлі.

В. О. Городцов після XI З'їзду та екскурсії по трипільським пам'яткам із площадками, яку було влаштовано його учасникам, писав: «було відкрито та досліджено відомим археологом Хвойкою В. В. залишки вельми примітної культури, що характеризується ... особливого роду площадками, які складаються із шарів обпаленої глини. Останні звернули на себе особливу увагу як загадковою свого призначення, так і тим, що були центрами, навколо яких групувалися інші знахідки... Їх вигляд зовсім не нагадує кладки з цегли, але сповна відповідає вигляду зруйнованих стін глинобитних споруд».

Проаналізувавши усі висловлені версії з приводу інтерпретації площадок: як жител, як спеціальних гончарних приміщень, ритуальних або поховальних споруд, цей дослідник дійшов висновку, що площадки є «залишками жител, форма яких була чотирикутна або округла. Стіни та підлога ретельно заглажувалися та фарбувалися, зсередини влаштовувалися глинобитні столи, у деяких хижках були печі, але у переважній більшості печей не знаходять».

На думку В. О. Городцова, залишки жител, подібних трипільським, відкрито В. В. Хвойкою на Пастирському городищі. Він навіть вважав, що «сучасні малоросійські мазанки є лише удосконаленим варіантом трипільських глинобитних жител»⁹. Ми не даремно так широко вдалися до цитування статті В. О. Городцова, бо вона досить яскраво відображує рівень уявлень про трипільську культуру на початку XIX ст. Нині ці погляди

¹ Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. — М., 1906. — Т. 1. — С. 17.

² Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. — М., 1906. — Т. 1. — С. 18.

³ Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1891 // ZWAK. — Krakow, 1892. — Т. 16. — С. 64.

⁴ Praehistorisches aus Bukowina // Jahrbuch der K. K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischer Denkmaler, N.F. — 1904. — Т. 2. — С. 29–30.

⁵ Kirkor A. H. Zprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejtnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877 // ZWAK. — Krakow, 1878. — Т. 2. — С. 14.

⁶ Hadaczek K. Slady epoki tak zwanej archaiczno-mykenskij we wschodniej Calicyi // Wiadomosci numizmatyczno-archeologiczne. — Krakow, 1901. — Т. 4. — С. 367.

⁷ Demetrykiewicz W. Sprawozdania z posiedzen komisji odbytych w drugiej polowie r. 1898 i r. 1899 // Mat. Antr.-arch. — Krakow, 1900. — Т. 4. — С. 101–109.

⁸ Childe V. G. Shipenitzki. A late Neolithic station with painted pottery in Bukowina. // The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. — 1923. — 53. — P. 267.

⁹ Городцов В. А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // АИЗ. — 1899. — № 11–12. — С. 345–352.

знаменитого російського археолога виглядають не менш екзотично, ніж припущення В. В. Хвойки про ритуальне призначення площадок.

Суперечки з приводу інтерпретації площадок тривали у 20–30-ті роки, аж доки після робіт Трипільської експедиції перед Другою світовою війною Є. Ю. Кричевський та Т. С. Пассек не ствердили у радянській науці «єдино вірну» концепцію інтерпретації площадок як залишків жител із багат шаровими підлогами. Є. Ю. Кричевський фактично присвятив цілу монографію трипільському житлобудуванню¹. У цьому дослідженні було розглянуто усі наявні на той час матеріали розкопок трипільських пам'яток, на яких було виявлено площадки. Ці матеріали було проаналізовано з точки зору гіпотези щодо реконструкції трипільських споруд, до якої дослідники прийшли під час розкопок Трипільської експедиції у Коломийщині.

Є. Ю. Кричевським проведена велика робота по огляду даних про площадки, їх класифікації. Однак він не аналізував залишки трипільських споруд об'єктивно, а відшукував матеріали, які б підтверджували лише його гіпотезу або намагався пояснити факти, які до неї не вкладалися. Щодо конструкції трипільських жител та способу їх будівництва, то Є. Ю. Кричевський фактично повністю повторив ідею М. Ф. Біляшівського про багат шарові долівки, випалені згори вогнищами. Так або інакше, але цілком слухна ідея М. Ф. Біляшевського про трипільські площадки, як залишки жител, нарешті стала дійсно пануючою.

Для досліджень сучасних археологів стали у пригоді як ідея В. В. Хвойки про ритуальний характер площадок, так і думка М. Ф. Біляшівського про те, що вони є залишками жител. Тепер лише в Україні відомо близько 2000 поселень із площадками трипільської культури, яка проіснувала понад 2000 років. Власне сам цей факт підтверджує правильність ідеї побутової інтерпретації площадок, бо якщо визнавати їх ритуальними майданчиками або поховальними спорудами, то невідомо, де ж за життя мешкали поховані у цих «будинках померлих»? До того ж важко уявити собі «кладовища» площею у 100–450 га, яку мають трипільські поселення-гіганти. Натомість, виходячи з інтерпретації М. Ф. Біляшівського, неможливо пояснити дію дуже сильного вогню на всі конструкції площадок та знахідки з них,

особливо ті випадки, коли посудини під дією температури понад 1000° спікаються із глиняною обмазкою. Це явне свідчення того, що житло та його інвентар горіли разом. Тобто вогонь не використовувався для випалу підлог будинків.

Зважаючи на високу температуру і те, що всі житла трипільців згоріли, невірогідною виглядає і версія про випадкові пожежі. Те, що випал на шарувань глиняної підлоги вогнищами, як вважав ще М. Ф. Біляшівський, неможливий, фактично було доведено ще експериментально-технологічним дослідженням 30-х років², а також підтверджено сучасними експериментами³.

Взагалі-то випал глиняної підлоги для її зміцнення, як вважають прихильники гіпотези М. Ф. Біляшівського, навпаки, міг дати протилежний результат. Очевидно, що, по-перше, шар глини при випаленні розтріскався б, а по-друге, такий випал позбавлений сенсу, бо випалена глина не має високих гідроізоляційних властивостей на відміну від сирі глини. Тому коли В. О. Городцов висловив припущення, що трипільські будинки нагадували хати-мазанки, він був доволі близьким до істини, із одним тільки «але». Жодна конструкція глинобитної хати не має випалу, окрім, звісно печі, але й піч не випалена при температурі 1000 °С. Така проста думка чомусь не прийшла до голови В. О. Городцова, який навіть не натякнув, чому ж ці, подібні до мазанок «хижі», несуть сліди дії сильного вогню.

Лише на початку 60-х рр. ХХ ст. В. І. Маркевич⁴ сформулював гіпотезу щодо інтерпретації площадок, яка пояснювала всі особливості їх конструкції та стану. Дослідник, який мав досвід розкопок трипільських поселень у Молдавії, доводив, що площадка є залишками обмазки дерев'яного перекриття житла з горищем або двома поверхами. Випал конструкцій будівлі та інвентарю В. І. Маркевич⁵ пояснював ритуальним спаленням трипільського поселення у відповідності із певним священним циклом, який визначав строки зміни місця мешкання на певному поселенні. Розгорнуту характеристику своєї гіпотези він дав значно пізніше⁶.

К. В. Зінковський присвятив спеціальну статтю поєднанню альтернативних, на перший погляд, гіпотез про побутове або ритуальне призначення площадок. Він дійшов висновку про подвійну сутність трипільських площадок, які

¹ Кричевський Є. Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 479–592.

² Кульська О. А., Дубіцька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури: (Хім.-технол. дослідження) // Трипільська культура. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 325–337.

³ Чабанюк В. Досліди з трипільського житлобудування // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Технології і проблеми культурної адаптації населення південно-східної Європи в епоху енеоліту». — Вішневець, 2006. — С. 49–50.

⁴ Маркевич В. І. Трипольское поселение Варваровка VIII // Тезиси докладов Первого симпозиума по археологии и этнографии ЮЗ СССР. — Кишинев, 1964.

⁵ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1981. — С. 81, 139.

⁶ Маркевич В. І. Домостроительство племен культуры Триполье-Кукутень // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 47–51.

спочатку були будинками живих, а потім перетворювалися на будівлі померлих. Дослідник стверджував, що житловий комплекс поселень трипільської культури у певний момент ставав кульговою пам'яткою внаслідок ритуальних дій, про які ми знаємо лише те, що вони супроводжувалися спаленням поселень при переході на нове місце прожиття.

На думку К. В. Зінковського, «реальні факти археологічної практики, навіть не зовсім вірно організовані з позицій логіки будування гіпотези, на інтуїтивному рівні дослідження призвели до формування двох протилежних із-за цього припущень. З одного боку — виключно культове пояснення «площадок», з другого — занадто раціоналістичне. Однак яким би суб'єктивним не був підхід, обидві думки з урахуванням вірної організації дослідження можуть бути підтвердженням його результативності, якщо визнати вірним припущення про подвійну сутність трипільських пам'яток, у яких гіперболізуються у свідомості давніх людей поняття будинку як місця мешкання живих у продовж його функціонування для цієї цілі — з одного боку, й як місця упокоїння усіх атрибутів будинку шляхом певних ритуальних дій — з другого»¹.

У спеціальному дослідженні В. О. Круц слушно доводить, що трипільські площадки є результатом ритуального спалення будинків².

Отже, як це не здається парадоксальним, але сучасна гіпотеза інтерпретації площадок поєднує і погляд М. Ф. Біляшівського на них, як на житла, і думку В. В. Хвойки про те, що вони були ритуальними спорудами. Глинобитні трипільські будівлі дійсно багатьма конструктивними деталями нагадували хату-мазанку, як слушно зауважив В. О. Городцов ще у 1900 р.

Але дія вогню, завдяки якій житла перетворилися на площадки, не була конструктивною. Спалення жител було спричинено обрядом залишення житла й перетворювало покинуті будинки на ритуальний об'єкт. Тож виявилось, що твердження В. В. Хвойки про ритуальну сутність трипільських площадок було все ж таки вірним, що змушує нас віддати шану інтуїції вченого³.

Етно-історична інтерпретація трипільської культури

Доповідь В. В. Хвойки на XI Археологічному з'їзді 1899 р. про відкриття трипільської культури викликала великий резонанс у вчених колах. Це й зрозуміло, бо на той час найдавнішим народом,

що мешкав на берегах Дніпра вважалися кіммерійці. Тобто, «доісторичний» пласт місцевої історії був просто невідомий. Вважалося, що коли у північній, західній, південній частинах неолітичної Європи вирувало життя «доісторичних» народів, а у Середземномор'ї починали свій розвиток перші цивілізації, Наддніпрянина, або «південь Росії» були просто «диким полем», безлюдною пустелею, білою плямою на археологічній мапі доісторичної Європи. І ось «київський колекціонер», початківець-археолог відкрив цілий пласт доісторичної культури!

Із наведеної на початку нашого дослідження таблиці видно, що пам'ятки культури із мальованою керамікою на Галичині розкопувалися із 70-х років XIX ст. Але тільки відкриття трипільської культури В. В. Хвойкою фактично майже через два десятки років відкрило фахівцям очі на цілий пласт неолітичної доісторії цієї частини Європи — давні хліборобські народи. Тоді, майже одночасно, у перші роки XX ст., з'явилися узагальнюючі праці Хв. Вовка та Е. Р. Штерна, які аналізували відкриті В. В. Хвойкою культуру у контексті європейського неоліту. Таким чином, дослідження В. В. Хвойки спричинили зацікавленість феноменом археологічних культур із мальованою керамікою, подальше вивчення таких пам'яток та їх правильне датування часом неоліту, а не «мікенської» доби, яка у «системі трьох віків» відносилася до періоду бронзового та початку залізного віку.

Свого часу Т. С. Пассек слушно підкреслювала, що велика заслуга В. В. Хвойки полягає в тому, що він першим порівняв між собою відомі раніше у різних місцях України пам'ятки із мальованою керамікою, в тому числі й відкриті ним у Наддніпрянині, відніс їх до неолітичної доби, «виділив їх у особливу тему для наукового дослідження та визначив велике значення трипільської культури серед інших старожитностей»⁴. Дійсно, дослідники культури мальованої кераміки на Східній Галичині вбачали у її розписному посуді мікенські, грецькі впливи і відповідно датували їх більш пізнім часом.

Пам'ятки із яскравим мальованим посудом знаходили приблизно у той самий час у Румунії — культура Кукутень, Трансильванії — Аріушд, Угорщині — Лендель. Наприкінці XIX ст. вчені, які здебільше зверталися до вивчення пам'яток мальованої кераміки у регіоні від Дунаю до Дніпра, вважали, що така кераміка відображає впливи «мікенської традиції», або вона з'явилася як результат імпорту, або є спорідненою із мікен-

¹ Зинковский К. В. К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья: Сб. науч. тр. / АН УССР. Одес. археол. музей. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 16–22.

² Круц В. А. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов // Трипольські поселення-гіганти. — К.: Корвін-пресс, 2003. — С. 74–76.

³ Бурдо Н. Б. Сакральний аспект архітектури трипольських протогородів // Трипольські поселення-гіганти. — К.: Корвін-пресс, 2003. — С. 18–21.

⁴ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 7.

ською, або ж система розписної орнаменталії впроваджена гончарями-мандрівниками. Отже, культура мальованої кераміки не тільки відносилася до більш пізнього часу, але й вважалася прийшлою на теренах сучасної України. Огляд подібних думок, як і їх критика, наведений Е. Р. фон Штерном¹.

Натомість фахівці, які досліджували пам'ятки із мальованим посудом на Поділлі, Галичині, Буковині, Наддніпрянщині — Е. Р. Штерн, Хв. Вовк — вказували на подібні знахідки саме у неолітичних шарах Трої, Мікен, які, власне, передували мікенській культурі. Тому неолітичні старожитності із розписною керамікою отримали загальну назву «культури передмікенського типу»².

Хв. Вовк, навіть не сприйняв назву, застосовану В. В. Хвойкою для пам'яток із мальованою керамікою у Наддніпрянщині — трипільська культура. Вовк, як і Штерн та багато інших вчених, більше звертали увагу на спільні риси різних культур із мальованою керамікою, у той час як В. В. Хвойка слушно вбачав особливості саме трипільської частини неолітичної спільноти із розписним посудом. Майбутнє показало, що інтуїція його й на цей раз не підвела, він виявився правий у визначенні території власне трипільської культури, хоча й не мав університетської освіти й занадто широкого кругозору університетських професорів. При ньому були лише його наполегливість, відданість своєму життєвому шляху та ненаситна жага до пізнання.

Отже, правильне датування трипільської культури, а також вірне виокремлення її з кола споріднених культур неолітичної доби доводить, що В. В. Хвойка був достатньо підготовленим фаховим археологом. Здається, саме його доволі непогана обізнаність у справах європейської первісної археології дозволила йому вірно визначити трипільську культуру як культуру хліборобського народу. До В. В. Хвойки історична інтерпретація культури мальованої кераміки фактично не цікавила її дослідників. До того ж нагадаємо, що, наприклад на думку В. О. Городцова, площадки були рештками жител, але «не постійних а тимчасових, і їх сукупність є ні що інше, як зимова стоянка багатого та високочультурного племені, яке було на стадії кінця кочівницького та початку осілого, землеробського побуту. Вільна площа посеред поселення залишалася для загону худо-

би... Загальний вигляд стоянок трипільського типу міг нагадувати краалі сучасних мешканців Південної Африки»³

Хліборобський характер трипільської культури, її неолітична давнина, а також територія, яку займали ці племена, і яка, певною мірою, співпадала з районом розселення давніх слов'ян, за думкою Л. Нідерле, навели В. В. Хвойку на думку, що власне трипільці і були дуже давніми предками слов'янських народів. Тому В. В. Хвойка вже на XI Археологічному з'їзді, звітуючи про відкриття доісторичної хліборобської культури, наголосив та тому, що люди на берегах Дніпра жили від далеких часів неоліту. В. В. Хвойкою було вперше поставлено питання етнічної належності трипільської культури. На його думку, населення трипільської культури належало до «арійських» (тобто індоєвропейських) предків слов'ян. Він повторив цю думку у виданні, присвяченому розкопкам 1901 р.

На подібні заяви В. В. Хвойки згодом пролунала критика з боку М. Ф. Біляшевського: «Ми серйозно бажаємо автору в його майбутній роботі якщо не зовсім видалити етнологічну частину у відділ доісторичних старожитностей, то можливо відвести їй менше місця — це дуже слизька поверхня, по якій можна швидко з'їхати у такий ліс припушень, домислів, питань і т. д., з якого неможливо буде вибратись»⁴.

Але таке ставлення до етнічної інтерпретації археологічних старожитностей на той час поділяли далеко не всі археологи. Етнічна інтерпретація археологічних доісторичних старожитностей була притаманна європейській, а також російській науці кінця XIX — початку XX ст. Де що інше, ніж В. В. Хвойка, етнічну інтерпретацію трипільської культури запропонував О. А. Спицин. Після опису розкопок кількох площадок у с. Колодистому він писав: «Вважаємо, що київські глиняні площадки належали одному з фракійських племен і, що знайдена на них багата та високорозвинена культура — східна, саме малоазійська... Старожитності тієї ж культури є й у Середній Азії»⁵.

Гіпотезу щодо етнічної належності передмікенської (трипільської) культури докладно обґрунтував Е. Р. Штерн⁶. Він навів точку зору Г. Шмідта з приводу того, що неолітична культура в області від Дунаю до Дніпра належала фра-

¹ Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. — М., 1906. — Т. 1. — С. 39–43.

² Вовк Ф. К. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні: Відчит на міжнар. археологічному конгресі 1900 р. у Парижі // Матер. до українсько-руської етнології. — Львів, 1905. — Т. 6.

³ Городцов В. А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // АИЗ. — 1899. — № 11–12. — С. 349–350.

⁴ Беляшевский Н. Ф. В. Хвойка. «Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры» (рецензия) // АЛЮР. — 1904. — № 3. — С. 116–120.

⁵ Спицин А. А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // ИАК. — СПб., 1904. — Вып. 12. — С. 118.

⁶ Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. — М., 1906. — Т. 1. — С. 48–52.

кійцям, причому Карпати пропонувалося розглядати, як їх початкову прабатьківщину. Троянців, на його думку, можна визнати малоазійськими нащадками фракійсько-фрігійських племен та говорити про спорідненість населення південно-східної Європи з північно-балканських країн з «фракійськими» троянцями. Е. Р. Штерн вважав, що подібні висновки Г. Шмідта дають підстави думати, що у «домікенську епоху культурні течії рухалися у напрямку з півночі на південь, а великий фракійський народ міг бути носієм тієї культури, яка головним чином лежить в основі розвитку раннього грецького життя».

Е. Р. Штерн підкреслював, що, на його думку, «певна етнологічна фіксація домікенської культури, її віднесення до однієї спеціальної, відомої з історичних часів народності здається доволі проблематичною та спирається на низку посилок, які неможливо довести». Але за думкою Е. Р. Штерна, важко припускати можливість безперервного існування населення у карпато-дунайській області, бо «напередодні вже IV тис. до Р.Х. фракійці вже як такі відділилися від індоєвропейської народної маси... При безперечному існуванні великого переміщення населення, утворенні нових племен, та поглинанні великих груп іншими великими масивами, — я вважаю методологічно вірним відмовитися від того, щоб для таких далеких часів називати певні народні племена, які відомі нам з пізніших епох».

Дослідник запропонував загальну гіпотезу, згідно з якою із великої індоєвропейської маси народів, батьківщину якої він бачить зовсім не в Азії, зрештою виділилися племена та групи, котрі потрапили на південний схід Європи, до Дунайсько-Карпатської області. Тут вони створили своєрідну високорозвинену культуру, яка згодом стала окремою культурною одиницею. Під впливом нової хвилі народів з півночі, тиску нових індоєвропейських племен, або через виснаження ґрунтів, ці племена почали рухатися з півночі на південь у напрямку до берегів Малої Азії, Егейського моря та материкової Греції.

Тут виникає певна культурна диференціація, але на думку Е. Р. Штерна, в етнологічному та соціальному відношенні різниця між «фракійським» та «мікенським» не була дуже великою. Дослідник наполягав на тому, що «тільки за припущенням сильного культурного впливу з півночі на південь стають зрозумілими аналогії між культурним колом південно-східної Європи та найдавнішими шарами знахідок у Трої...». На його думку, племена культури мальованої кераміки добровільно або під тиском хвиль інших народів наприкінці історичного періоду залишили місце свого перебування, а «кінець розпису посуду на півдні Росії співпадає із початком аналогічної кераміки на грецькому ґрунті і шлях, яким

йшла культурна течія, ми можемо простежити на материк до Фессалії, в острівній області через Трою та Кіклади, аж до Кіпру».

Тепер ми знаємо, що Е. Р. Штерн помилявся стосовно руху населення у неолітичну добу з півночі на південь. Насправді все відбувалося навпаки, просто на початку XX ст. були невідомі дуже давні неолітичні культури Греції, які відносяться принаймні до VII тис. до н. е. Власне вони й лежать в основі грецької цивілізації¹. Певною мірою сама людність цих культур завдяки складним етнокультурним процесам, що відбувалися на європейському континенті за доби неоліту та енеоліту може бути певною мірою причетна й до формування трипільської культури. Напевне, цим і пояснюються ті аналогії, що їх спостерігав Е. Р. Штерн поміж «домікенською» та «грецькою» культурами.

Але археологічні джерела, які спростовують етнологічні гіпотези як В. В. Хвойки, так і Е. Р. Штерна, з'явилися значно пізніше. Тому немає сенсу ані оцінювати погляди вчених початку XX ст. з позицій сучасної джерелознавчої бази, ані, тим більш, повертатися до них, як до актуальних або діючих гіпотез. Вони вже і без того зробили свою справу постановки проблеми історичної інтерпретації трипільської культури та посіли чільне місце в історії науки.

Втім, розглянувши головні ідеї щодо етнічної належності трипільської культури, можемо констатувати, що вони були цілком у руслі розвитку західноєвропейської археології, огляд якої запропонований О. Л. Монгайтом. Захоплення теорією еволюції та спроби етнічної інтерпретації археологічних матеріалів власне й виводили археологію на рівень історичної науки. В останню чверть XIX ст. європейські археологи намагалися з'ясувати, якою мовою спілкувалися народи, що представляли ту або іншу археологічну культуру. Наважимося припустити, що етнологічні студії Хвойки В. В. були якоюсь мірою й рефлексією на концепцію Г. Косіні, який занадто вже поширював своє бачення відносно вирішального впливу германських народів на хід європейської доісторії.

Розглянемо тепер, на якій підставі Хвойко В. В. вважав трипільську культуру праслов'янською, вдавшись до прямого цитування його останньої праці. Хід його думок був таким: «Нас укріплюють на думці про однорідність місцевої культури і, відповідно, незмінність складу населення Середнього Придніпров'я протягом усіх доісторичних часів».

По-перше, осілий спосіб життя Середньо-Придніпровських мешканців і поєднані з ними заняття, однакові у всі доісторичні часи.

По-друге, незмінність будівельних прийомів, що застосовувались Середньо-Придніпровськими мешканцями доісторичних часів під час спорудження жител.

¹ Тутюв В. С. Неолит Греции (периодизация и хронология). — М.: «Наука», 1969.

По-третє, чудова усталеність в основних рисах доісторичних культур Середнього Придніпров'я.

По-четверте, настійливе збереження поховального обряду трупоспалення і, нарешті,

По-п'яте, повна і помірна довго(видовжено)головість мешканців Середнього Придніпров'я, яка не зазнала помітних змін до слов'янської епохи.

Усе сказане змушує нас бачити у Середньо-Придніпровських мешканцях, що змінили одні одних цілим рядом незчисленних поколінь, те зерно, одним з ростків якого згодом стала південно-східна гілка слов'янського народу»¹.

Пункт перший, другий та третій дійсно мають місце, але ці явища пояснюються виходячи із сучасної етнологічної концепції культурно-господарських типів. Згідно із нею в культурі різних етносів, які відносяться до одного культурно-господарського типу — у нашому випадку — хліборобів помірного поясу, виникають однакові риси матеріальної та духовної культури, обумовлені подібними умовами природного оточення та економіки. Втім, на думку В. П. Петрова, «тисячолітня консолідація господарчо й соціально тотожного населення на певній території є факт і фактор, повз який не може пройти жоден дослідник етногенетичних процесів».

Пункти четвертий та п'ятий — помилки, викликані недосконалістю та майже повною відсутністю на той час відповідних джерел.

Сучасними археологами встановлено, що формування трипільської культури на основі кількох неолітичних культур карпато-балкано-дунайського регіону почалося у VI тис. до н.е. відбувалося доволі тривалий час у районі Карпато-Подніпров'я. Подальший розвиток трипільської культури пов'язаний із складними культурно-історичними процесами мідного та початку бронзового віків, аж до зникнення її близько першої половини III тис. до н.е.

Щодо відношення трипільської культури до етногенезу слов'ян, то ця проблема вирішувалася у різні часи та різними дослідниками по-різному. Вона не може і не повинна бути зведена до примітивної суперечки між «автохтоністами» та «міграціоністами», бо реальні історичні процеси набагато складніші, ніж загальні схеми, які пропонували деякі вчені наприкінці XIX — у першій половині XX ст.

В. П. Петров, ще починаючи з 1949 року, з приводу автохтонної гіпотези В. В. Хвойко наголошував, що у сучасній науці міграціонізм або автохтонізм — пройдений етап. Головне завдання етногенетичних досліджень — фактологічна база, аналіз джерел². Слушною здається думка П. П. Толочка про те, що сучасні теоретичні дос-

лідження проблеми демографічних зрушень та поширення окремих етномовних спільностей значною мірою знімають автохтоністсько-міграціоністську контраверсу, пояснюючи за яких саме умов і в які історичні часи могли відбуватися розселення великих мас з певних центрів, що передусім могло бути пов'язане із засвоєнням нових, більш продуктивних, систем господарської діяльності³.

Втім, власне сама проблема залучення трипільської культури до етногенезу сучасних європейських народів складається фактично з двох великих блоків.

По-перше, чи відносилися трипільці до індоєвропейської мовної спільноти. А по-друге, якщо відносилися, то чи до тієї самої найпізнішої її гілки, яка пов'язана із слов'янами. Щодо першої проблеми, то погляди фахівців розділилися: частина доводить індоєвропейську належність трипільської культури, а інші пов'язують її з афроазійськими мовними спільнотами. Література з цієї проблематики дуже велика, але ми не будемо детально торкатися висвітлення поглядів широкого кола фахівців, а наведемо для прикладу тільки думки вчених, які збудували найбільш обґрунтовані гіпотези етнічної належності трипільської культури. Причому необхідно зауважити, що сучасний стан науки не дозволяє остаточно й впевнено дати відповідь на питання відносно етнічної належності трипільців. Виходячи із методичної розробки проблеми прабатьківщини індоєвропейців ці декілька наукових гіпотез мають право на існування.

Щодо другого блоку етнічної інтерпретації трипільської культури, тобто її відношення до слов'янського етногенезу, то, як побачимо, вже сучасники В. В. Хвойки не були (і не могли бути) одностайними у цьому питанні. У сучасній науці фактично такої проблеми не існує, бо власне можна вважати доведеним, що якщо трипільці й були індоєвропейцями, то належали до іншої гілки пізніше виокремленої мовної спільноти, котра була паралельною відносно слов'янської, але не пов'язаною із нею генетично. Встановлено, що формування праслов'янської групи діалектів у вигляді окремого мовного масиву відноситься до другої половини II тис. до н.е., тобто пізнього бронзового віку. Воно пов'язується із тшинецько-комарівською археологічною культурою (II тис. до н.е.), яка не мала безпосередніх генетичних відносин з Трипіллям (припинило існування у першій половині III тис. до н.е.). Йдеться про проміжок часу між культурами довжиною у сотні років.

Тим не менш, у В. В. Хвойки було й чимало прибічників та послідовників і щодо другого бло-

¹ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — 103 с.

² Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К.: «Наукова думка», 1972. — С. 203.

³ Толочко П. П. Коментар до праці «Походження українського народу» // В. П. Петров. Походження українського народу. — К. «Фенікс», 1992. — С. 116.

ку проблем слов'янського етногенезу. П. М. Третьяков вважав, що дослідження В. В. Хвойки «показали, що трипільські та інші хліборобсько-скотарські племена справді були немовби основою тривалого наступного розвитку хліборобсько-скотарських племен Середньої й Східної Європи, який завершився, зокрема, виникненням слов'янства»¹.

У монографії 1949 р. Т. С. Пассек наполягла на тому, що «при вирішенні проблеми походження слов'ян було б невірним не застосовувати матеріали трипільської культури»². В. П. Петров, торкаючись проблеми етногенезу слов'ян писав: «В. В. Хвойко виступив з твердженням про етнічну тотожність слов'ян Київської Русі і неолітичної людності Середнього Подніпров'я. Ця яскрава і смілива гіпотеза, що до останнього часу зберігала свою вагу, набула значення ортодоксальної історіографічної догми»³.

Лінгвіст Б. В. Горнунг також вважав часом виділення слов'ян з індоєвропейської спільноти середину II тис. до н.е. Він поділяв передісторію слов'ян на кілька етапів, причому період неоліту та енеоліту V—III тис. до н.е. відносив до першого етапу і вважав, що мовні предки «протослов'ян» у складі давньої південно-східної зони індоєвропейської мовної єдності могли на етапі свого мовного розвитку знаходитися тільки серед носіїв трипільської культури середнього етапу. Б. О. Рыбаков, спираючись на висновки Б. В. Горнунга⁴, так само відносив трипільську культуру до мовних предків слов'ян⁵, він навіть інтерпретував певну трипільську зображувальну традицію, виходячи із текстів «Рігведи».

В. М. Даниленко пов'язував із «певною фазою консолідації західної групи формування індоєвропейців» розселення у неоліті племен культури лінійно-стрічкової кераміки. На його думку, трипільська культура, разом із багатьма європейськими культурами пізнього неоліту та початку енеоліту та енеолітичними культурами Давнього Сходу, була залучена до складного етноісторичного процесу. Причому на думку В. М. Даниленка, «не підлягає сумніву, що у всіх перелічених культурах ми маємо справу з індоєвропейськими матеріалами, можливо з протодакомеційцями»⁶.

Ю. В. Павленко схиляється до думки тих дослідників, які вважають, що археологічні культури, перелічені В. М. Даниленком, а разом й споріднене з ними Трипілля «були, скоріше за все, у своїй більшості представниками прахатської етномовної спільноти». Втім дослідник не заперечує певної участі «посттрипільської людності у складних і тривалих процесах етномовної консолідації, які врешті-решт призвели до утворення праслов'янської спільноти»⁷.

Подібну думку щодо етномовної належності Трипілля до Давнього Сходу висловлює і Л. Л. Залізняк, який відносить буго-дністровську, лінійно-стрічкової кераміки та трипільську культури, які «тісно пов'язані зі світом найдавніших в Європі балканських землеробів», до «близько-східної людності». Дослідник повертається до жорстких міграціоністських схем, зазначаючи, що «ранньоземлеробська колонізація Європи з Близького Сходу у VII—VI тис. до н.е. відбувалася за принципом «набігаючої демографічної хвилі»⁸.

На основі співпадіння фракійських гідронімів із ареалом трипільської культури її фракійську належність відстоює Д. Я. Телегін⁹.

К. Ренфрю вважає, що розповсюдження індоєвропейських мов проходило із заходу Азії, з Центральної та Східної Анатолії на схід, але це відбувалося шляхом дифузій та низки трансформацій. Остання дифузія пов'язується із трипільською культурою та похованнями у курганах¹⁰.

З нашого невеличкого огляду очевидно, що етномовне визначення трипільської культури залишається проблематичним, частина дослідників вважає, що вона має відношення до індоєвропейської спільноти, інші відкидають таку гіпотезу.

Методологічну основу новітніх етногенетичних досліджень закладено В. П. Петровим¹¹. На думку дослідника, «археологічні матеріали самі по собі не дають підстав для розв'язання етногенетичних питань. Не можна ставити знак рівності між культурою та етносом... Археологічним культурам бракує етнічних ознак, мовним матеріалам — часових і географічно-просторових. Лінгвістика звичайно не має даних ні для хронологічного датування, ані для локального прив'язування явищ...»¹². В. П. Петров слушно зауважував, що

¹ Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. — М., 1958.

² Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 9.

³ Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К.: «Наукова думка», 1972. — С. 118.

⁴ Горнунг Б. В. Из предьстории образования общеславянского языкового единства. — М., 1963. — С. 35.

⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М.: «Наука», 1981. — С. 147—153.

⁶ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К.: «Наукова думка», 1974. — С. 149—151.

⁷ Павленко Ю. В. Етномовна ідентичність носіїв трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. — С. 121—122.

⁸ Залізняк Л. Л. Передісторія України. — К.: «Бібліотека українця», 1998. — С. 235—236.

⁹ Телегін Д. Я. Про роль носіїв неолітичних культур дніпровського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 35—36.

¹⁰ Renfrew C. Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins — London, 1987.

¹¹ Толочко П. П. Віктор Петров — дослідник українського етногенезу // В. П. Петров. Походження українського народу. — К., «Фенікс», 1992. — С. 5.

¹² Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К., «Наукова думка», 1972. — С. 116.

«кожна історична епоха має свої власні елементи єдності і розчленування, спільності і диференціації, відцентрові і доцентрові етномовні тенденції».

Утім, теза про слов'янську мовну спільність, на його думку, потребує на сучасному етапі вивчення історичної конкретизації, бо у різні періоди вона була неоднаковою. Дослідник пропонував розпочати висвітлення проблеми етногенезу слов'ян, як і В. В. Хвойка, із трипільських часів. Втім В. П. Петров при цьому зауважив, що нема підстав стверджувати безперервність етнічного і господарського розвитку місцевого хліборобського населення починаючи із неоліту, говорити, що люди кам'яного віку — це протослов'яни або слов'яни. На його переконання, «трипільська культура не є ані слов'янською, ані протослов'янською, так само як вона не є фракійською або протофракійською», як вважав Е. Р. Штерн. В. П. Петров слушно доводить, що «перенесення історичних назв на давні доісторичні епохи, модернізація етнічних визначень не є спосіб розв'язання невирішених питань етногенезу». На його думку, за браком антропологічних джерел Трипільля можуть стати в нагоді реалістичні трипільські статуетки, які вказують на антропологічний тип, властивий для народів Східного Середземномор'я, Малої та Передньої Азії.

В. П. Петров вважав, що до культурно-територіального масиву Південно-Східної Європи входить територія Трипільля від Середнього Дніпра аж до Карпат, «утворюючи цілість з культурами Дунайського басейну... Сягаючи Малої і Передньої Азії, культури цієї доби включають до свого складу такі елементи в галузі господарства, як скотарство і хліборобство, розвинене гончарство, будівництво жител з глини і дерев'яних плах, мальовану поліхромну кераміку, в культурі — культ матері, бика, букранії, жіночі статуетки, вітарі у вигляді модельок жител на ніжках...»

Якщо погодитися, що хето-лувійська, кріто-мікенська, пеласгійська та інші мови, поширені на території Малої Азії, острівного Східного Середземномор'я і півдня Балканського півострова, засвідчені писемними пам'ятками XII—XI ст. до н.е., виявляють деякі більш-менш виразні ознаки своєї індоєвропейської мовної приналежності, то у нас будуть серйозні підстави припускати, що носії культури Кукутень-Трипільля в районі Дунаю-Дніпра належали саме до цієї етномовної групи».

Подальші історичні процеси В. П. Петров бачив такими. «Місцева людність за доби Трипільля за своїми етнічними та мовними ознаками була близько споріднена з людністю Малої Азії, з носіями культури мальованої кераміки. На наступному етапі, за доби Городська-Усатова, істо-

рична ситуація ґрунтовно змінюється. На основі культурно-господарських здобутків трипільської доби витворюється нова матеріальна культура з новими культурно-географічними контактами. Давня мова місцевої людності, успадкована від попереднього часу, набуває нових ознак. В процесі поступового розвитку це призводить до витворення мовних явищ, які згодом стануть спільною приналежністю слов'янських, балтійських і германських мов». Отже, оскільки мова трипільської людності невідома, треба відмовитися від прямих етнічних визначень. Але, на думку В. П. Петрова, є підстави думати, що вона могла мати відношення до однієї з гілок індоєвропейських мов¹.

В. П. Петров був певною мірою послідовником В. В. Хвойки. Він зауважив, що В. В. Хвойка був основоположником однієї з автохтонних теорій, згідно якої слов'янство було споконвічним населенням у Середньому Подніпров'ї, де тубільна хліборобська людність розвивалася безперервно від неоліту (трипільська культура) до часів Київської Русі. Однак, на думку В. П. Петрова, «неперевершена творча заслуга В. В. Хвойки перед наукою полягає не в тому, що він виступив як поборник автохтонізму і проголосив тубільне населення Подніпров'я слов'янами вже з доби неоліту, а в тому, що він, як польовий дослідник, відкрив низку невідомих до того культур і розташував їх в періодичній послідовності. Він ішов єдиною вірним шляхом: від розкопок пам'яток до визначення культури. Його польова археологічна практика виросла в наукову теорію, що протягом всього часу не зазнала поразки або спростування. Розроблена В. В. Хвойкою класифікація археологічних культур досі зберігає свою цінність. Вона донині лишається неперевершеною і непереборною»².

Підсумовуючи огляд різних поглядів на етногенетичне дослідження трипільської культури, впроваджене В. В. Хвойкою, можна констатувати, що поки, на жаль, наявні дані не дають змоги остаточно вирішити проблему мовної належності її носіїв. Розмаїття її локально-хронологічних типів, помітні впливи традицій інших культур та тривале існування культури в цілому дозволяє стверджувати, що «трипільці» не були єдині в етнічному відношенні, отже, напевне й у мовному також. Але незалежно від того, чи трипільська культура взагалі не входила до індоєвропейської мовної сім'ї, як вважають деякі фахівці, чи все ж таки належала до певної гілки індоєвропейського дерева, як думають інші вчені, все одно, до слов'янського етногенезу вона не могла мати безпосереднього відношення, бо й ця гіпотетична індоєвропейська гілка могла бути лише паралельною до слов'янської ще й більш давньою на додачу.

¹ Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К.: «Наукова думка», 1972. — С. 118–139, 203–204.

² Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К.: «Наукова думка», 1972. — С. 10.

Втім, вищесказане зовсім не спростовує тезу, що трипільська культура мала відношення до слов'ян. Сучасна етнографічна наука стверджує, що в процесі етногенезу виникають групи народів, зв'язаних між собою спільністю походження, наявністю певної території, антропологічним типом, культурно-історичними традиціями, мовою. Звідси, очевидно, що мова — лише одна з ознак етносу. Його біологічна складова — генотип, а його зміна або формування нового генотипу може бути обумовлене масовим змішуванням представників різних етносів, що виникає під час великих міграцій, також викликаних, у свою чергу, зміною природного середовища.

Факт розповсюдження в Європі у VII–VI тис. до н.е. аграрних технологій та супутніх їм явищ чимало дослідників нині пояснюють поширенням у першу чергу саме певних навичок та культурних стандартів, а не безпосередніх їх носіїв, які утворювали потужні міграційні хвилі. При цьому не виключається, зрозуміло, поява певної кількості населення із південних регіонів, але значну масу населення Європи і за цих умов складала саме аборигени, нащадки населення доби пізнього палеоліту та мезоліту.

Отже, етногенетична автохтонна концепція В. В. Хвойки хоч і була панівною певний час у радянській науці, все ж таки в цілому не витримала випробування часом. Занадто малою була джерелознавча база у той період, коли працював дослідник. Але власне постановка історичних проблем на археологічному матеріалі робить йому честь і показує його пріоритет й у цій галузі.

Натомість здається необґрунтованим перебільшенням твердження про те, що вся дослідницька та наукова діяльність В. В. Хвойки була

спрямована на доведення безперервного розвитку слов'янства у Середній Наддніпрянщині, і «встановлення величезної глибини етногенезу трипільської культури і слов'ян, коріння якого закріпилося у пам'ятках камяної доби». Теза про те, що саме «у цьому виявляється феномен наукового підходу до вивчення всієї великої археологічної спадщини, дослідженої протягом 20 років життя»¹, на нашу думку, не відповідає дійсності. Ще більше здивування викликає підняття на щит застарілої автохтонної теорії деякими сучасними аматорами, які намагаються довести «трипільське коріння» українців. Такі спроби лише виставляють їх у смішному вигляді ретроградів, які, безнадійно відставши від сучасного життя, застрягли на початку ХХ ст.

Підсумовуючи величезний внесок В. В. Хвойки у вивчення Трипілья, хочеться зауважити, що він був київським археологом-практиком, людиною свого часу, хоча, можливо, у чомусь і випередив його. Своєю наполегливою та невтомною археологічною роботою він здобув відкриття, котрі прославили Київ та Україну. Він не залишив будь-яких значних загальних теоретичних розробок, може й тому, що просто не встиг, бо присвятив своє досить коротке життя саме розкопкам, пошукам тих джерел, відсутність яких унеможливило наукове обґрунтування жодної теорії.

Тож головний дослідницький і науковий спадок В. В. Хвойки — це вихоплені ним з історичного небуття пам'ятки різних культур та народів, що мешкали на землях України з доісторичних часів, неперевершені колекції старовинних знахідок, роздуми про історичну долю давніх племен й нарешті, приклад самовідданого служіння музи історії Кліо.

Н. Б. Бурдо

---

¹ Черняков І. Т. Вікентій Хвойка. — К., 2006. — С. 157.

МІСЦЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК В. В. ХВОЙКИ НА ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ

Перші знахідки неолітичних старожитностей, які згодом стали відносити до трипільської культури, В. В. Хвойко зробив 1893 р. під час розвідки у Києві на Подолі, коли обстежував височенні кручі на березі Дніпра, вздовж які тягнулася Кирилівська вулиця (тепер вул. Фрунзе). Розкопки знайденої у цьому місці палеолітичної стоянки проводилися 1893–1899 рр., а неолітичний шар В. В. Хвойко розкопував у 1895–1896 рр. Розкопки розпочато у липні 1895 року. Однак згаданий у тексті, опублікованому 1901 року, процес «зняття верхніх пластів землі» і знахідка «грубих глиняних черепків, інколи вкритих орнаментом»¹ може бути датовано 1894 роком на підставі автографа В. В. Хвойки — рукопису початку розділу «Неоліт» (с. 1):

«В 1894 г. производя в г. Киеве на Подоле на Кирилловской ул. в усадьбе № 59 ранее описанную раскопку, нам для этого чтобы приступить к осмотру культурных слоев, в которых находились кости мамонта и другие отыскиваемые нами предметы пришлось произвести раньше съемку всей массы земли, лежащей над означенными слоями (20 метр.)

Начиная упомянутую съемку земли от самой поверхности горы мы заметили, что со стороны соседней усадьбы, принадлежащей гос. Багрееву за № 61 и занимающей все плато поверхности горы в самом верхнем слое часто попадают глиняные черепки очень древней эпохи, принадлежащей несомненно к эпохе каменного века, но доискаться причины их присутствия на месте мы отложили до более свободного времени».

Під час підготовки тексту праці до видання згадка року, коли саме В. В. Хвойко, проводячи розкопки на Кирилівській вул., вперше натрапив на матеріали трипільської культури, випала.

Маючи на увазі цитований вище рукопис, на разі є підстави вважати що трипільську культуру відкрито не пізніше 1894 року.

Першу публікацію результатів цих досліджень здійснив за інформацією, отриманою від В. В. Хвойки Хв. Вовк². Так відомий вчений став хрещеним батьком В. В. Хвойки у археологічних дослідженнях.

Відтоді впродовж двох десятиліть дослідницької діяльності, В. В. Хвойко проводив або організовував розкопки та розвідки на виявлених ним понад 35 поселеннях трипільської культури³. Відомості про ці дослідження отримано із друкованих праць В. В. Хвойки, що побачили світ впродовж 1901–1913 рр. Більшість із них перекладено на українську мову і надруковано у першій частині цього видання. Три поселення (два із яких — багат шарові) знаходяться на території м. Києва (рис. 1–2). Більшість пам'яток (близько 30) розташована в сучасних Обухівському та Кагарлицькому районах Київської області. Чотири поселення В. В. Хвойко відкрив та досліджував на території сучасного Канівського району Черкаської області (теж територія колишньої Київської губернії). Ще два (можливо — три) поселення, на яких проводилися розкопки, знаходяться у Хмельницькій області, біля с. Круті Броди (стара назва — Крутобородинці, або Крутобороди, територія колишньої Подільської губернії). Відомості про ці пам'ятки, а також їх подальші дослідження і сучасний стан вміщено у таблиці 1.

На одній із перших карт трипільських старожитностей, складеній Хв. Вовком та опублікованій 1905 року, у Подніпров'ї відмічено всього 16 поселень, але у тексті дано опис близько 18 пунктів⁴.

¹ Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья // Труды XI АС в Киеве 1899. — М., 1901. — Т. 1. — С. 754.

² Вовк Хв. Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 1–30.

³ Враховуючи багат шаровість деяких із них, загальне число відкритих і досліджених В. В. Хвойкою трипільських селищ сягає чотирьох десятків.

⁴ Вовк Хв. Вироби передмікенського типу на Україні // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1905. — С. 4–13, карта.

Рис. 1. Сучасний вид на місце розкопок В. В. Хвойки по вул. Кирилівській у м. Києві.

Рис. 2. Сучасний вид на місце розкопок В. В. Хвойки на садибі Светославського у м. Києві.

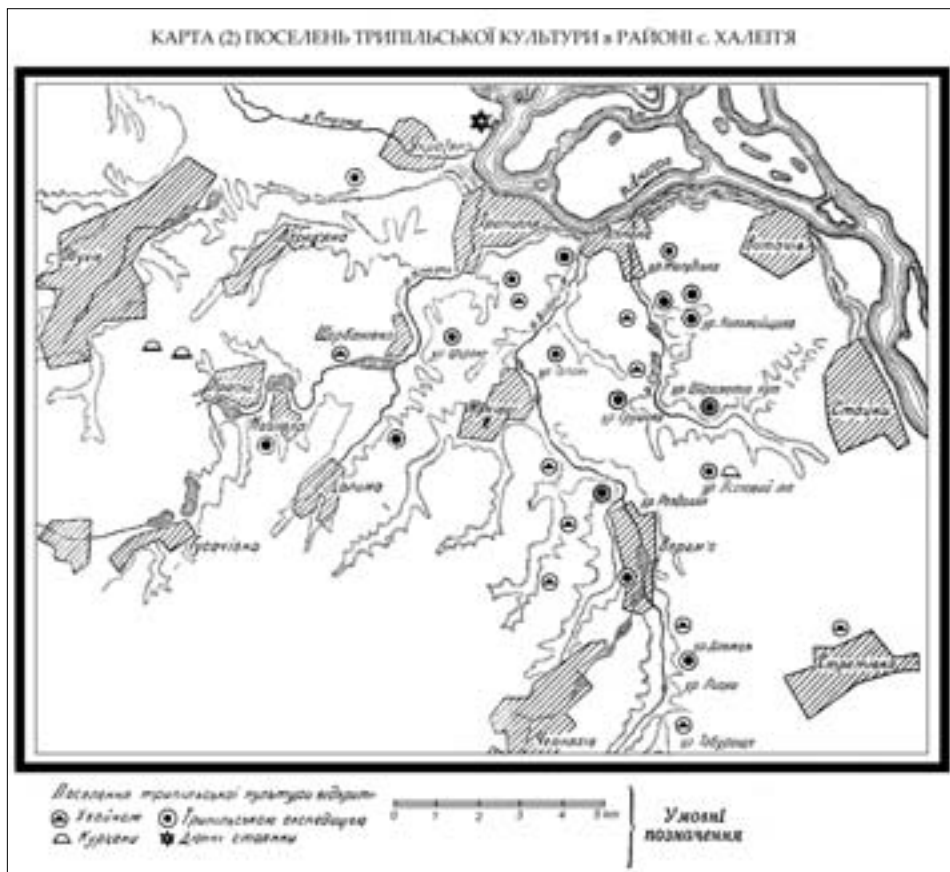

Рис. 3. Карта поселень трипільської культури в районі с. Халчів (за Т. С. Пассек), 1940 рік.

Рис. 4. Вид на місце розкопок та розкопки на поселенні біля містечка Трипіль.
 Фото із малюнків, підписане В. В. Хвойкою. НА ІА НАНУ.

Слід зауважити, що до початку роботи Трипільської експедиції, організованої Інститутом історії матеріальної культури ВУАН 1934 року¹, археологи досліджували переважно ті ж поселення, що були відкриті і розкопувалися В. В. Хвойкою у 1895–1909 роках. Впродовж майже двох десятиліть фонд археологічних джерел, здобутий завдяки дослідженням В. В. Хвойки, лишився основою праць, присвячених вивченню трипільської культури.

Поступово зростало число відкритих поселень. Вже згадана Трипільська експедиція першого ж року роботи виявила понад 10 пунктів. На виданій 1940 року карті трипільських пам'яток Придніпров'я їх вміщено разом із поселеннями, відкритими В. В. Хвойкою. Однак уважне порівняння цієї карти і карти, виданої В. В. Хвойкою у 1901 р.², свідчить, що вже тоді частина відомих йому пунктів була втрачена, деякі «відкриті» заново (Рис. 3).

Із плином часу відомості про місця розташувань поселень трипільської культури, відкритих В. В. Хвойкою, втрачалися, особливо після Великої вітчизняної війни, коли в Україні не лишилося археологів, котрі б знали їх особисто. Відтак, історія із повторним відкриттям археологічних пам'яток тривала. У 1945 р. Пороська експедиція під керівництвом Т. С. Пассек проводить розвідку на чотирьох поселеннях, відомих свого часу В. В. Хвойці, — Гришинці, Кононча, Пекарі, Хмільна, але не ідентифікує їх, як уже відомі³.

Археологи вважали, що В. В. Хвойко дослідив у Подніпров'ї 15 пам'яток⁴, насправді це число було вдвічі більшим. Значну роботу з пошуку місць розкопок В. В. Хвойки провела у 1964–85 рр. експедиція під керівництвом Т. Г. Мовши в околицях Трипілья, Щербанівки, Верем'я, Халеп'я, Юшків, Гребенів, Ржищева. Результати розвідок виявилися достатньо плідними. Так, у с. Юшки від старожила села, Антона Ісаковича Назаренка (1903 р. народження), були отримані унікальні відомості про розкопки В. В. Хвойкою впродовж 1903–1904 рр. одразу трьох поселень⁵.

На жаль, ці відомості не підтверджено наразі іншими джерелами. У шурфі на поселенні біля с. Трипілья (ур. Вовчий Яр) дослідники виявили,

як вони вважали, закладену В. В. Хвойкою траншею завширшки 2 і завглибшки до 0,8 м із перекопаними рештками трипільського житла⁶. Проте подібна методика розкопок не обов'язково могла застосовуватися лише В. В. Хвойкою, адже на початку ХХ ст. у Подніпров'ї вистачало шукачів старожитностей. На нашу думку, вони також були спроможні закладати подібні траншеї. Однак факт знахідки слідів давніх розкопок у будь-якому разі заслуговує на увагу.

Вдалося встановити місцезнаходження поселень трипільської культури, відомих як Крутобородинці-I та Крутобородинці-II (Табл. VIII). Вони розташовані в районі сучасного села Круті Броди Ярмолинецького району Хмельницької області. Після перейменування у середині ХХ ст. села Крутобороди (Крутобородинці) на Круті Броди, постала проблема пошуку не те що поселень, але й самого села. З'явилася навіть легенда про те, що В. В. Хвойко наплутав із назвою села, записавши замість «броди» — «бороди»⁷.

Однак, якщо звернутися до літератури початку ХХ ст., то все стає на свої місця. Є. Сіцинський у 1901 р. фіксує дві форми назви села — Крутобороди та Крутобородинці⁸. Розташоване на відстані всього 54 км від обласного центру, воно й нині є досить важкодоступним, але дослідження трипільських пам'яток біля нього було б перспективним. Привертає увагу значна кількість виходів кременю, відзначена ще В. В. Хвойкою⁹. У такому місці в трипільський час цілком могли знаходитися майстерні з виготовлення кременевих знарядь.

Щодо сучасного стану, виявлених В. В. Хвойкою трипільських поселень, слід констатувати значні втрати культурного шару на більшості із них. Поселення, розташовані у Києві, над Кирилівською вулицею (нині — вул. Фрунзе), нині забудовані приватними садибами або зайняті підприємствами (рис. 1–2).

Хоча сучасна забудова майже оминула трипільські поселення, розташовані за межами Києва, ще сам дослідник неодноразово зазначав, що рештки площадок на полях сильно розорані. Подібні зауваження читаємо в описі розкопок поселень біля с. Трипілья, Щербанівка та інших.

Показовим у цьому відношенні є також

¹ *Відейко М. Ю.* Трипільська експедиція Інституту історії матеріальної культури ВУАН // ЕТЦ. — Т. II. — С. 541.

² *Хвойка В. В.* Каменный век среднего Приднепровья... — С. 767, рис. 65; порівн.: *Пассек Т. С.* Трипільське поселення Коломийщина (розкопки 1934–1938 рр.) // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. I. — Карта 2.

³ *Пассек Т. С.* Пороська археологічна експедиція за 1945 р. // АП УРСР. — К., 1949. — Т. V. — С. 209–222.

⁴ *Мовша Т., Корвін-Піотровський О., Бузян Г.* Розвідки трипільських пам'яток Правобережної Київщини (слідами Вікентія Хвойки) // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали наук.-практ. конф. — К., 2004. — С. 299–306.

⁵ *Мовша Т., Корвін-Піотровський О., Бузян Г.* Розвідки трипільських пам'яток... — С. 304.

⁶ *Мовша Т., Корвін-Піотровський О., Бузян Г.* Розвідки трипільських пам'яток... — С. 301.

⁷ *Черняков І. Т.* Вікентій Хвойка. — К., 2006. — С. 60–62

⁸ *Сіцинский Е.* Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1909. — Выпуск 9. — С. 524.

⁹ *Хвойка В. В.* Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губернии и вблизи с. Веремье Киевского у. и губ. // Древности: ТМАО. — М., 1909. — Т. 21. — Вып. 2. — С. 281.

приклад епонімної пам'ятки, розташованої над р. Красна (Таблиці I–II), рис. 4. Ще за часів Хвойки В. В. на більшій частині поселення площадки були розорані і лише у 20 місцях досліднику вдалося натрапити на добре збережені залягання. Він зазначав, що лише ближче до берега річки стан площадок є задовільним.

Розвідка, проведена нами 2003 року, показала, що на великому полі (за даними Хвойки В. В., поселення займало площу понад версту в діаметрі, тобто близько 1 кв. км) вже майже нема підйомного матеріалу — ні фрагментів посуду, ні, навіть, шматків обпаленої обмазки жител. На «найкраще збереженій» частині селища, біля річки, нині розбито дачні ділянки. Лише в одному з кутів поля вдалося натрапити на сліди площадки, яка лежала на глибині 0,3–0,4 м від сучасної поверхні (Таблиця II, 1–2). На епонімній пам'ятці

трипільської культури нині немає не те що пам'ятного, але й звичайного охоронного знака.

Так само нема знаків і на інших поселеннях — біля с. Халеп'я, Стретівка, Стайки, Балико-Щучинака, Юшки та інших, відвіданих нами під час розвідки під час роботи над даним проектом у 2006 році (Таблиці III–VI).

Нині у Київській області відомо близько 220 пам'яток трипільської культури — поселень, могильників, окремих знахідок. Як бачимо, порівняно із часами діяльності В. В. Хвойки, їх число зросло майже у дев'ять разів. У масштабах України зростання числа трипільських пам'яток виглядає ще більш вражаючим — їх відомо нині понад 2100. Однак ті, що відкрив і дослідив В. В. Хвойко, назавжди лишатимуться першими в історії археологічних досліджень пам'яток трипільської цивілізації.

Список пам'яток трипільської культури, відкриття та дослідження яких пов'язано з діяльністю В. В. Хвойки

Таблиця 1.

№ п/п	Рік розкопок В. В. Хвойки	Назва та місцезнаходження поселення, дані з історії досліджень
м. КИЇВ		
1	1894/96	Кирилівська № 59–61 — м. Київ, сучасна вул. М. Фрунзе. Культура В — Трипілля СІІ. Займає мис плато корінного берега Дніпра. В. В. Хвойкою розкопано кілька десятків об'єктів, вірогідно, землянок та господарчих ям ¹ .
2	1894/96	Садиба Светославського — м. Київ, сучасна вул. М. Фрунзе. Культура В — Трипілля СІ та СІІ. Розташоване на пагорбі, сусідньому із поселенням над садибами № 59–61. Всього В. В. Хвойко заклав тут 11 розкопів, котрі позначено на плані. Виявлено землянки та господарчі ями ² .
3	1907	Старокиївська гора — м. Київ. Культура В — Трипілля СІ. Поселення виявлено на вул. Володимирській, 2, у північно-західній частині садиби сучасного Національного музею історії України (колишня садиба Петровського) під час розкопок будівель давньоруського часу. В. В. Хвойка дослідив одне житло.
КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ (КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ)		
4	1912	Бортничі (ур. Топілець) , нині — територія м. Києва. Культура В — Трипілля СІ. Знаходиться у південно-східній частині міста (на підвищенні надзапальної тераси плато лівого берега Дніпра). В. В. Хвойко дослідив три землянки. У 1949 р. розкопки проводила експедиція Інституту археології — І. М. Самойловський, Н. П. Гамбургер, Т. Д. Білановська ³ .
5	1901–1907	с. Білгородка Києво-Святошинського району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Поселення трипільської культури знаходиться у західній частині села, на високому правому березі р. Ірпінь, на території городища літописного міста Білгорода. Матеріали трипільської культури В. В. Хвойко виявив під час дослідження городища. На сліди цього поселення натрапляли також інші дослідники, котрі проводили розкопки впродовж ХХ ст. ⁴ .

¹ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 754–763, рис. 60–63; *Вовк Хв.* Вироби передмікенського типу на Україні... — С. 4–5.

² Хвойка В. В. Каменный век Среднего Поднепровья... — С. 762–768, рис. 64.

³ Амбургер Н. П., Білановська Т. Д. Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничі // Археологічні пам'ятки. — К., 1956. — Т. VI. — С. 115–117; Самойловський І. М. Розвідкові розкопки біля с. Бортничі під Києвом у 1949 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1949/3в.

⁴ Скиба Л. Е. Отчет о разведке археологического отряда музея истории г. Киева. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1985/32. — С. 1–2.

№ п/п	Рік розкопок В. В. Хвойки	Назва та місцезнаходження поселення, дані з історії досліджень
КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ (КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ)		
6	1896	с. Верем'я Обухівського району Київської області. Культура А — Трипілля VI–II. Поселення розташоване в селі на схилах і на прилеглих полях ліворуч від дороги на с. Черняхів. Пам'ятку відкрито В. В. Хвойкою, який провів невеликі розкопки на садибі селянина Куценка та виявив кілька «площадок». У 1925 р. В. Є. Козловська дослідила тут рештки кількох жител ¹ . Таблиця III, 1–3.
7	1896	с. Верем'я, ур. Таборище Обухівського району Київської області. Культура В — Трипілля CI. Знаходиться на південь від села. Займає край плато, з півночі та північного заходу обмежене яром з джерелом. В. В. Хвойко розкопав 3 площадки. Наступні розвідки проведено у 1925 р. Трипільською комісією ВУАК, у 1934 р. — Трипільською експедицією, у 1985 р. — експедицією Інституту археології — Т. Г. Мовшою, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесниковим ² . Культурний шар сильно розорано.
8	1907 (1909?)	с. Верем'я Обухівського району Київської області. Культура В — Трипілля CI. Розкопки проведено на підвищенні, над яром, що йде від с. Верем'я до с. Черняхова. Досліджено В. В. Хвойкою 4 площадки ³ . Можливо, розкопки проводилися в ур. Лиски.
9	1897/99	с. Верем'я Обухівського району Київської області. Культура В — Трипілля CI. Одне із двох поселень, позначених В. В. Хвойкою на карті. Розташоване на південний захід від села, на плато, порізаному ярами ⁴ .
10	1899	с. Гребені, ур. Янча-2 Кагарлицького району Київської області. Культура В — Трипілля CI. Знаходиться за південно-східною околицею села, на полі, на краю плато, обмеженому яром та балкою, неподалік від повороту на с. Юшки із дороги Гребені — Ржищів. Великою є вірогідність того, що саме на цьому поселенні В. В. Хвойко проводив показові розкопки трипільських площадок для учасників XI Археологічного з'їзду 1899 року, адже це поселення лежало саме на шляху до с. Юшки, яке відвідали екскурсанти. Сучасним археологам поселення відоме із 60-х рр. XX ст., розвідки проведено 1979 р. (Є. В. Максимов, І. Б. Зеленецька), 1985 р. (Т. Г. Мовша) ⁵ . У 1992 р. одна площадка розкопана М. Ю. Відейком. Тоді ж В. П. Дудкіним складено план поселення за даними магнітної зйомки. Таблиця IV — 4–7.

¹ Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья... — С.; Козловська В. Є. Розкопи у с. Верем'ї у жовтні р. 1925 [Київ. обл.] // Короткі звітлення ВУАК за 1925 рік. — К., 1926. — С. 51–53; Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломийщина (розкопки 1934–1938 рр.) // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. I. — С. 14.

² Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья... — С.; Мовша Т. Г., Бузян Г. Н., Колесников А. Г. Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 году // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1985/1 г.

³ Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губернии и вблизи с. Веремее Киевского у. и губ. // Древности: ТМАО. — М., 1909. — Т. 21. — Вып. 2. — С. 11–16, рис. 4–7.

⁴ Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья... — С. 767, рис. 65.

⁵ Вовк Хв. Вироби передмікенського типу на Україні // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1905. — С. 13; Мовша Т. Г., Бузян Г. Н., Колесников А. Г. Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда... — С. 18–19.

№ п/п	Рік розкопок В. В. Хвойки	Назва та місцезнаходження поселення, дані з історії досліджень
КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ (КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ)		
11	1896	с. Жуківці, ур. Роздолля Обухівського району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Поселення знаходиться на південній околиці села (частина зайнята будівлями і службами МТФ), на пониженому плато і його схилах, на лівому березі р. Бобриця, при впадінні струмка. В. В. Хвойко виявив рештки 29 площадок. У 1934 р. поселення обстежено Трипільською експедицією, у 1985 р. — експедицією Інституту археології — Т. Г. Мовшою, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесніковим. Знайдено сліди від 15 площадок. Планування — по колу із двома будівлями в центральній частині ¹ . Таблиця V — 1–2.
12	1899	с. Погреби Васильківського району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Поселення розташоване на схилі плато між с. Погреби та с. Копачів ² . Розкопки проводилися за дорученням В. В. Хвойки, виявлено площадки та землянки.
13	1901	м. Ржищів (околиця с. Балико-Щучинки) Кагарлицького району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Поселення розташоване на схилі плато, обмеженому струмками. В. В. Хвойко розкопав господарчі ями, землянки ³ . Таблиця VII.
14	1897/98	с. Стайки Кагарлицького району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Поселення розташоване на південний схід від села, справа від дороги на с. Гребені. В. В. Хвойко виявив до 30 площадок, розміщених у два кола — зовнішнє та внутрішнє. Розкопано 14 площадок ⁴ . Таблиця VI — 1–2
15	1899	с. Стрітівка Кагарлицького району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Поселення знаходиться біля шосе Стайки — Черняхів, зліва від повороту на с. Стрітівку. В. В. Хвойко відвідав поселення під час підготовки до XI Археологічного з'їзду 1899 р. Було зроблено розрізи площадок ⁵ .
16	1913	с. Стрітівка, ур. Церковка або Довжик Кагарлицького району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Поселення розташоване на південний схід від села, на мису правого берега р. Леглич. Відкрите В. В. Хвойкою, який виявив тут також матеріали черняхівської культури та давньоруського часу. Розвідки проводилися М. Л. Макаревичем та Є. В. Махно (1940), експедицією під керівництвом Т. Г. Мовші (1985), Ю. М. Олійником (1987) ⁶ .
17	1897, 1903,1905	с. Трипілля, на р. Красній Обухівського району Київської області. Культура А — Трипілля ВІІ. Поселення розташоване на схилі плато над р. Красною, обабіч дороги із Трипілля до Щербанівку. В. В. Хвойко виявив 30 площадок, із яких 20 було розкопано ⁷ . Місцезнаходження пам'ятки на сучасній околиці с. Трипілля встановлене 2003 р. експедицією під керівництвом М. Ю. Відейка. Порівняння із малюнками В. В. Хвойки, які зберігаються у науковому архіві ІА НАНУ, а також його записи дають змогу ідентифікувати саме це поселення з епонімною пам'яткою Трипільської культури. Таблиці I–II.

¹ Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья... — С.; Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломийщина... — С. 13–14; Мовша Т. Г., Бузян Г. Н., Колесніков А. Г. Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда... — С. 5–6.

² Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья... — С.; Вовк Хв. Вироби передмікенського типу на Україні... — С. 5–6.

³ Хвойка В. В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // Записки Российского археологического общества. — СПб., 1904. — Т. V. — С. 12–20.

⁴ Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья... — С.; Вовк Хв. Вироби передмікенського типу на Україні... — С. 9–10.

⁵ Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья... — С. 795–796; Вовк Хв. Вироби передмікенського типу на Україні... — С. 13.

⁶ Мовша Т., Корвін-Піотровський О., Бузян Г. Розвідки трипільських пам'яток Правобережної Київщини (слідами Вікентія Хвойки) // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали наук.-практ. конф. — К., 2003. — С. 299–306; Олейник Ю. Н. Отчет об исследованиях на территории Кагарлыкского района Киевской области в 1987 г. (по «Своду памятников истории и культуры СССР») // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1987/204; Магомедов Б. В., Абашина Н. С., Солтис О. Б. Пам'ятки черняхівської культури в Київській області. Археологічна карта. — К., 2003. — С. 41.

⁷ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 793–794.

№ п/п	Рік розкопок В. В. Хвойки	Назва та місцезнаходження поселення, дані з історії досліджень
КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ (КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ)		
18	1897/98	с. Трипілля, ур. Вовчий Яр Обухівського району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Перше з трьох, позначених В. В. Хвойкою на карті, поселень, розташованих на південний схід від села. Займає мис при злитті двох струмків, котрі впадають до р. Бобриці ¹ . Обстежене експедицією під керівництвом Т. Г. Мовші. Складено план розташування решток будівель, розміщених по колу та в центрі нього ² .
19	1897/98	с. Трипілля, на р. Бобриці Обухівського району Київської області. Друге з трьох, позначених В. В. Хвойкою на карті, поселень, розташованих на південний схід від села. Займає схили над р. Бобрицею ³ .
20	1897/98	с. Трипілля, на р. Бобриці Обухівського району Київської області. Третє з трьох, позначених В. В. Хвойкою на карті, поселень, розташованих на південний схід від села. Займає схили над р. Бобрицею ⁴ .
21	1897	с. Халеп'я, ур. Грушова Обухівського району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Знаходиться на південний захід від села у напрямку с. Верем'я, на місці перетину польових доріг над р. Бобрицею. В. В. Хвойко виявив до 30 площадок, докладно описано розкопки п'яти з них ⁵ . Обстежено у 1934 р. Трипільською експедицією, у 1985 — експедицією Інституту археології за участю Т. Г. Мовші, Г. Н. Бузян та О. Г. Колеснікова ⁶ .
22	1897	с. Халеп'я (південно-західна околиця села) Обухівського району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Знаходиться на південний захід від села, зліва від польової дороги до с. Верем'я; за часів В. В. Хвойки — 2 версти від села, нині — при околиці ⁷ . Таблиця V — 3–4.
23	1897	с. Халеп'я (південно-західна околиця села) Обухівського району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Знаходиться на південний захід від села, зліва від польової дороги до с. Верем'я, за часів В. В. Хвойки — 3 версти від села, нині — за околицею ⁸ .
24	1897/98	с. Щербанівка, навпроти Батисвої гори Обухівського району Київська область. Культура А — Трипілля VI. Поселення на південь від села, навпроти околиці с. Долина. Розташоване на мису, утвореному вигином струмка Фоска (Фоса), притоки р. Красної. В. В. Хвойко дослідив 5 площадок та декілька поховань ⁹ . Обстежене Т. Г. Мовшею, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесніковим у 1985 р.; виявлено сліди 6 площадок. У 2003 р. М. Ю. Відейко проводив розкопки, під час яких виявлено зруйнований культурний шар доби Трипілля, а також матеріали раннього залізного віку та посудину середньодніпровської культури. Поселення сильно пошкоджене оранкою. Таблиця III. — 4–6.
25	1897/98	с. Щербанівка, околиця села Обухівського району Київська область. На карті, складеній В. В. Хвойкою, позначено поселення на північно-східній околиці села ¹⁰ . Таблиця IV. — 4–5.

¹ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 767.

² Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. — К., 1993. — С. 34, рис. 7.

³ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 767, рис. 65.

⁴ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 767, рис. 65.

⁵ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 767, рис. 65; с. 772–777, рис. 78–80.

⁶ Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломийщина (розкопки 1934–1938 рр.) // Трипільська культура. К., 1940. — Т. I. — С. 12; Мовша Т. Г., Бузян Г. Н., Колесников А. Г. Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 году // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1985/1 г.

⁷ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 767, рис. 65, с. 772, рис. 73.

⁸ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 767, рис. 65, с. 772, рис. 74.

⁹ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 795.

¹⁰ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 767.

№ п/п	Рік розкопок В. В. Хвойки	Назва та місцезнаходження поселення, дані з історії досліджень
КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ (КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ)		
26	1899	с. Юшки Кагарлицького району Київської області. Культура В — Трипілля ВІІ. Поселення розташоване на південній околиці села, на мису над р. Леглич. Нині — під городами та частково — під забудовою. В. В. Хвойкою було розкопано площадку, яку демонстрували учасникам ХІ Археологічного з'їзду. У 1985 р. обстежене експедицією Інституту археології під керівництвом Т. Г. Мовші. У 1992 р. експедицією під керівництвом В. П. Дудкіна складено план поселення за даними магнітної зйомки ¹ . Таблиця ІV. — 1–3.
27	1899	с. Панікарча Кагарлицького району Київської області. Культура В — Трипілля СІ. Поселення згадане В. В. Хвойкою у доповіді на ХІ Археологічному з'їзді ² Можливо — це саме те поселення, що виявлено під час розвідки 1987 року Ю. М. Олійником в районі села, на мису надзаплавної тераси лівого берега р. Леглич при впадінні в неї безіменного струмка ³ .
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ (КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ)		
28	1897	с. Грищинці, урочище Кам'янка (Прусія) Канівського району Черкаської області. Культура В — Трипілля СІ. Перша згадка про наявність тут поселення належить В. В. Хвойці. Поселення розташоване на схилі плато на північний схід від центра села. Вдруге відкрито у 1945 р. Т. С. Пассек ⁴ ; досліджено у 1990-х рр. співробітником КІМ М. О. Суховим, у 2003 р. — О. І. Шостиком та Е. В. Овчинниковим.
29	1897	с. Пекарі (Пекарі-ІІ) Канівського району Черкаської області. Культура В — Трипілля СІ. Перша згадка про наявність тут поселення належить В. В. Хвойці. Знаходиться на північній околиці села, на високому мису правого берега р. Дніпро. Розвідки проводили: Т. С. Пассек (1945), співробітники КІМ (1990-ті рр.). Розкопки: М. М. Бондаря (1957–1958), Е. В. Овчинникова (2001–2002) ⁵ .
30	1897	с. Хмільна Канівського району Черкаської області. Культура В — Трипілля СІ. Перша згадка про наявність тут поселення належить В. В. Хвойці. Знаходиться на південний захід від центру села, розташоване на плато над пересохлим руслом лівої притоки р. Рось. Вдруге відкрито Т. С. Пассек у 1945 р. Розвідка 2003 р. проведена Е. В. Овчинниковим та О. І. Шостиком ⁶ .
31	1901	с. Кононча Канівського району Черкаської області. Культура В — Трипілля СІ. Перша згадка про наявність тут поселення належить В. В. Хвойці, котрий проводив тут розкопки 1901 року. Знаходиться на північ від села, на виступі плато над заплавою р. Рось. Вдруге відкрито 1945 р. Т. С. Пассек ⁷ . Розвідки: М. М. Бондар та Є. В. Максимов (1970 р.), О. І. Шостик та Е. В. Овчинников (2003 р.).

¹ *Вовк Хв.* Вироби передмікенського типу на Україні... — С. 13; *Мовша Т. Г., Бузян Г. Н., Колесников А. Г.* Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 году // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1985/1г. — С. 15–16; *Дудкін В. П., Відейко М. Ю.* Планування поселень трипільської культури // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. І. — С. 309; *Дудкін В. П.* Юшки // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. ІІ. — С. 631.

² *Вовк Хв.* Вироби передмікенського типу на Україні... — С. 13.

³ *Олейник Ю. Н.* Отчет об исследованиях на территории Кагарлыкского района Киевской области в 1987 г. (по «Своду памятников истории и культуры СССР») // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1987/204.

⁴ *Хвойка В. В.* Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 797; *Вовк Хв.* Вироби передмікенського типу на Україні... — С. 13; *Пассек Т. С.* Отчет (предварительный) о работах Поросской археологической экспедиции в 1945 году // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1945/4. — Щоденник. — С. 10; *Пассек Т. С.* Пороська археологічна експедиція за 1945 р. // АП УРСР. — К., 1949. — Т. І. — С. 209–222.

⁵ *Хвойка В. В.* Каменный век Среднего Поднепровья... — С. 797; *Пассек Т. С.* Пороська археологічна експедиція... — С. 209–222; *Бондар М. М.* Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. — К., 1959. — С. 21–22; *Овчинников Е. В., Пічкур Є. В.* Дослідження на трипільському поселенні Пекарі-ІІ // АВУ 2001–2002 рр. — К., 2003. — С. 207–212.

⁶ *Хвойка В. В.* Каменный век Среднего Приднепровья... — С. 797; *Пассек Т. С.* Пороська археологічна експедиція... — С. 209–222.

⁷ *Пассек Т. С.* Отчет (предварительный) о работах Поросской археологической экспедиции в 1945 году.. — Щоденник. — С. 8; *Бондарь Н. Н., Максимов Е. В.* Отчет о работе Каневской археологической экспедиции в 1969 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1969/19. — С. 18.

№ п/п	Рік розкопок В. В. Хвойки	Назва та місцезнаходження поселення, дані з історії досліджень
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ (ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ)		
32	1909	с. Круті Броди (Крутобородинці-І) Ярмолинецького району Хмельницької області. Трипілля VI. Поселення знаходиться на південний захід від села, на полі у верхів'ях глибокої балки, по дну якої протікає струмок. В. В. Хвойко дослідив тут три площадки ¹ .
33	1909	с. Круті Броди (Крутобородинці-І) Ярмолинецького району Хмельницької області. Трипілля CI. Поселення знаходиться на південний схід від села, на невисокому мису, обмеженому ярами. В. В. Хвойко дослідив тут дві площадки. П. П. Бордаков, після від'їзду дослідника, за його дорученням, провів розкопки на відстані 200 м від попередніх; заклавши 15 шурфів, виявив декілька площадок ² . Таблиця VII.
ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ (ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ)		
34	До 1909	с. Комарівці Літинського району Вінницької області. В. В. Хвойко згадує про проведені ним пробні розкопки площадок біля с. Комарівці у статті, присвяченій розкопкам біля с. Крутобородинці ³ .

М. Ю. Відейко

¹ Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губернии и вблизи с. Веремье Киевского у. и губ. // Древности: ТМАО. — М., 1909. — Т. 21. — Вып. 2. — С. 2–5, рис. 1, табл. VIII — нижній ряд.

² Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах... — С. 6–11, рис. 2–3, табл. VIII — верхня частина та розгортка.

³ Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах... — С. 1.

1

2

3

Таблиця І.

1, 3 — вид на місце розташування поселення біля с. Трипілля (Обухівський р-н, Київська обл.), на якому В. В. Хвойка проводив розкопки восени 1897 р.;

2 — фрагмент фотокопії таблиці із замальовками розкопок В. В. Хвойки біля с. Трипілля та його власноручний напис: «Вид раскопок при м. Триполье Киевского у[езда]».

1

2

3

Таблиця II.

1 — сучасний вид на поселення біля с. Трипілля з боку р. Красної ;

2 — розріз шурфу на поселенні Трипілля та знахідка з нього (розкопки М. Ю. Відейка, 2003 р.);

3 — вид на поселення з боку с. Трипілля.

Таблиця III.

1—3 — сучасні види біля та в с. Верем'я Обухівського р-ну Київської обл. - місця, де В. В. Хвойка проводив археологічні розкопки 1896—1909 рр.;

4 — сучасний вид місця розкопок В. В. Хвойки навпроти Батисевої гори біля с. Щербанівки Обухівського р-ну Київської обл.;

5—6 — знахідки, зроблені на поселенні біля с. Щербанівка (розкопки М. Ю. Відейка, 2003 р.).

3

9

4—8

Таблиця ІV.

1 — с. Юшки Кагарлицького р-ну Київської обл., ур. Куряче поле - місце розкопок під час XI Археологічного з'їзду 1899 р.;

2 — сучасний вид с. Юшки;

3 — фрагмент черпака, знайдений 1992 р. в ур. Куряче поле;

4—8 — вид на поселення в ур. Янча біля с. Гребені Кагарлицького р-ну Київської обл., ймовірне місце розкопок під час XI Археологічного з'їзду 1899 р. На знімках, зроблених згори, — розкоп на поселенні Янча-ІІ (розкопки М. Ю. Відейка, 1992 р.);

9 — посудина із заглибленим орнаментом з поселення біля с. Гребені (ур. Васишин Яр, розкопки С. М. Бібікова, 1961—1964 рр.).

1—2

3—4

Таблиця V.

*1—2 — місцевість біля с. Жуківці Обухівського р-ну Київської обл., де у 1897 р. проводив розкопки В. В. Хвойка.
3—4 — околиця с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл., місце розкопок В. В. Хвойки 1897 року.*

1—2

3

4—5

Таблиця VI.

1—2 — вид на місце розташування поселення трипільської культури за околицею с. Стайки Кагарлицького р-ну Київської обл.;

3 — фрагмент схеми розташування поселень трипільської культури (за В. В. Хвойкою);

4—5 — вид на місце розташування поселення трипільської культури на околиці с. Стрітська Кагарлицького р-ну Київської обл.

1—3

4—5

Таблиця VII.

1—3 — сучасні види околиць с. Балико-Шучинка Кагарлицького р-ну Київської обл., де В. В. Хвойка 1901 року проводив розкопки «в околицях м. Ржищева»;

4—5 — залишки житла трипільської культури та фрагмент посуду (поселення Ріпниця-6 біля м. Ржищева, розкопки М. Ю. Відейка, 2005 р.).

1

2

3

4

5

Таблиця VIII. с. Круті Броди (кол. с. Крутобородинці) Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.):

1 — сучасний вид села;

2 — художня реконструкція вигляду поселення трипільської культури, на якій зображено посудина, знайдена В. В. Хвойкою під час розкопок на поселенні біля с. Крутобородинці;

3 — покритка з поліхромним розписом з поселення біля с. Крутобородинці, знахідка В. В. Хвойки;

4 — вид на місце розташування поселення Крутобородинці-I;

5 — «Грунт ... складається, головним чином, із суцільного шару кременю...»(В. В. Хвойка).

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ В. В. ХВОЙКОЮ ТРИПІЛЬСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ У НАУКОВОМУ АРХІВІ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Особистий архів В. В. Хвойки зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України, фонд № 2, 2645 одиниць зберігання за 1893–1914 роки. Фонд є комплексом документів наукового, громадського та особистого характеру. Картотека особистого фонду має короткий виклад кожного документу або комплексу матеріалів та їх характеристику: автентичність чи копійність, кількість аркушів, розмір, ілюстративність, примітки і т.п.

Особистий фонд В. В. Хвойки спочатку впорядковувала Валерія Козловська, вона ж зробила перелік чернеток його листів в зошитах¹. В 50-ті роки ХХ століття науково-технічну обробку фонду провели С. М. Кузнецова та Н. В. Лінка. В 1989 році огляд особистого фонду В. В. Хвойки зробили О. О. Франко та Ж. О. Кононенко. Фонд В. В. Хвойки є також в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ).

Класифікація документів фонду тематична. В середині тематичного комплексу джерела скомпановані за змістом або за походженням, основна маса документів фонду В. В. Хвойки є автентичними, тільки невелика їх кількість є копіями. Епістолярій фонду В. В. Хвойки зберігається в алфавітному порядку прізвищ кореспондентів. Комплекс документів особистого фонду В. В. Хвойки є цінним джерелом для вивчення його творчої спадщини, в тому числі у справі дослідження трипільських старожитностей. На жаль відомості про ці матеріали досі публікувалися у обмеженому обсязі².

У 1893 р., наглядаючи за земляними роботами на Подолі по вулиці Кирилівській, дослідник виявив палеолітичну стоянку. Розкопки Кирилівської стоянки проводились протягом 1893–1900 рр., вони дали великий і цікавий матеріал, зокрема, бивень мамонта з різьбою — перший зразок палеолітичного мистецтва, а

також матеріали, які згодом були віднесені до трипільської культури.

У березні 1897 р. біля сіл Трипілля, Верем'я та Жуківці В. В. Хвойко виявляє новий вид археологічних пам'яток, які згодом були названі «трипільськими». Після десяти років досліджень він дійшов висновку, що трипільська культура — це землеробська культура місцевого походження.

Доповіді В. В. Хвойки були заслухані на археологічних з'їздах: XI (1899 р., Київ), XIII (1905 р., Катеринослав) та XIV (1908 р., Чернігів). На XII Міжнародному конгресі доісторичної антропології та археології (1900 р., Париж) з коментуванням фотографій, що відображали розкопки Кирилівської стоянки виступив Ф. К. Вовк; на археологічному Конгресі у Флоренції (1908 р.) з рефератом про розкопки В. В. Хвойки в Київській та Подільській губерніях виступив К. В. Хілінський.

У 1907 р. В. В. Хвойко розпочав археологічні дослідження біля будинку лікаря М. М. Петровського, неподалік від Андріївської та Десятинної церкви в Києві. Тут він виявив декілька різночасових шарів, починаючи від трипільської культури до давньоруського часу. Найбільш цікавими пам'ятками виявились: язичеське капище, залишки князівських палаців та ремісничих майстерень біля Десятинної церкви. На жаль, не отримавши фінансової допомоги, В. В. Хвойко змушений був залишити розкопки в Києві.

Вчений продовжив дослідження трипільських пам'яток біля м. Трипілля на кошти Б. І. Ханенка. У 1909 р. В. В. Хвойко розпочав розкопки давньоруського міста Белгорода (с. Білогородка Київської губернії), які тривали до 1914 р., тобто до кінця його життя. Під час цих розкопок також були виявлені пам'ятки трипільської культури.

Довгі роки В. В. Хвойко був хранителем археологічного відділу Київського міського музею, директором якого був М. Ф. Біляшівсь-

¹ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 1077–1205.

² 60 років Інституту археології НАН України. К., 1994. — С. 102–105; *Архівні ресурси української археології та історії*. — <http://www.kar.net/archaeol.>; *Відейко М. Ю.* Науковий архів Інституту археології НАНУ//ЕТЦ. — К., 2004. — Т. II. — С. 362–363.

кий. Вони створили багату археологічну колекцію, яка згодом стала основою Київського державного історичного музею.

Матеріали археологічних досліджень

Будучи колекціонером, а згодом — хранителем Київського міського музею, В. В. Хвойко в літній час проводив археологічні розкопки. Комплекс документів особистого фонду вченого є цінним джерелом вивчення його творчої спадщини. В особистому фонді вченого зберігаються численні матеріали про дослідження Кирилівської стоянки — автограф статті чеською мовою «Розкопки 1895 р. у Києві, по Кирилівській вулиці», варіанти опублікованої статті «Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и эпоха культуры «Мадлен» (по поводу статьи г. Волкова)», «Новые открытия на Киево-Кирилловской стоянке», варіанти статті «Каменный век Среднего Приднепровья»¹, замальовки та фотографії (рис. 1–2).

За матеріалами з розкопок на околицях сс. Трипілля, Верем'я та Жуківців В. В. Хвойко виділяє «трипільські» пам'ятки. Опрацьовуючи цікавий і численний трипільський матеріал, В. В. Хвойко пише статті, рукописні варіанти яких зберігаються у його фонді: «Раскопки вблизи м. Ржищева»; «Раскопки при с. Конона Черкасского уезда Киевской губ.»; «Археологические исследования, произведенные в южной части Остерского уезда Черниговской губ. (села Бортнич, Гнедын)»; «Раскопки в Киевской губернии осенью 1903 г. а) при с. Стретовке Киевского уезда; в) Раскопки над речкой Красной на полях, принадлежащих с. Щербаневке Киевского уезда; с) Раскопки при м. Триполье.»; «Раскопки Трипольской (древнеарийской) культуры, произведенные в 1903 г. в Киевской губернии»; «Методы раскопок трипольских точков»; «Раскопки площадок Трипольской культуры, произведенные В. В. Хвойкою по поручению и на средства Московского императорского Археологического общества в селе Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губ. и вблизи с. Веремье Киевского уезда»².

В особистому фонді вченого збереглися варіанти великої роботи під назвою: «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена», яка має такі розділи: «Каменный век», «Неолит»,

«Бронзовый век», «Железный век (Скифия)», «Эпоха полей погребений», «Славянская эпоха»³.

Останніми в житті В. В. Хвойки стали розкопки давньоруського міста Білгорода (с. Білгородка Київської губ.) у 1909–1914 рр. Тут археологом відкрито оборонні споруди, два храми XII ст., а також сліди поселення трипільської культури. Дослідження Білгорода викликали велику зацікавленість громадськості, у «Киевлянині», «Новом времени», «Киевской искре» з'явилися численні статті і відгуки. У Науковому архіві, в особистому фонді вченого, зберігається рукопис (чорновий автограф) та копія статті «Раскопки в Белгородке Киевского уезда», вирізки з газет⁴.

Дослідження численних пам'яток Середнього Подніпров'я дали змогу В. В. Хвойці зробити висновок про безперервний розвиток населення цього регіону і подати схему періодизації археологічних культур, які змінюють одна одну і взаємодіють одна з одною. Матеріали особистого фонду відображають широке коло досліджень вченого та його внесок в розвиток археології в Україні.

Величезна кількість ілюстративного матеріалу є цінним джерелом інформації і в наш час (таблиці I–III). У науковому архіві зберігаються: фотографії з малюнків В. В. Хвойки за 1893–1896 рр. — «План местности с обозначениями на ней произведенных раскопок 1895–1896 гг.; Внутренний вид ям, показанных на плане за №№ 15, 25, 26, 27»; «Внутреннее содержание выкопанной ямы в усадьбе Святославского. Внутренне содержание выкопанных ям, показанных на плане за №№ 38, 41, 42. 1894–1896»; «Расположение скелетов с обозначением находимых при них предметов» Київ, 1894–1896; фото з картини «Реконструкція Києво-Кирилівської палеолітичної стоянки» (побутові сцени з життя Києво-Кирилівської палеолітичної стоянки); фото: «Зразки Трипільського орнаментованого посуду та статуеток»⁵ і багато інших. Також багато малюнків: олівцем — «Зразки орнаментів з трипільського посуду в розгорнутому вигляді», «Зразки трипільського посуду», загальний вигляд та розріз землянки з написом рукою автора: «Землянка, открытая в Киеве. Кирилловская ул.»; аквареллю — «Поперечный разрез горы, находящейся в Киеве по Кирилловской ул. в усадьбе Зивала и Багреева №№ 59, 61 с обозначением на ней мест произведенных раскопок в 1893–6 г.»⁶.

¹ Ф. 2, №№ 6, 9, 28а, 29–31.

² НА ІА НАНУ, Ф. 2, №№ 35, 36, 39–42, 44–46.

³ НА ІА НАНУ, Ф. 2, №№ 76, 79, 80–84.

⁴ НА ІА НАНУ, ф. 2, № 84-а.

⁵ НА ІА НАНУ, Ф. 2, фото 1–11.

⁶ НА ІА НАНУ, Ф. 2, М–126, М–128, № 135.

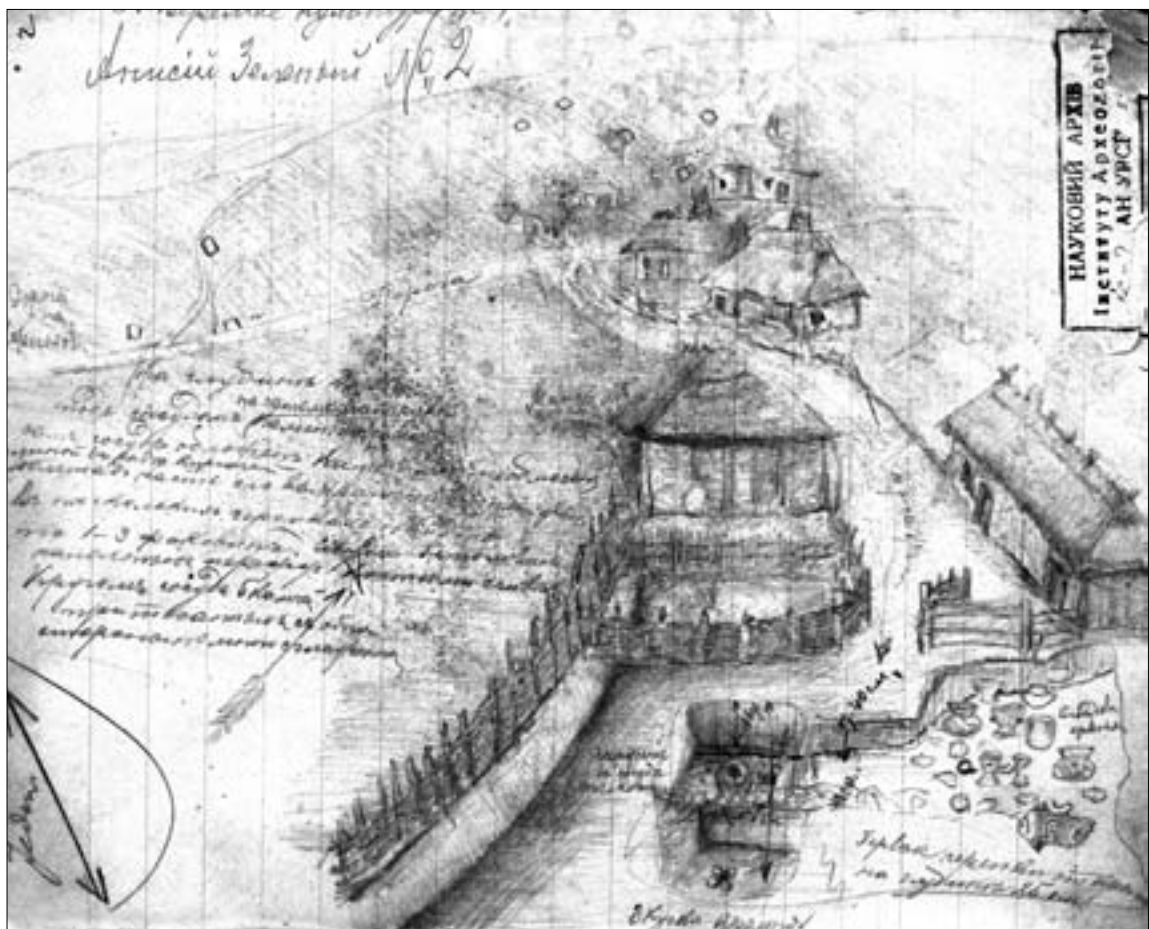
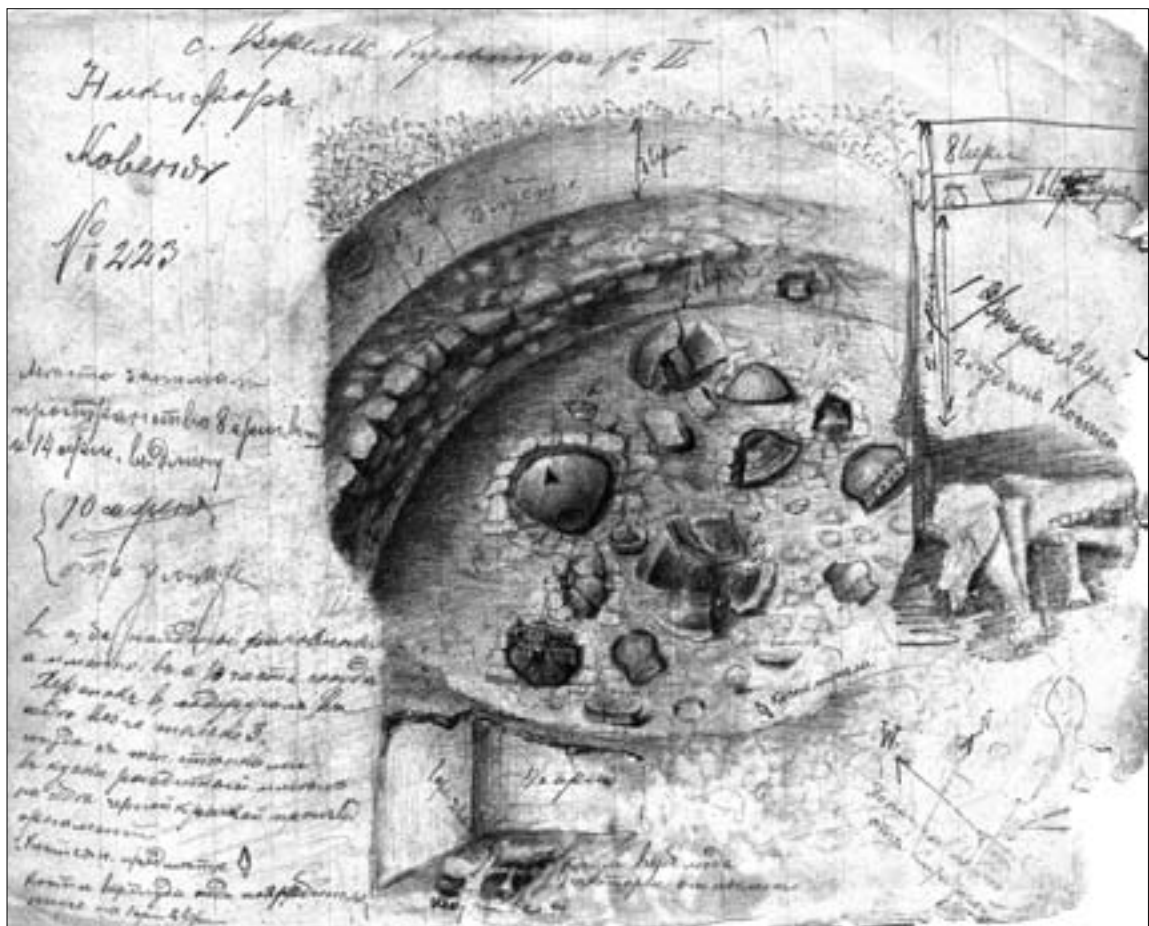

Рис. 1. Сторінки із польового щоденника В. В. Хвойки. НА ІА НАНУ.

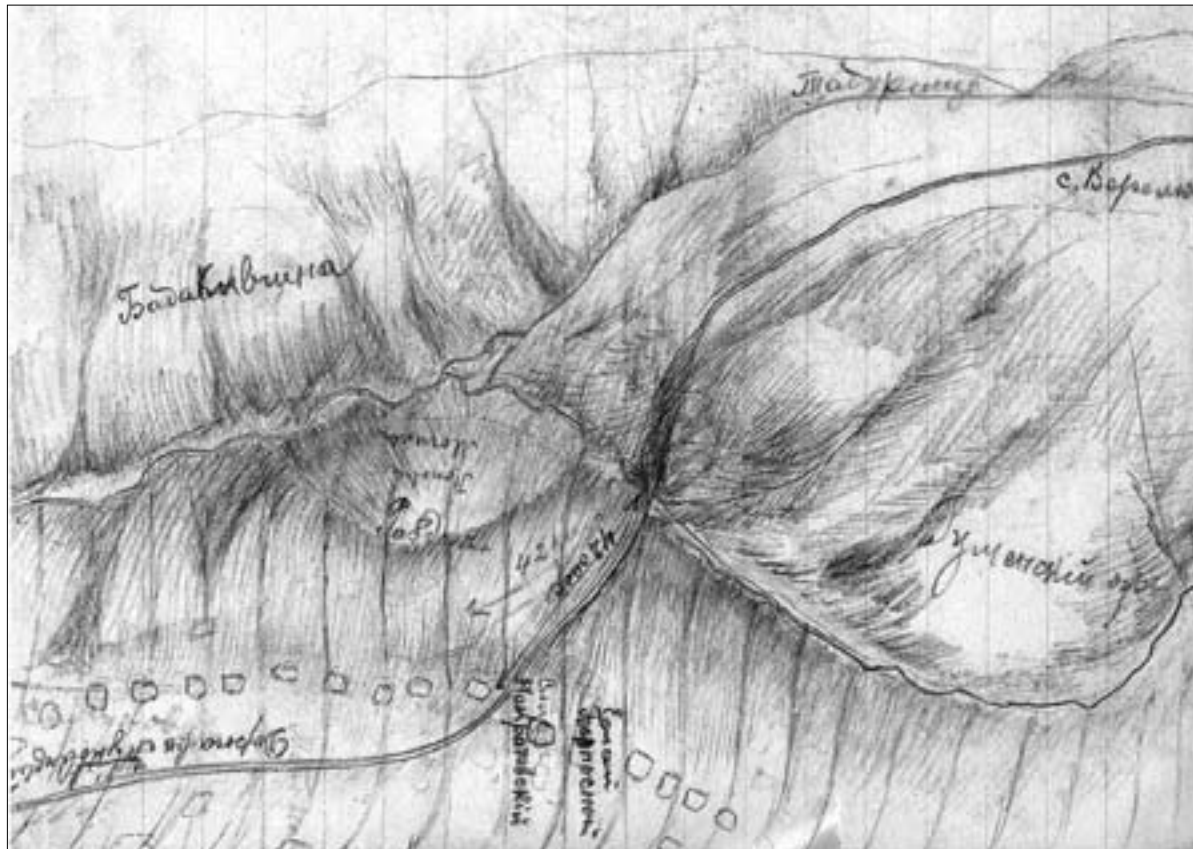
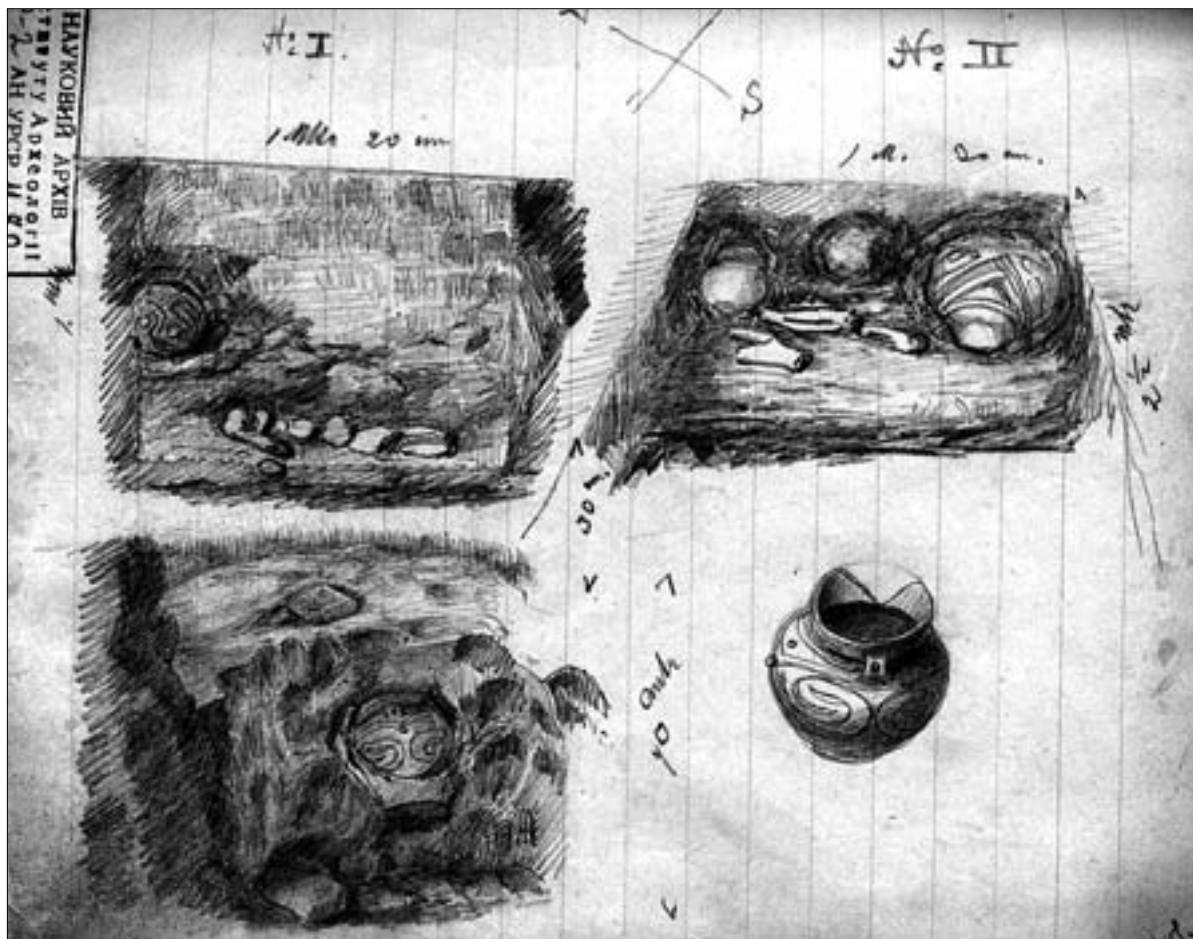

Рис. 2. Сторінки із польового щоденника В. В. Хвойки. НА ІА НАНУ.

Музейна діяльність

Музейна діяльність В. В. Хвойки нерозривно поєднана з польовими археологічними дослідженнями. Разом з іншими працівниками Музею, зокрема — його директором М. Ф. Біляшевським, вчений створив багатющий археологічний відділ, який високо оцінювали навіть зарубіжні вчені. У Науковому архіві зберігається багато матеріалів, що відображають музейну діяльність В. В. Хвойки. Серед документів — описи експонатів із розкопок як самого В. В. Хвойки, так і О. О. Спіцина, А. А. Бобринського, В. М. Доманицького, збірки О. М. Терещенко, Б. І. Ханенка та інших.

У 1900 р. О. О. Спіцин та В. М. Доманицький передали до музею знахідки, одержані ними під час розкопок поселення трипільської культури біля с. Колодистого Звенигородського повіту Київської губернії: «Перечневая опись предметам древности, доставленным В. Н. Доманицьким из раскопок, произведенных в 1900 г. близ с. Колодистого»; «Перечневая опись предметам древности, доставленным В. Н. Доманицьким из раскопок, произведенных в 1900 г. в Киевской губ.»; «Перечневая опись предметам древности, доставленным А. А. Спициным из раскопок 1900 г., произведенных в с. Колодистом, Звенигородского уезда, Киевской губернии». Збереглися списки речей із розкопок В. В. Хвойки в селах Верем'я, Стрітівка¹.

Крім того, в особистому фонді вченого зберігається «Опись предметов из раскопок и собрания В. В. Хвойки, принесенных в дар Киевскому музею госпожой Е. М. Терещенко» у 1905 та 1907 рр. До музею поступали не лише речі з розкопок, але й випадкові знахідки, придбання та речі з колекцій. Цьому всіма засобами також сприяв В. В. Хвойко. Збереглися каталоги «Предметов каменного века» та інші архівні матеріали².

Листування В. В. Хвойки

Цінною складовою частиною особистого фонду В. В. Хвойки є його епістолярія. Збереглися 40 листів «Императорской Археологической

комиссии» за 1894–1914 рр.³; 11 — від «Киевского Общества древностей и искусств» (1908–1910 рр.)⁴; «Киевского Отдела Русского Военно-Исторического Общества»⁵; 3 листи — від секретаря «Императорского Русского археологического общества» (1908 р.)⁶; «Императорского Московского Археологического Общества» (1895–1914 рр.)⁷; «Императорского Одесского Общества Истории и Древностей» (1900–1908 рр.)⁸. У листуванні йшлося про археологічні експедиції, виставки, обмін колекціями та ін. З редакціями «Военно-исторического Вестника», «Весь Киев» та іншими, вчений вів переписку про видання наукових робіт. Збереглися листи до В. В. Хвойки від секретарів комітетів з організації Археологічних з'їздів, губернаторів та командуючих військовими округами з питань дозволів на розкопки (рис. 3; таблиця IV), музеїв та археологічних товариств з питань обміну колекціями та окремими предметами з розкопок, а також про фінансування археологічних досліджень. Збереглися «Відкриті листи» Імператорської археологічної комісії, а також «Свідоцтва» Московського Імператорського Археологічного Товариства, видані В. В. Хвойці на проведення розкопок.

Автори більшості листів — приватні особи. Серед кореспондентів багато відомих російських, вітчизняних, чеських та західноєвропейських вчених, таких як: Д. Н. Анучин (згадки про знахідку шелеп кабана в дубі, про сліди землеробства в неолітичних відкладах та чи супроводжувалось землеробство свійськими тваринами та ін.)⁹, Д. І. Багалій, М. Ф. Біляшевський¹⁰, А. А. Бобринський¹¹, В. А. Городцов (про Кирилівську стоянку, про майбутні археологічні розкопки по р. Сулі в Полтавській губ.; про продаж Трипільських колекцій; про придбання музеєм колекцій Хвойко та ін)¹², Ф. К. Вовк (прохання надіслати фото статуетки, сповістити біля якої річки знайдена знахідка в Крутобородинцях, де знайдена розписна кераміка в Остерському повіті та пропозиція співробітництва під час розкопів влітку, 1909 рік)¹³, М. О. Макаренко, графиня П. С. Уварова (в справі придбання колекції за 8 тис.; у справі видання статті Хвойки про трипільську культуру; про продаж колекції Хвойки; прохання прислати короткий звіт про роботу на протязі літа та які відкриття

¹ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 103–109.

² НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 110, 111, 118, 119, 121–125, 127, 130, 132.

³ НА ІА НАНУ, №№ 644–681, 830.

⁴ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 711–722.

⁵ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 780–805, 840, 841.

⁶ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 737, 738, 782.

⁷ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 726–755.

⁸ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 765–768.

⁹ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 6, 6а–10а.

¹⁰ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 23–30, № 712.

¹¹ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 31–37, 831

¹² НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 108–121.

¹³ НА ІА НАНУ, ф. 2, № 809.

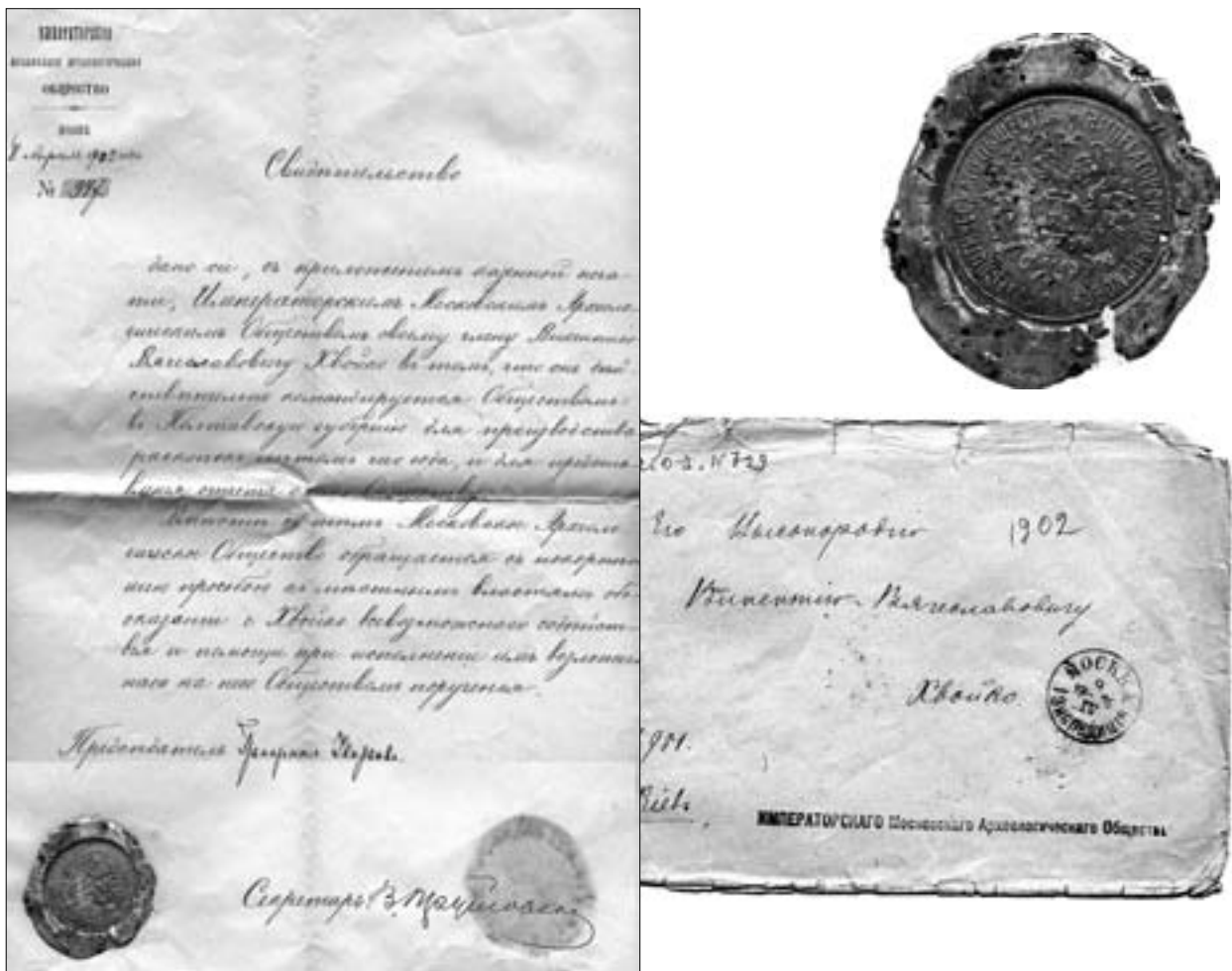

Рис. 3. Свідоцтво Імператорського Московського Археологічного товариства, видане В. В. Хвойці у квітні 1902 року, про відрядження на розкопки до Полтавської губернії. Науковий архів ІА НАНУ.

зроблено (12.10.1906 р.); про роботи біля Десятинної церкви та ін.)¹, Е. Р. Штерн, Щербаківський В. М., В. Є. Козловська (про переписку робіт Хвойки; у видавничій справі)², Г. Коссіна, Л. Нідерле³, Р. Рейнеке⁴, Б. І. та В. М. Ханенки (про одержання відкритого листа від Імператорської Археологічної Комісії; про купівлю старовинних речей; про розкопки в Білгороді; співчуття з приводу хвороби Хвойки та ін.)⁵, К. В. Хілінський (повідомлення про обрання Хвойки В. В. членом «Археологічес-

кого общества»; повідомлення про інтерес, виявлений професором Мілані (Флоренція) до знахідок трипільської культури та про намір виступити з доповіддю про Трипілля на з'їзді, що має відбутися у Флоренції (1908 р.)⁶ та багато інших.

Крім цього, в особистому фонді Хвойки В. В. збереглися чернетки його листів⁷. Листування вченого також є цінним джерелом інформації з питань археологічних досліджень та музейних справ⁸.

Г. О. Станіцина, Ж. О. Кононенко

¹ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 426–464.

² НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 197, 198.

³ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 955–993 (є чернетки листів В. В. Хвойки, написані чеською мовою).

⁴ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 945, 946.

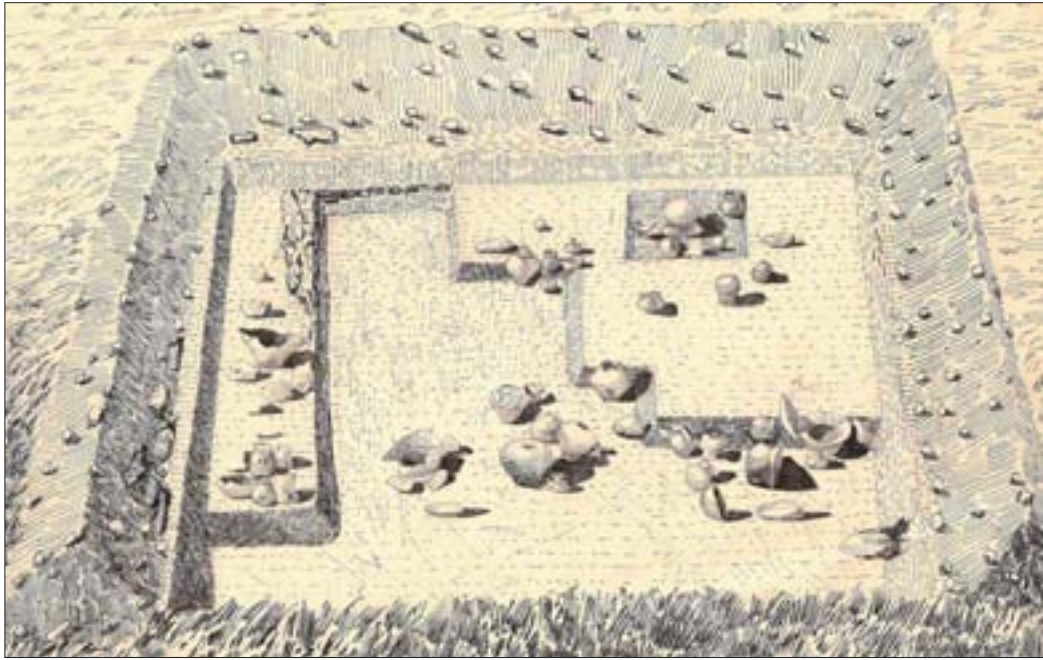
⁵ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 523–589а, 695–698, 864.

⁶ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 473–522.

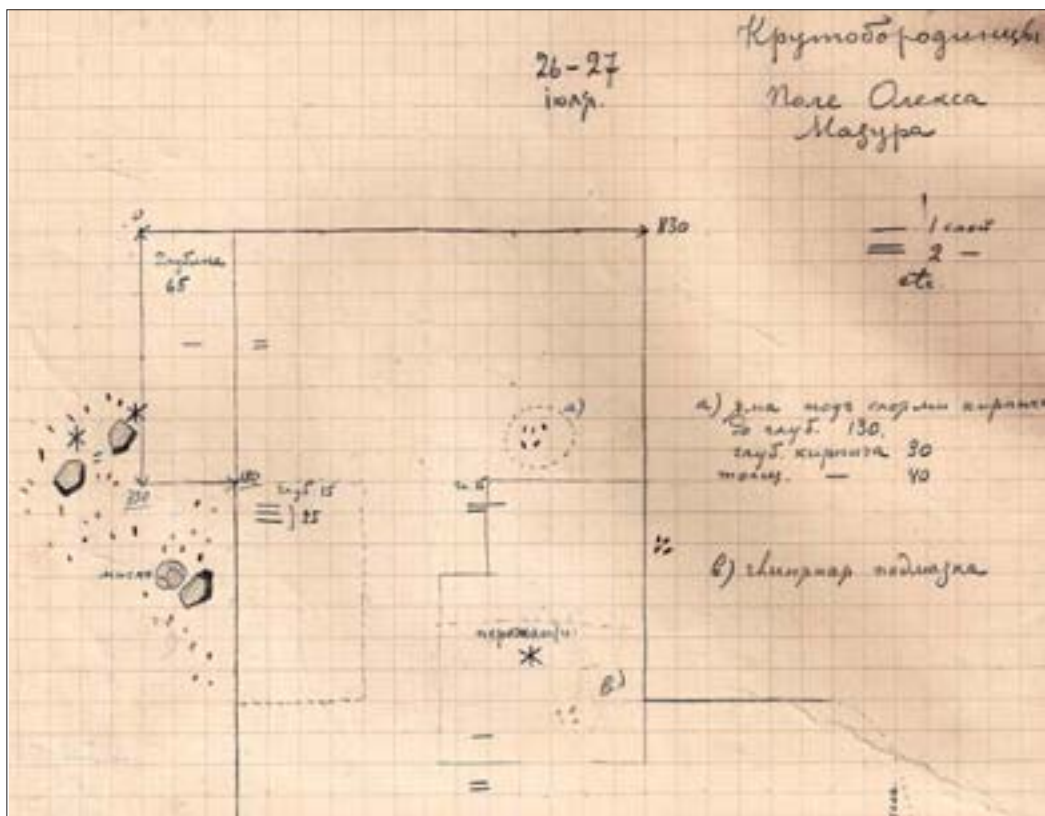
⁷ НА ІА НАНУ, ф. 2, №№ 757, 1077–1176.

⁸ Бахмат К. П. Листи В. В. Хвойки // Архіви України. — 1967. — № 2. — С. 55–59.

1

2

Таблиця І. Зразки документування археологічних розкопок В. В. Хвойкою:

1 — малюнок розкопок площадки культури А;

2 — польове креслення на міліметровці, розкопки поселення трипільської культури біля с. Крутобородинці 26—27 липня 1909 р. (фрагмент). Науковий архів ІА НАНУ.

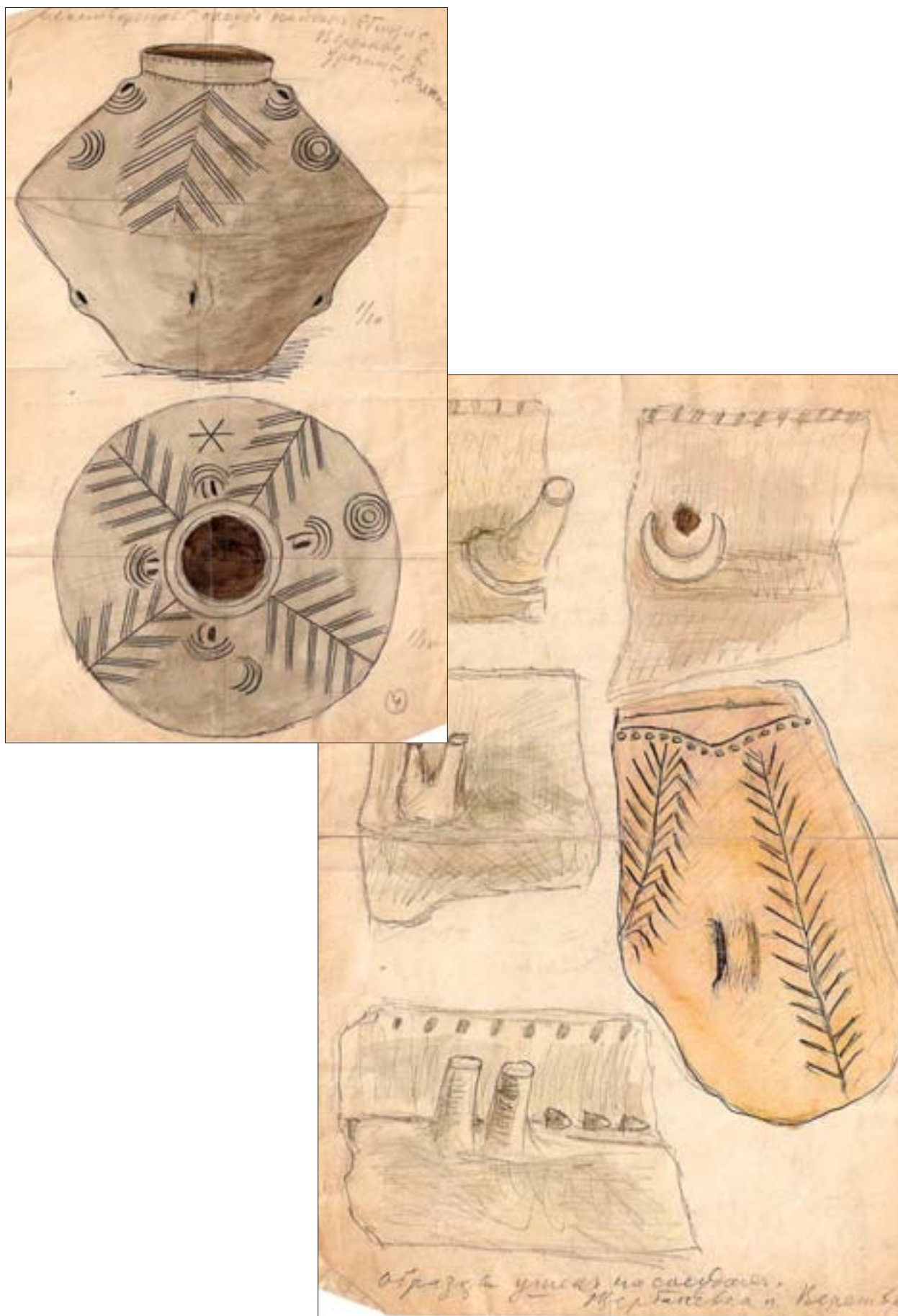
1

2

Таблиця II. Акварельні малюнки В. В. Хвойки знахідок із поселень трипільської культури:
1 — аркуш з альбому з речами, виявленими біля с. Верем'я;
2 — таблиця знахідок з розкопок в с. Верем'я з автографом автора, 1896 р.
Науковий архів ІА НАНУ.0

Таблиця III. Замальовки В. В. Хвойкою знахідок, зроблених біля с. Верем'я в ур. Довжок (Должик),
Культура В, розкопки 1897 р. Науковий архів ІА НАНУ.

1

2

Таблиця ІV.

1 — Відкритий лист, виданий В. В. Хвойці Імператорською Археологічною Комісією 29 травня 1909 р. на право проведення археологічних розкопок на території Київської губернії;

2 - фрагменти фотознімків процесу розкопок поселення біля с. Трипілля. Науковий архів ІА НАНУ.

КОЛЕКЦІЇ ІЗ РОЗКОПОК В. В. ХВОЙКИ НА ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історія колекції

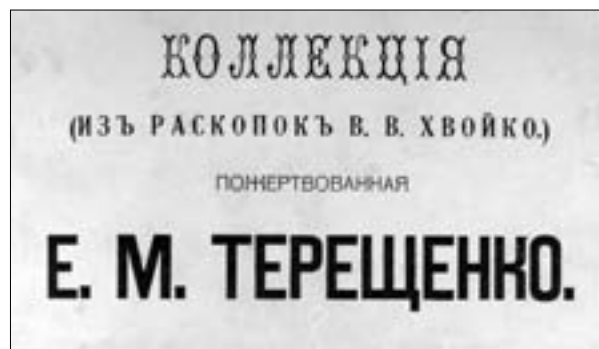
Трипільські колекції з розкопок Вікентія В'ячеславовича Хвойки — одного з фундаторів Національного музею історії України, відомого археолога і першовідкривача цієї культури — займають в археологічній збірці музею одне з чільних місць. Колекції з пам'яток Середнього Подніпров'я надбані шляхом розкопок, здійснених В. В. Хвойкою переважно коштом меценатів з родин Ханенків та Терещенків у 90-і рр. XIX ст. — на початку XX ст.

Найбільш значними є дві трипільські колекції. Перші пам'ятки цієї яскравої давньоземлеробської культури мідної доби В. В. Хвойко виявив та дослідив у 1893–1895 рр. на Кирилівських висотах над Подолом у Києві (а саме — у садибах №№ 59–61 та садибі С. І. Светославського). Нині матеріали з цих розкопок входять до складу колекції «Кирилівські висоти» (близько 500 одиниць зберігання, інв. № а88). Серед предметів колекції багато виробів з кістки та рогу: сокирки та велике руків'я з муфтою, проколки, шильця, а також підвіски, виготовлені із просвердлених зубів та іклів тварин — дикого кабана, лося, собаки, ведмедя. Кераміка трипільського шару поділяється на кухонну та столову. Кухонний посуд (переважно фрагменти горщиків) має велику домішку мушлі в глиняній масі, оздоблений насічками, нігтьовими відтисками. Особливістю столового посуду є також наявність у тісті домішки товченої мушлі (черепашки), поверхня посуду — мисок, напівсферичних чаш, кубків, глеків, амфор — підлошена, суцільно вкрита червоною або брунатною фарбою, на деяких посудинах — розпис червоною фарбою у вигляді рядків рисок або зигзагових смужок. Кілька фрагментів з розписом були опубліковані самим дослідником¹.

У наступні роки В. В. Хвойко дослідив ряд поселень у колишньому Київському повіті Київської губернії (сучасні Обухівський та Кагарлицький райони Київської області) — поблизу

м. Ржищева, біля містечка Трипілля, сіл Халеп'я, Верем'я, Щербанівка, Жуківці, Стайки, Черняхів та інших.

Про результати своїх археологічних досліджень 1893–1899 рр. поселень нової землеробської культури В. В. Хвойко зробив доповідь на XI Археологічному з'їзді, що відбувся у Києві 1899 р. Відкриту до з'їзду виставку було розміщено у незавершеній будові Київського міського музею старожитностей та мистецтв, одним з наступни-

Табличка із музейної експозиції початку XX ст.

Сторінки інвентарної книги музею із записами рукою В. В. Хвойки.

¹ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI АС в Киеве 1899. — Т. I. — М., 1901. — Табл. XXIII, XXVIII.

Рис. 1.

ків якого є нинішній Національний музей історії України (НМІУ). Ця виставка фактично започаткувала першу музейну експозицію, на якій демонструвалися колекції з розкопок В. В. Хвойки. Вона була побудована за прогресивним на той час систематичним методом, коли предмети подавалися за хронологічним принципом. Окремо, в кінці неоліту (за тогочасною хронологією), було виділено нововідкриту землеробську культуру, яка з часом отримала назву трипільської. У каталогах археологічних виставок, пізніше — музею, за 1897, 1900, 1902, 1913 рр. посуд, знаряддя праці, статуетки людей та тварин групувалися за ознакою належності до колекції збирача-мецената, наприклад: «Пожертвование Е. М. Терещенко; Н. А. Терещенко; В. Н. и Б. И. Ханенко».

Археологічні експонати цієї виставки було записано до першої інвентарної книги музею (Рукописний каталог Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств), розпочатої ще 1897 р. Ці записи зроблено рукою самого В. В. Хвойки, який був першим завідувачем і хранителем археологічного відділу музею і робив записи до 1914 р., майже до останнього свого дня. Отже, В. В. Хвойко не тільки першовідкривач трипільської культури і дослідник відкритих ним пам'яток, він був також і першим музейним хранителем здобутих знахідок, і першим експозиціонером — будував згадану виставку, і, нарешті, першим екскурсоводом по новій експозиції. Таким чином, В. В. Хвойко започаткував три основні напрямки музейної роботи.

Друга трипільська колекція В. В. Хвойки походить з кількох поселень Київщини і є однією з найбільш представницьких в Україні. Вона нараховує понад 2000 одиниць зберігання: це різноманітні знаряддя з першого металу — міді (табл. XIX) — келеп і пласкі трапецієподібні сокирки (10), знаряддя з каменю та кременю (понад 150), у тому числі — відомий скарб кремінних пластин з Халеп'я (табл. XXI), вироби з кістки та рогу (35) (табл. XX, 2–4), керамічні грузила і пряслиця (29) (табл. XX, 1); а також — антропоморфна пластика (понад 170) (табл. IV–VI) та кілька зооморфних

фігурок. Переважну більшість колекції складає кераміка — це близько 300 цілих і відреставрованих посудин та понад 1500 — у фрагментах.

Технологічно посуд поділяється на дві групи: кухонний та столовий. Кухонний посуд (табл. XVII, 2, 6) має домішку товченої мушлі, представлений здебільшого широківідкритими горщиками, іноді із зооморфними ознаками: посудина має ніжки або наліпну голівку тварини (бика). Столовий посуд, більш розмаїтий за формами та орнаментикою, належить до двох хронологічних груп пам'яток.

Першу групу складає кераміка з поліхромним розписом (білою, червоною та чорною фарбами), а також із заглибленим орнаментом у вигляді широких стрічок з борозенок або канелюр. В. В. Хвойко виділив її у так звану культуру А, що відповідає етапу VI–VII сучасної періодизації. Кераміка культури А представлена грушоподібними посудинами, оздобленими заглибленим спіральним орнаментом із зображеннями змії, солярних символів (табл. XII, XIII). Це також конусоподібні (табл. XIV) й шоломоподібні покоришки (табл. XV), біноклеподібні та моноклеподібні посудини (табл. II, III), бомбовидні кубки (табл. XVII, 1, 7), миски, кратери зі скульптурними «личинами» (наліпними стилізованими людськими обличчями) (табл. XVII, 3–5).

До культури В (табл. XVI), що нині відповідає етапу VII–XI, було віднесено другу групу кераміки, яку характеризує біконічний посуд, оздоблений вузькими врізними лініями та дрібним штампом: кубки, глечики, горщики, амфори, миски, черпак, покоришки з грибоподібною верхівкою, мініатюрні посудинки та великі зерновики, оздоблені хвилястими стрічками, символами місяця та зірок, зображеннями «дерева» і людини (рис. 1, 1–3). До культури В належить також посуд з монохромним розписом темно-коричневою фарбою по жовтогарячому ангобу (понад 200 од.) (табл. VIII–X). Найвні такі форми: біконічні кубки, великі кубкоподібні посудини, горщики, амфори, миски, ковші. Найбільш поширені елементи розписного орнаменту — дугасті й прямі

стрічки з тонких поздовжніх ліній, котрі утворюють фестони під вінцями горщиків, овали та кола навколо вушок або сходяться під кутом. Також присутні залиті кути, високі трикутники, круги, овали, «драбинки», «війки», на амфорах — мотив «личини». На деяких посудинах наявні стилізовані зображення людини, тварин та інші знаки (табл. VIII–X). До культури В належать 23 розписні антропоморфні статуетки, більшість — чудові зразки реалістичної та схематизованої пластики. Серед декору — «дерево» на череві та спинці (табл. V, 5; VI, 3), зображення зачіски (звисаюче на спину волосся), концентричні круги на сідницях, «чобітки» на ніжках.

Трипільські колекції В. В. Хвойки не втрачають своєї наукової значущості, до них постійно звертаються дослідники; було підраховано, що на основі, або з використанням матеріалів цих колекцій, написано понад 200 наукових праць¹.

Серед багатьох знаних імен назвемо, перш за все, В. Є. Козловську, яка була спадкоємницею В. В. Хвойки в музеї, з 1914 р. до кінця 30-х років очолювала археологічний відділ та продовжувала записувати до інвентарних книг музейні предмети, у тому числі і з розкопок самого В. В. Хвойки, котрі він не встиг записати. Вона ж перша здійснила археологічні експедиції на Київщині у 20-і роки, досліджуючи поселення, відкриті В. В. Хвойкою, і

поповнила музейну археологічну збірку матеріалами з поселень біля Верем'я, Баликів, Жуківців². М. О. Макаренко³ в ці ж роки досліджував поселення в урочищах Жолудівка та Грушова поблизу Халеп'я. Згадаємо також П. П. Курінного⁴, Т. С. Пассек⁵, В. М. Даниленка⁶, Б. О. Рибак⁷, М. Гімбутас⁸, С. М. Бібікова⁹, Т. Г. Мовшу¹⁰, К. К. Черниш¹¹, І. Т. Чернякова¹², О. В. Цвек¹³, В. О. Круца¹⁴, М. Ю. Відейка¹⁵ — на жаль, за браком місця немає змоги згадати всіх. Мабуть, немає жодного трипільця, хто б не звертався до надбань В. В. Хвойки безпосередньо чи опосередковано, включаючи автора¹⁶. Зображення людини на розписній посудині з розкопок В. В. Хвойки з-під Ржищева вміщене в Історії українського мистецтва¹⁷.

Збірка з розкопок В. В. Хвойки належить до найстаріших музейних фондів. Але ж війни та революції не сприяють збереженню історичних цінностей. Постраждала від бурхливих історичних подій і трипільська колекція В. В. Хвойки: значна кількість речей, що подані у його публікаціях цілими, у нинішній колекції представлена в уламках або й окремими фрагментами. Крім того, в результаті кількох реорганізацій, котрі пережив музей, втрати частини довоєнної документації і самих музейних предметів, появи нових музейних інструкцій тощо, колекції з 1948 р. (часу

¹ Шовкопляс Г. М. Вікентій В'ячеславович Хвойка — видатний український археолог (до 150-річчя від дня народження) // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 16.

² Козловська В. Є. Кераміка культури А (з додатками щоденників розкопок р. 1925 у с. Верем'ї // Трипільська культура на Україні. — Вип. 1. — К., 1926. — С. 139–164; Козловська В. Є. Розкопи у Верем'ї у жовтні р. 1925 // Коротке звітлення ВУАК за 1925 р. — К., 1926. — С. 51–53.

³ Макаренко М. О. Халеп'є // Коротке звітлення ВУАК за 1925 р. К., 1926. — С. 33–50; 1927, РІ. 37, 41–43.

⁴ Курінний П. П. Монументальні пам'ятки трипільської культури // Трипільська культура на Україні. — Вип. 1. — К., 1926. — С. 67–96.

⁵ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА № 10. — М.; Л., 1949. — С. 184–186.

⁶ Даниленко В. Н. К вопросу о месте киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе // КСИА. — Вип. 2. — К., 1953. — С. 81–83; Даниленко В. Н. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. — М., 1999. — С. 9–65.

⁷ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА — 1965. — № 1. — С. 24–47; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — № 2. — С. 13–33; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 161–212.

⁸ Gimbutas M. Die Sprache der Götter. Das verschüttete Symbolsystem der westlichen Zivilisation. — Zweitausendsechzig. — 1996. — S. 101, Abb. 165, 3;

⁹ Бібікова С. М. Теріоморфні зображення в Трипільї: (Трипіль. «звірин. стиль») // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 6–11;

¹⁰ Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. — Т. I. — К., 1971. — С. 165–177. — Рис. 46, 6, 11, 14; Мовша Т. Г. Середній етап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — Т. I. — К., 1985. — С. 220–223. — Рис. 57, 5, 21, 23; Рис. 58, 5; Мовша Т. Г. Трипільський феномен за дослідженнями Вікентія Хвойки: зв'язки та духовна культура // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 40–51.

¹¹ Черниш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 277, 288, 294, 301–304.

¹² Черняков І. Т. Одинадцятий археологічний з'їзд у Києві: біля витоків Національного музею історії України // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). — К., 1999. — С. 76–77.

¹³ Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури // Археологія. — 1999. — №3. — С. 36.

¹⁴ Круца В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977. — С. 3–9.

¹⁵ Відейко М. Ю. Матеріали із досліджень пам'яток трипільської культури на Київщині 2003–2005 рр. // Охорона культурної спадщини Київської області. — К., 2006. — С. 25.

¹⁶ Якубенко О. О. Трипільська колекція В. В. Хвойки з Київщини та її використання в експозиції НМІ України // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури. Тези Всеукраїнської наукової конференції. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С. 35–36; Якубенко О. О. Трипільські статуетки птахів у збірці НМІУ // До 100-річчя Національного музею історії України (матеріали науково-практичної конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв). — К., 1998. — С. 51, 54. — Рис. 22; Якубенко О. О. Трипільська розписна кераміка з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). — К., 1999. — С. 78–80; Якубенко О. О. Трипільська розписна пластика з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 125–148.

¹⁷ Історія українського мистецтва. — К., 1966. — Т. I. — С. 32.

повернення їх з евакуації до музею) почали записувати до нових інвентарних книг. На жаль, крім втрачених предметів, багато було розбитих, в уламках, які були переплутані, знаходились після повернення з «полону» в різних ящиках. Науковці музею — післявоєнна когорта, серед них — Т. Г. Мовша, яка була відповідальною за колекції доби каменю-бронзи впродовж 1952–77 рр., здійснили величезну роботу по розбиранню і визначенню повернених матеріалів та новій їх інвентаризації. Через дуже стислі строки та великий обсяг робіт залишалось обмаль часу для детального розбору колекцій, через що багато уламків керамічного посуду було записано під окремими номерами. На щастя, колекція Хвойки включає багато цілих форм. Але більшу частину фрагментованої кераміки довелося розбирати в останні десятиріччя автору (хранителю цієї групи матеріалів з 1980 р.). Результатом звірок та впорядкування колекції були великі списки на вилучення номерів фрагментів, які склалися в один предмет, наприклад, посудину. Таким чином, трипільська колекція В. В. Хвойки № а110, що включала 2370 одиниць зберігання згідно з колекційним списком, у результаті виключення з документації номерів зібраних в один предмет фрагментів кераміки скоротилася на 362 од. Нещодавно в результаті чергової звірки та остаточного розбору кераміки, по цій колекції підготовлено списки на виключення ще 213 номерів склеєних фрагментів. Отже, хоча колекція кількісно ніби зменшилась більш ніж на 500 од., проте якісно значно поліпшилась, тому що поповнилася відреставрованим посудом.

Наприклад, у результаті впорядкування старих матеріалів вдалося відновити дуже цікаву грушоподібну посудину. Вона була зібрана нами з 30 фрагментів, котрі значились під 16-ма інвентарними номерами. Під час наукового розбору колекції у 1984 р. ці фрагменти були ідентифіковані як належні одній посудині, підібрані один до одного, в результаті отримано профіль, що становив близько двох третин посудини. Далі було зроблено графічну реконструкцію: підраховано розміри та відновлено схему орнаменту.

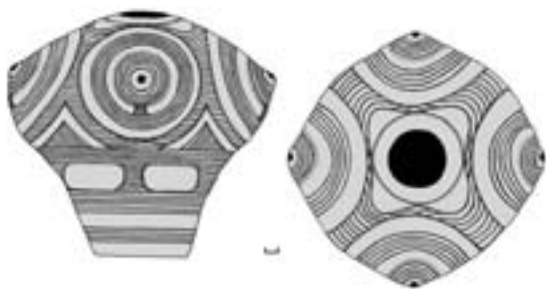

Рис. 2.

Після цього складено завдання для реставратора. Оскільки воно включало відновлення заглибленого орнаменту на догіпсованих частинах, автору довелося після відновлення форми реставратором власноруч олівцем намалювати втрачені частини візерунку на доповнених гіпсом стінках. Нарешті, завдяки реставрації 1986 р., велика посудина культури А зайняла своє місце на подіумі експозиції виставки «Дивосвіт Трипільля» (табл. XIII, 3).

Це грушоподібна посудина типу безшийних: верхня її половина формою наближена до кулястої, в плані підчотирикутна, нижня конічно звужена до плаского дна. Поверхня ретельно заглажена (наявні сліди жовтогарячого ангобу) і оздоблена заглибленим орнаментом у вигляді стрічок, заповнених поздовжніми або поперечними жолобками, інкрустованими білою пастою. Плічка мають чотири симетрично розміщені виступи-опуклини, в центрі кожної знаходиться ямка, навколо якої описано 5 концентричних кіл, оточених «промінчиками» — наколами підтрикутного штампа. У свою чергу, це коло спирається «ніжною» на ще більше описане стрічкове коло, також із 5-ти концентричних кіл. На нижній, конічній, частині посудини — два стрічкові пояси, у верхній вписано 4 незаповнені овали. У плані читається хрестовидна композиція, котру утворюють 4 стрічки з поперечною штриховкою, що розходяться від устя і розділяють кола, спускаючись між ними. Внизу стрічки розділені надвоє, обходячи кола; в проміжках — вписані трикутники з навкісною штриховкою (рис. 2). Висота — 380 мм, діаметр устя — 95 мм, діаметр плічок — 380–420 мм, діаметр дна — 130 мм. Інв. № а110/1577. Опублікована автором¹.

Відреставровані посудини активно використовуються в музейних виставках.

Протягом більш ніж 100-річного існування музею трипільська колекція з розкопок В. В. Хвойки складала основу експозиції, присвяченої розвитку землеробства на території України (Каталоги археологічних виставок, пізніше — музею за 1899, 1900, 1902, 1913 рр.).

В археологічній експозиції музею останніх десятиріч значне місце було відведене трипільській культурі — 10 вітрин, дві з них присвячено поселенням Середньої Наддніпрянщини, що були репрезентовані переважно експонатами з колекції В. В. Хвойки (47 од.). Серед розмаїття характерного посуду, пластики першорядне значення мають мідні сокирки та келеп, знайдені на поселенні поблизу с. Верем'я. Результати спектрального аналізу металу дозволили зробити висновки про далекі обмінні зв'язки трипільців; керамічний посуд і пластика також фіксують взаємини зі спорідненими племенами Побужжя й Подністрів'я та іноетнічними племенами доби енеоліту.

¹ Якубенко О. Трипільська колекція Вікентія Хвойки у зібранні Національного музею історії України: зберігання, вивчення та використання // Трипільська цивілізація у спадщині України. Конф., присвяч. 110-річчю відкриття трипільської культури. — К., 2003. — С. 64. — Рис. 7.

Рис. 10.

В останні десятиріччя багато предметів з трипільської колекції В. В. Хвойки використовувались у виставках музею: «Перші експонати музею» (пересувна), «З історії розвитку кераміки», «З історії прикрас», а також у виставках до ювілеїв музею та його фундаторів. Окремі предмети експонувались на виставках у Франції, Італії, Канаді. Найбільш значуща та представницька — побудована у 1993 р. виставка «Дивосвіт Трипілья», присвячена 100-річчю відкриття трипільської культури у Подніпров'ї. Її авторами було поставлено за мету відтворити широку картину життя трипільського суспільства, використавши досягнення вітчизняної науки на терені трипільязнавства, віддавши належне першовідкривачеві (портрет В. В. Хвойки, понад 120 експонатів з його збірки та три власноручних малюнки). Ці експонати представлені у багатьох розділах виставки (історія дослідження культури, розвиток господарства, соціальна організація трипільського суспільства, економічні, культурно-історичні контакти), але найбільше їх використано у темах, пов'язаних з духовним життям трипільців, їх світоглядом — завдяки чудовій орнаменталіці посуду, її смисловій інтерпретації¹.

Оригінал афіші до виставки «Дивосвіт Трипілья» роботи художника-плакатиста Таміли Черниш було навіть придбано для музейного фонду, оскільки на ній зображені саме експонати нашого музею, у тому числі — «бінокль» та грушоподібна посудина з колекції В. В. Хвойки. На виставці, що донині користується увагою відвідувачів, демонструється науково-популярний відеофільм «Трипільське диво» (режисер М. Бернадський), в якому значне місце посідають експонати з колекції В. В. Хвойки.

У 1994 р., до 100-річчя відкриття трипільської культури в Україні, було видано марку (художник — заслужений діяч мистецтв України О. А. Івахненко працював над нею на матеріалах музею, зобразив, крім інших предметів, «бінокль» та зерновик з колекції В. В. Хвойки). Тоді ж видавництвом «Марка України» було випущено художній конверт на трипільську тематику з написом «Дивосвіт Трипілья» (художник — заслужений діяч мистецтв О. В. Штанко), де на малюнку, а також на штампі спецпогашення зображено грушоподібну посудинку зі «зміїним» орнаментом з колекції В. В. Хвойки. До ювілею музею вийшли друком у видавництві «ЕММА» буклет (1999 р.) та альбом «Національний музей історії України» (2001 р.), де, серед іншого, представлено речі з колекції В. В. Хвойки (відповідно 2 та 7). За участю автора підготовлено буклет «Дивосвіт Трипілья», до якого увійшли кращі експонати з трипільських колекцій музею, у тому числі — 44 з колекції В. В. Хвойки.

¹ Рыбаков Б. А. Язычество... — С. 161–212; Даниленко В. Н. Космогония первобытного общества. — С. 9–65.

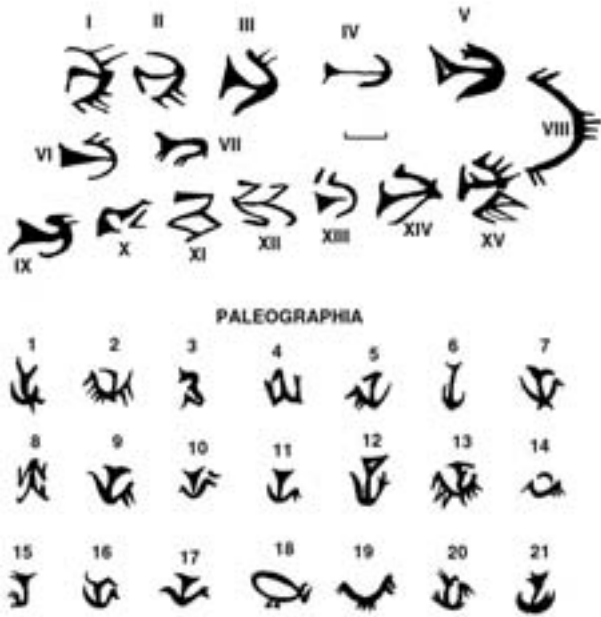

Рис. 3.

Трипільська колекція В. В. Хвойки є не тільки візитною карткою Національного музею історії України, вона набуває загальноукраїнського значення. Далі ми розглянемо найбільш цікаві конкретні групи матеріалів з розкопок В. В. Хвойки із збірки Національного музею історії України.

Розписний посуд з трипільської колекції В. В. Хвойки

Розписний посуд було записано до першої інвентарної книги музею (Рукописный каталог Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств) рукою самого В. В. Хвойки, але, на жаль, сумарно, внаслідок чого він втратив точну географічну прив'язку. Але зауважимо, що колекції походять з досить обмеженого регіону Київського Подніпров'я і репрезентують пам'ятки, близькі територіально та хронологічно. Предметом розгляду є кераміка з монохромним розписом чорною фарбою, яку В. В. Хвойко відніс до виділеної ним культури В (Хвойко, 1901), що відповідає етапу VII–СІ періодизації Т. С. Пассек. Частина матеріалів цієї групи вибірково опубліковано самим дослідником¹. Окрему публікацію було присвячено «знакам» на трипільському посуді — стилізованим зооморфним зображенням². У подальшому розписна кераміка культури В з цієї колекції привертала увагу багатьох дослідників (Б. Л. Богаєвський, Т. С. Пассек, Б. О. Рибаків, Т. Г. Мовша, К. К. Черныш, С. М. Бібіков та інші), які залучали ці матеріали для вирішення проблем

хронології Трипілья, території розселення, міжплеменних контактів та світогляду трипільського населення. Однак у цілому комплекс лишається не опублікованим і заслуговує на більш повне та докладне висвітлення.

Зазначена група розписної кераміки представлена в музейній колекції посудом (понад 200 од.). Більшість посудин виготовлена з червоної або світло-жовтої тонкоструктурної глини, поверхня ретельно підложена, вкрита щільним ангобом яскравого оранжевого або червонястого кольору (канівська група); решта — з рожевої піскуватої глини, поверхня вкрита рідким ангобом (томашівська група). Розпис нанесено чорною (темно-коричневою) фарбою. Наявні такі форми: кубки, горщики, миски, ковші.

Кубки (72) переважно середніх розмірів, біко-нічної форми, із закругленим ребром майже на середині висоти або з низькими плічками більш округлих обрисів (останні — безумовно, південно-бузькі імпорти). Наявні також кубки з ручками (гличики) та кубковидні посудини великих розмірів. Орнаментальна зона малих кубків переважно поділена по вертикалі на 4 метопи (по 2 парні) або по горизонталі — на 2–3 яруси. Метопи заповнені навскісними стрічками з ліній або звисаючими один над одним фестонами. В проміжках між ними — вільне поле з «травною», залитим напівовалом, фестонем дугою вгору. Серед решти елементів — «драбинки», залиті кути, «війки». У двоярусних композиціях основний орнаментальний пояс (нижній) заповнений «негативними» S-подібними спіралями, а верхній — вільний або заштрихований тонкими горизонтальними лініями, інколи — в метопному варіанті. Описані схеми розпису характерні для межиріччя Дніпра — Південного Бугу: серед кубків колекції є прямі імпорти з цього регіону (томашівська група) та місцеві імітації й запозичення. На подніпровських кубках є кілька стилізованих зооморфних зображень, які розміщені на вільному просторі в метопах та між ярусами (опис див. у наступному розділі). Окремо слід розглянути своєрідну орнаментацию великих кубків та деяких гличиків. Для цієї групи характерні орнаментальні пояси під вінцями, що складаються із звисаючих фестонів, зигзагових ліній із залитими кутами, високих трикутників вершиною донизу, «негативних» овалів та кругів на суцільно залитому фоні. Вони часто доповнені традиційними «драбинками», «колосом», композиціями зі стрічок та кіл. Один гличик оздоблений вертикальними стрічками із залитими в основі кутами та навскісними смугами і відрізками стрічок; на ручці — поперечні смужки.

¹ Хвойка В. В. Каменный век...; Хвойка В. В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // ЗРАО. — Т. V. — Вып. 2. — СПб., 1904; Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губ. и вблизи с. Веремье Киевской губ. // Труды МАО. — 1909. — Т. 22. — Вып. 2.

² Линниченко И. А., Хвойка В. В. Сосуды со знаками из находок на площадках трипольской культуры // ЗООИД. — Одесса, 1901. — Т. 23. — С. 199–202.

Горщики та **амфори** (81) різних розмірів та форм, з різко профільованими вінцями, часто у верхній частині тулуба мають вертикальні ручки-вушка. Найбільш поширені елементи орнаменту — дугасті й прямі стрічки з тонких поздовжніх ліній, котрі утворюють фестони під вінцями, овали та кола навколо вушок або сходяться під кутом. У цих композиціях розпису також присутні залиті кути, круги, овали, «драбинки». Кілька горщиків мають більш опуклий тулуб (2 — грушоподібної форми) й відповідні криволінійні орнаментальні композиції (S-видні спіралі, мотиви «совиноного лику»). На деяких посудинах наявні стилізовані зображення тварин, вписаних в коло, овал. На одній амфорі (Ржищів) в овали зі стрічок вписано також силуетні фігурки людини (табл. VIII, 1).

Миски (43) здебільшого конічні, середніх розмірів, 2 мініатюрні напівсферичні та одна з відлогими фігурними вінцями. На половині конічних та обох напівсферичних мисочках орнамент включає кометоподібні фігури із стрічок, що звисають від країв у спіральному закруті назустріч одна одній. Частина мисок має потовщений скошений всередину край, на якому — залиті трикутники, поперечні риси, інколи під краєм — «вічка» на тлі залитого кута або напівовал. Композиція орнаменту решти мисок, крім традиційних «комет», має доповнення зі згаданих елементів. На одній мисці — ромбовидна фігура із навскіс перехрещеним полем (по 3 лінії).

Ковші (5) досить великі (діаметр вінець 13–20 см), з опуклими стінками, на двох збереглися короткі черени (ручки), що горизонтально відходять від краю вінець. Два ковші прикрашені розписом всередині, решта — лише зовні. Всередині першого ковша — горизонтальні смуги, котрі, ймовірно, утворювали біля дна спіральний закрут або концентричні кола (дно не збереглось), під вінцями — пояс із відрізків стрічок та залитим трикутником, на черені — «дерево». Другий ківш всередині під вінцями має аналогічний пояс, під яким — подвійна «драбинка» з нерегулярно звисаючою «бахромою». Зовні обидва лише ангобовані. Уламки трьох ковшів оздоблені зовні розписом із навскісних стрічок з поздовжніх ліній, котрі при основі обабіч мають залиті кути, а вгорі з'єднані під кутом з високими трикутниками або смужками. Цей розпис подібний до орнаменту описаного вище глечика.

Більшість форм та орнаментальних схем розписної кераміки зі збірки В. В. Хвойки має аналоги в пам'ятках Середнього Подніпров'я: Коломийщина-I, Гребені, Ріпниця-I, Вільшана-I та ін.

і належить до канівської групи. В орнаменті посуду простежується трансформація запозичених новацій та становлення місцевих традицій.

Зооморфні зображення та інші знаки на розписному посуді з колекції В. В. Хвойки

Серед розписної кераміки трипільської культури з розкопок В. В. Хвойки у Середньому Подніпров'ї (колекція НМІУ) є посудини та окремі фрагменти із схематизованими (або стилізованими) зооморфними зображеннями. Вперше два фрагменти з цими зображеннями опублікував сам В. В. Хвойко після XI Археологічного з'їзду¹. У 1901 р. І. А. Лінниченко у співавторстві з В. В. Хвойкою здійснює публікацію підбірки зооморфних зображень з трипільського посуду: у таблиці до статті подано 15 зображень, названих «знаками», у тексті йдеться про «17 різних знаків»². Там же згадується, що деякі знаки зустрічаються двічі або тричі (за нашими підрахунками, їх мусило бути 20). Для полегшення посилань на цю таблицю знаків, де вони подані без нумерації, ми вміщуємо її копію, умовно нумеруючи їх по рядах зліва направо римськими цифрами від I до XV (рис. 3, I–XV). Автори зазначають: «Из числа этих сосудов в особенности обращают на себя внимание те, которые расписаны по оранжевому фону черными или коричневыми разводами; в верхней части их, между узорами росписи, оставлено в двух или четырех местах небольшое поле, отделенное одной-двумя полосками от остального рисунка, где находятся особого рода знаки, не могущие быть причисленными к орнаменту ввиду их особой формы и положения». І далі: «На первый взгляд эти знаки очень напоминают иероглифы». Найбільш цінним для нас є те, що перераховано пункти, звідки походить кераміка зі знаками: «Находки этих сосудов были сделаны в следующих местах: 1) северо-западная часть с. Веремья, 2) с. Жуковцы, 3) с. Халепье, 4) с. Стретовка, 5) с. Стайки, 6) с. Юшки и 7) с. Паникорчи — все Киевского уезда» (села 1–3 — сучасного Обухівського, 4–7 — Кагарлицького району Київської області). Особливо наголошується, що «знаки» зустрічаються тільки на кераміці з монохромним розписом чорною фарбою, котра походить з поселень виділеної В. В. Хвойкою культури В³, що відповідає етапам VII–CI періодизації Т. С. Пассек⁴. Згідно із сучасними науковими розробками, цей період нині датують початком — серединою IV тис. до н.е.⁵

¹ Хвойка В. В. Каменный век... — С. 768–812. — Табл. XXIII, 1, 10.

² Лінниченко І. А. Хвойка В. В. Сосуды со знаками из находок на площадках Трипольской культуры // ЗООИД. — Одесса, 1901. — Т. XXIII. — С. 199–202, таблица.

³ Хвойка В. В. Каменный век... — С. 768–812.

⁴ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений... — С. 54–156.

⁵ Дудкін В. П., Відейко М. Ю. Археометричні дослідження трипільської цивілізації // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1998. — № 2. — С. 22.

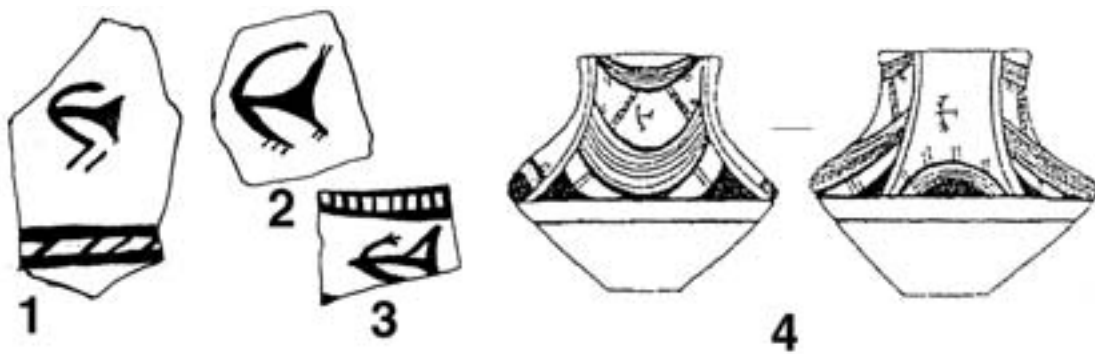

Рис. 4.

К. В. Болсуновський, розглядаючи 21 «загадочный знак», вміщений на таблиці під заголовком «палеографія», також вважав, що це — «прототипы какой-то орнаментационной азбуки», порівнював їх із символами та піктограмами античної епохи та культур Стародавнього Сходу, дійшов висновку, що «присутствие загадочных знаков вызывалось условиями религиозных воззрений жителей эпохи неолита»¹. Для зручності подаємо на рис. 3 згадану частину таблиці з праці К. В. Болсуновського без змін, зі збереженням нумерації оригіналу (рис. 3, 1–21).

Розписну кераміку зі знаками було записано до першої інвентарної книги музею рукою самого В. В. Хвойки: частину — ще у 1897 р. як «пожертвование Н. А. Терещенко из коллекции, приобретенной от В. В. Хвойко»; ще кілька — у 1906 р. «от Е. М. Терещенко из раскопок В. В. Хвойко»². На жаль, ці записи сумарні, внаслідок чого окремі предмети втратили точну географічну прив'язку. Порівнюючи зазначені таблиці, можемо зауважити, що К. В. Болсуновський (1908 р.) подає більше різновидів знаків, ніж його попередники (1901 р.), очевидно, додавши знайдені пізніше.

Під час наукової обробки колекції В. В. Хвойки нами були зроблені спостереження над орнаментами, і помічено неправильне положення деяких знаків у таблицях Лінниченка-Хвойки і Болсуновського. Суттєва вада обох згаданих публікацій полягає у тому, що «знаки» було «висмикнуто» із орнаментального оточення, наведені у таблицях зображення довільно перевертались,

подавались перевернутими, у віддзеркаленому вигляді (відносно їхнього дійсного положення на посудині). Це інколи вводило в оману наступних дослідників та тягло за собою невірні висновки³. Цей факт відзначає, наприклад, М. Ю. Відейко⁴.

Б. Л. Богаєвський у праці «Орудия производства и домашние животные Триполья», виданій 1937 року, розглянув усі відомі на той час трипільські зооморфні зображення на посуді, визначивши переважну їх більшість як зображення собак. Він перший вжив термін «ленточные звери» («стрічкові тварини»). За стилем виконання Б. Л. Богаєвський поділяє зображення тварин на три групи: I — реалістичні та реалістичні стрічкові; II — «ослаблені» реалістичні та умовні; III — «піктографічний тип» тварин. До останнього він відніс зображення тварин з Київщини. Серед рисунків вміщено 4 фрагменти посудин з Трипілья із зооморфними зображеннями та рисунок кубка із зображенням птаха. Автор зазначає: «Триполье в Киевской области представляет поздний этап его развития, требующий еще, как и остальные стоянки Триполья, длительных полевых и камеральных исследований». Крім того, у примітці на стор. 278 відмічається, що у Київському музеї «имеется еще ряд обломков с фигурами »пиктографических зверей«, выполненных в сходной с приведенной манерой»⁵.

У подальшому «знаки» на розписній кераміці з цієї колекції привертала увагу багатьох дослідників: Б. О. Рибакова⁶, Т. Г. Мовші⁷, К. К. Черниш⁸, Є. Ю. Новицького та Л. Ю. Полішук⁹, С. М. Бібікова¹⁰, В. Г. Збеневича, В. М. Даниленка¹¹ та інших. Вони залучали ці матеріали для

¹ Болсуновский К. Палеография и символика по памятникам эпохи неолита. — Символика эпохи неолита, с табл. рисунков. — К., 1908. — С. 3–15, таблица.

² Рукописный каталог Археологического отдела Киевского музея древностей и искусств (РК АО КМДИ) // Науковий архів НМІУ. — Т. I. — С. 83, 307.

³ Новицкий Е. Ю., Полишук Л. Ю. Об одной группе изображений на сосудах трипольской культуры // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 136–141. — Рис. 1–15.

⁴ Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2003. — С. 112–113.

⁵ Богаевский Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья. — Л., 1937. — С. 183, 278–281. — Рис. 65, 1; 79; 80; Табл. XI, 2.

⁶ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — № 2. — С. 13–33. — Рис. 34, 2, 3; 35; Рыбаков Б. А. Язычество... — С. 192–212.

⁷ Мовша Т. Г. Зображення птахів на розписному посуді трипільської культури // Археологія. — 1965. — Т. 19. — С. 100–105; Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья // Археологія. — 1972. — Вип. 5. — С. 15–17. — Рис. 6, 1.

⁸ Черныш Е. К. Энеолит... — С. 301–303. — Табл. LXXX, 6, 14; Табл. LXXXI, 3–5; Табл. LXXXII, 11.

⁹ Новицкий Е. Ю., Полишук Л. Ю. Вказана праця. — С. 136–141. — Рис. 1–15.

¹⁰ Бібіков С. М. Теріоморфні зображення... — С. 6–10. — Рис. 1, 15–18, 20–22.

¹¹ Збеневич В. Г. Зооморфные мотивы в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 64–78. — Рис. 7, 4–7, 8. Даниленко В. Н. Космогония... — С. 7–216.

висвітлення, перш за все, проблем ідеології, світогляду трипільського населення. Найбільш повна історіографія з критикою цього питання наведена у монографії Т. М. Ткачука і Я. Г. Мельника¹.

Однак у цілому комплекс лишається опублікованим лише частково і заслуговує на більш повне та докладне висвітлення. Ми бачимо своє завдання в тому, щоб ввести у науковий обіг ці «знаки» або схематизовані зооморфні зображення у контексті орнаменту. На жаль, порівняно із опублікованими, у музейній колекції збереглися не всі зображення. Деякі з відсутніх подаємо на рис. 4, 1–3 (за К. К. Черниш) та рис. 4, 4 (за М. Ю. Відейком)².

Всього у трипільській колекції В. В. Хвойки нами виявлено 15 зооморфних зображень на розписному посуді з Середнього Подніпров'я. Кераміка виготовлена переважно з тонкоструктурної глини червоного або світло-жовтого кольору без помітних домішок. Зовнішня поверхня посуду лискована, вкрита щільним жовтогарячим (оранжевим) або червоним яскравим ангобом та розписом чорною або темно-коричневою фарбою. На внутрішній поверхні — своєрідні сліди вирівнювання тріскою. Ці ознаки характерні для кераміки канівської групи³. Два фрагменти посуду — з рожевої піскуватої глини, що є технологічним показником для кераміки Південного Побужжя⁴.

Із 15-ти згаданих зооморфних зображень, 6 знаходяться на невеликих біконічних кубках (два з них були розчищені під час реставрації посудин у майстерні НМІУ, ще два зображення були виявлені нещодавно — «відмиті» автором під час камеральної обробки під нашаруваннями бруду та вапнякової кірки). Три зображення містяться на шийках та плічках великих кубкоподібних посудин (діаметр вінець — до 28 см). Решта 9 — на великих тонкостінних посудинах з біконічним тулубом (найбільший діаметр по перегину — до 40 см).

Кубки невеликі та середніх розмірів, біконічної форми. Орнаментальна зона вище ребра поділена по вертикалі на 4 метопи (по 2 парні), під ребром — пояс із двох або трьох горизонтальних смуг. Нижче подаємо їх опис.

1. Кубок біконічний з досить гострим ребром трохи нижче середньої лінії. Метопи розділені «драбинками» з навскісною штриховкою. Дві протилежні заповнені діагональними дугастими стрічками (по дві) з тонких ліній, нижні дуги облямовані згори «війками», при основі та вгорі —

залиті кути, в нижніх — «вічко», перекреслене по центру тонкими рисками. Решта дві метопи згори та знизу мають залиті напівовали з тонкими «війками». В одній — схематизоване силуетне зооморфне зображення з бітрикутним тулубом, від якого праворуч відгалужуються два подвійні відростки, а ліворуч — по одному: нижній — дугою загнутий догори, верхній — зігнутий під кутом в бік тулуба (до голови?). Фігура дещо нагадує антропоморфні зображення «танцюристів», особливо бітрикутним тулубом та зігнутим верхнім відростком⁵. Однак, якщо її розглядати з правого боку, прийнявши його за «низ», то зображення нагадує чотириногу тварину із задертим хвостом. В місці, де має бути голова, розпис дуже потертий. Над фігурою — лінзоподібне «око» із вписаним овалом; схоже зображення овалу — у протилежній метопі, але вписаний овал змикається не з верхньою дугою, як у попередній, а з нижньою. У двох суміжних метопах овали розміщені на вільному полі між стрічками, один перекреслений навскіс смужкою, другий — трьома рисками (рис. 5, 1). Висота — 9,2 см, діаметр тулуба — 11 см. Інв. № а110/805. Канівська група. Опублікований автором⁶.

2. Кубок біконічний із закругленим ребром майже на середині висоти, трохи витягнутою шийкою та відхиленими назовні вінцями. Схема розпису метопна, останні розділені «драбинками» з навскісною штриховкою. Дві протилежні заповнені діагональними дугастими стрічками (по дві) з тонких ліній, причому одна облямована згори «драбинкою» та двома пасмами «війок», при основі — залиті кути, також з двома пасмами «війок» (по 4–5). З інших двох зберігся розпис лише на одній метопі. По центру — силуетне стилізоване зображення тварини у профіль, головою праворуч, із тонким тулубом та закинутим на спину хвостом (імовірно, собака). На хвості, задніх ніжках та голові — тонкі риски (2–3), що відходять назовні. Під фігурою — «трава» у вигляді високих тонких залитих трикутників (рис. 5, 2). Відреставрований (склеєний з 25 уламків, з доповненням випадів). Висота — 11 см, діаметр тулуба — 13 см. Інв. № а110/951. Канівська група. Опублікований Т. Г. Мовшею⁷, але до реставрації. Опублікований автором⁸.

3. Кубок біконічний з досить гострим низьким ребром, фрагмент (складається неповний профіль з 5 уламків). Вище ребра — метопи (частково збе-

¹ Ткачук Т. М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ, 2000. — С. 7–26.

² Черныш Е. К. Указанная работа. — С. 302. — Табл. LXXXI, 3–5; Відейко М. Ю. Вказана праця. — Рис. на с. 113 (вгорі).

³ Якубенко О. О. Трипільська розписна кераміка... — С. 79; Якубенко О. О. Трипільська розписна пластика... — С. 127.

⁴ Рижов С. М. Гончарство племен Трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 12–13, 16; Рижов С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — К., 1993. — № 3. — С. 101–114.

⁵ Мовша Т. Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 34–47. — Рис. 1; 2; 5, 3.

⁶ Якубенко О. О. Зооморфні зображення на розписному трипільському посуді в контексті орнаменту (з колекції музею) // Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття. — К., 2004. — С. 146. — Рис. 2, 1.

⁷ Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього ... — С. 15–17. — Рис. 6, 1.

⁸ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 146–147. — Рис. 2, 2.

реглися дві), розділені «драбинкою» із навскісною штриховкою. Над ребром однієї (правої) метопа — товсті «вічка». На сусідній — діагональна дугаста стрічка з тонких ліній, з додатковою смугою знизу. При основі — відокремлений смугою кут із двома заштрихованими «вічками». На вільному полі між навскісною стрічкою та ребром — схематизоване силуетне зображення тварини, головою праворуч, від котрої відгалужуються два відростки (паша?), а ліворуч — хвіст, дугою загнутий догори, у бік тулуба. Передні та задні ніжки знизу підкреслені поперечними рисками, над хвостом — тонкі риси (рис. 5, 3). Висота фрагмента — 11,5 см, діаметр тулуба — 15 см (графічна реконструкція автора). Інв. № а110/516. Канівська група. Опублікований автором¹.

4. Кубок біконічний з досить гострим ребром майже на середині висоти, прогнутою шийкою та розхиленими вінцями. Вище ребра поверхня поділена подвійними вертикальними «драбинками» на 4 метопа. Дві протилежні заповнені діагональними дугастими стрічками (по дві) з тонких ліній, при основі — залитий кут, згори облямований «драбинкою», між ним та нижньою стрічкою — подоба «вічка», перекреслена трьома рисками. На інших двох метопах під вінцями та над ребром — дугасті «драбинки», на нижньому «пагорбі» — «трава» у вигляді тонких рисок. По центру однієї — силуетне стилізоване зображення тварини у профіль, головою праворуч, виконане двома вертикальними дугами (хвіст — задні ніжки; голова — передні ніжки), з'єднаними тонкою перемичкою — тулубом. Від задніх ніжок відходять дві дуги вліво, від передніх та хвоста — тонкі риси (рис. 5, 4). Ймовірно, зображення собаки. На протилежній метопі також було зооморфне зображення, але майже не збереглося — злушене значною мірою, прочитанню не піддається. Висота — 9–9,5 см, діаметр тулуба — 11,5 см. Інв. № а110/829. Відреставрований (склеєний з уламків, з доповненням випадів). Канівська група. Опублікований автором².

5. Кубка біконічного фрагмент середньої частини з низькими плічками і досить гострим ребром. Схема розпису метопа (збереглась одна та частково дві сусідні, заповнені вертикальними тонкими лініями). Метопа обмежена обабіч смугою, від якої вниз до ребра відходять ще дві дугасті смуги. А вгорі, на середині висоти, перетнута горизонтальною подвійною «драбинкою» з різнонапрямленими «щаблями» — т. зв. колосок, що надає вільному полю напівовальної форми. По центру, трохи навскіс, розміщене стилізоване зображення тварини із тонким тулубом, від кін-

ців котрого відходять обабіч відростки (всього 4), зігнуті під кутом та напрямлені вліво (рис. 5, 5). За В. М. Даниленком, — зображення «священної космічної жаби»³. Розміри фрагмента — 7,5х6,5 см, діаметр тулуба — 16–17 см. Інв. № а110/952. Канівська група. Знак опублікований І. А. Лінниченком і В. В. Хвойкою (рис. 3, XI) та К. В. Болсуновським (рис. 3, 4). Опублікований автором⁴.

6. Кубка біконічного фрагмент з прогнутою шийкою та низькими плічками з досить гострим ребром; збереглась одна метопа, обмежена обабіч смугою, від якої вгору та вниз відходять дугасті смужки, утворюючи овальний простір всередині. Біля вінець та біля ребра — залиті кути з «вічком». У найвужчому місці шийки метопа перетнута горизонтальною подвійною «драбинкою» з різнонапрямленими «щаблями», котрі утворюють «ялинку», або т. зв. колосок. По центру нижнього напівовала розміщене стилізоване зображення тварини із тонким тулубом, від кінців котрого відходять обабіч по два парні відростки, зігнуті під кутом та напрямлені вліво (т. зв. зображення «священної космічної жаби»). Зліва та знизу, від ребра, до зображення напрямлені «драбинки». Праворуч — знак у вигляді двох пар перехрещених ліній, що утворюють квадрат (рис. 5, 6, таб. VIII, 4). Розміри фрагмента — 10х6,8 см, діаметр тулуба — 16–17 см (графічна реконструкція автора). Інв. № а110/952. Канівська група. Не виключено, що попередній уламок належить цій самій посудині. Зображення опубліковане І. А. Лінниченком і В. В. Хвойкою (рис. 3, XII) та К. В. Болсуновським (рис. 3, 8). Опублікований автором⁵. Аналогічне зображення — на кубку з с. Вільшана, збори В. Є. Козловської 1916 р.⁶

На кубкоподібних посудинах великих розмірів орнаментальна зона поділена по горизонталі на кілька ярусів або по вертикалі за метопною схемою. У колекції — один фрагмент.

7. Вінець з прогнутою шийкою — уламок від великого кубка. На фрагменті збереглось три яруси орнаменту. Верхній, під вінцями, заповнений звисаючими залитими трикутними «зубцями» та бітрикутними фігурами, підкресленими знизу «драбинкою». Середній, розміщений на звуженій частині шийки, між вільними полями, складається з горизонтального «колоска» (у вигляді ланцюжка витягнутих трикутників, вершинами ліворуч), облямованого обабіч «драбинкою». Нижній пояс, в основі шийки, включає подвійну «драбинку», від якої звисають дугасті стрічки з тонких ліній. На вільному полі між двома нижніми поясами міститься стилізоване силуетне зображення тварини у профіль, головою праворуч: суцільною

¹ Якубенко О. О. Зооморфні зображення на розписному трипільському посуді в контексті орнаменту... — С. 146–147. — Рис. 2, 3.

² Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 146–147. — Рис. 2, 4.

³ Даниленко В. Н. Космогонія... — С. 21, 82, 184. — Табл. XLII, 10.

⁴ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 146–147, рис. 2, 5.

⁵ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 146–147. — Рис. 2, 6.

⁶ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 148–149. — Рис. 3, 2.

дугою показані закинутий на спину хвіст і простягнуті вперед задні ніжки. Передня частина тулуба має вигляд трикутника (табл. IX, 1). Розміри фрагмента — 13×18,2 см, діаметр вінець — 27–28 см. Інв. № а110/950. Канівська група. Зображення опубліковане І. А. Лінниченком і В. В. Хвойкою, але повернутим в інший бік (рис. 3, IV), а також К. В. Болсуновським (рис. 3, 6). Опубліковане автором¹.

Далі подаємо опис фрагментів від великих тонкостінних горщиків із зооморфними зображеннями — всього їх маємо вісімь.

8. Стінки від опуклотілого горщика уламок із стилізованим зооморфним зображенням, котре розміщене на вільному полі, обмеженому смугою з «війками» всередині. Зображення фігури силуетне, складається з тонких смужок, облямованих «війками» (які, ймовірно, позначають шерсть); дві задні ніжки широко розставлені, тулуб нахилений ліворуч-вниз, із головою підтрикутних обрисів і дугоподібно переданими передніми кінцівками (можливо, руками?). Біля голови, трохи попереду — два хрестоподібні знаки. Ймовірно, зображено людину у звіриній подобі, яка виконує ритуальний танок (табл. IX, 5). Розміри фрагмента — 4,8×10,3 см, діаметр посудини — 24 см. Інв. № а110/2045. Канівська група. Опублікований, але поданий на малюнках перевернутим². Опублікований автором³.

9. Стінки фрагмент від верхньої частини тонкостінного горщика з похилими плічками. У просторі, обмеженому стрічками з тонких ліній (дугаста згори та навскісна зліва) міститься стилізоване зображення тварини, що збереглося частково. Силуетне, у профіль, має бітрикутний тулуб, вгорі, на передній та задній частині фігури, по два парні відростки (табл. VIII, 2). Розміри фрагмента — 6,7×6,7 см, діаметр плічка — близько 16 см. Інв. № а110/1016. Імпорт з Південного Бугу. Опублікований, але поданий на малюнку перевернутим⁴. Опублікований автором⁵.

10. Стінки фрагмент від верхньої частини тонкостінного опуклотілого горщика. У напівовальному просторі, обмеженому знизу дугастою стрічкою з тонких ліній (фестон?), міститься стилізоване зооморфне зображення у вигляді звисаючої дуги з парними рисками на кінцях та 4-ма звисаючими рисками посередині (табл. IX, 8). Розміри фрагмента — 7,6×11,2 см, діаметр

плічка — близько 28 см. Інв. № а110/2054. Канівська група. Зображення опубліковане І. А. Лінниченком і В. В. Хвойкою (рис. 3, VIII), але в таблиці подано на боці; а також К. В. Болсуновським (рис. 3, 19), Т. Г. Мовшею⁶. С. М. Бібіков вважав цю та подібні фігури зображенням тварини, що стрімко мчить⁷. За новітніми дослідженнями Т. М. Ткачука та Я. Г. Мельника, зображення трактоване як серп місяця⁸. Опублікований автором⁹.

11. Горщика біконічного уламок середньої частини з плавно закругленим ребром. Розпис нанесено у вільній манері, стрімкими лініями. На фрагменті — частина композиції у вигляді двох дугастих стрічок з тонких ліній, котрі з обох боків охоплюють коло. Ліворуч стрічка доповнена дугастою «драбинкою», такими ж «драбинками» всередині кола по боках відділені овали; всередині одного та при основі обох — пасма «війок». У центрі кола розміщене силуетне схематизоване зображення тварини, головою праворуч: дугами, що закручені майже в овал, окреслені хвіст, задні ніжки та тулуб з передніми ніжками. Від ніжок відходять парні риси, напрямлені врізнобіч. Тулуб дуже вигнутий, хвіст закинутий на спину, над ним — три риси, що надає всій фігурі експресії (табл. IX, 7). Розміри фрагмента — 11,5×19,6 см, діаметр тулуба — 35–37 см. Інв. № а110/949. Канівська група. Зображення опубліковане К. В. Болсуновським (рис. 3, 18), але неточне і неповне (відсутній хвіст). Ймовірно, зображення собаки (можливо, кішки?). Очевидно, маючи на увазі саме це зображення, С. М. Бібіков висловив думку про те, що «стрічкові звірі — це якісь міфічні хижакі, можливо, з родини котятчих», він також подає цей знак у таблиці, але у перевернутому вигляді¹⁰. Опублікований автором¹¹.

12. Горщика амфороподібного з біконічним тулубом фрагмент середньої частини зі слідом вертикальної ручки-вушка на верхній половині, вище плавно закругленого перегину. Розпис у вигляді пояса із двох смуг у нижній частині посудини; з верхньої смуги підіймається до ручки великий трикутник із залитими біля вершини та при основі кутами, утворене «вічко» перекреслене трьома вертикальними смугами. У вільному полі справа від трикутника звисає фестон (від отвору ручки — до перегину тулуба) розлога дугаста стрічка з тонких поздовжніх ліній, обмеже-

¹ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 148. — Рис. 3, 1.

² Богаєвський Б. Л. Вказана праця. — С. 279–280. — Рис. 79 (нижній праворуч), рис. 80 (нижній ліворуч); Черныш Е. К. Указанная работа. — С. 301. — Табл. LXXX, 6.

³ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 149, рис. 3, 4.

⁴ Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього... — С. 15–17. — Рис. 6, 5.

⁵ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 149. — Рис. 3, 5.

⁶ Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього... — Рис. 6, 3.

⁷ Бібіков С. М. Теріоморфні зображення... — С. 8–9. — Рис. 1, 15.

⁸ Ткачук Т. М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських... — С. 85–91.

⁹ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 149. — Рис. 3, 6.

¹⁰ Бібіков С. М. Теріоморфні зображення... — С. 7–8. — Рис. 1, 20.

¹¹ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 149. — Рис. 3, 7.

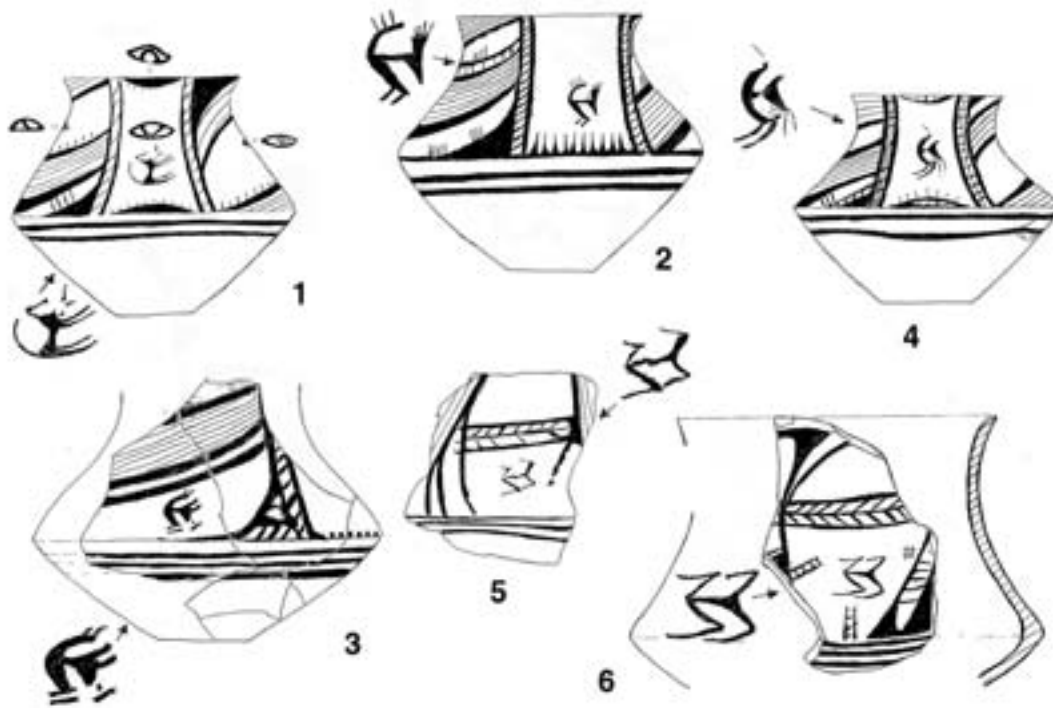

Рис. 5.

них широкими смугами. Вище неї, приблизно посередині напівовального простору фестона, міститься схематизоване зооморфне зображення (збереглась лише його задня частина — до зламу черепка). Силуетне, головою праворуч; суцільною дугою показано хвіст та задні ніжки, обмежені двома навкісними рисками. Тулуб трикутником розширюється вперед, над ним — залишок риси. Ймовірно, зображення собаки. Розміри фрагмента — 10,8x17,5 см, діаметр тулуба — 28 см. Інв. № a110/690. Канівська група. Опублікований І. А. Лінниченком і В. В. Хвойкою як окремий знак (рис. 3, XIII), причому у перевернутому вигляді; а також К. В. Болсуновським (рис. 3, 10). Опублікований автором¹.

13. Горщика тонкостінного фрагмент верхньої частини з двоярусною композицією розпису. У верхньому ярусі, навколо шийки, — звисаючі фестони з дугастих стрічок з тонких ліній, по внутрішній дузі фестона — «війки», посередині під шийкою — залитий круг. Нижній ярус, відділений «драбинкою», закомпоновано за тангентною схемою: дугастих стрічки з ліній охоплюють коло, в якому розміщено стилізоване зображення тварини — силуетне, у профіль, головою (піднятою догори) праворуч. Хвіст задертий на спину, на кінцях — подвійні риси; фігура оточена «війками», котрими облямоване коло всередині. Збереглась лише верхня частина зображення (до зламу черепка) (табл. IX, 2). Розміри фрагмента —

6,5x10 см, діаметр плічка — близько 25 см. Інв. № a110/2042. Ймовірно, зображення собаки. Канівська група. Опубліковане І. А. Лінниченком і В. В. Хвойкою як окремий знак (рис. 3, VII), причому у перевернутому вигляді; К. В. Болсуновським (рис. 3, 15); Б. Л. Богаєвським, де знак подано в орнаментальному оточенні². Опублікований автором³.

14. Стінки від тонкостінної посудини середніх розмірів фрагмент. Композиція розпису типу «Tangentenkreisband»: включає дугастих стрічки з тонких поздовжніх ліній, розділені навкісною парною смугою, «драбинки» — дугастих поза стрічкою та горизонтальна над нею, «вічко» в залитому трикутнику, вертикальний «колосок» з парних залитих трикутників. Схематизоване зображення тварини міститься у центрі поля, обмеженого дугою стрічки та горішньої «драбинки», облямованих «війками». Профільне, силуетне, головою праворуч. Складається з двох дугастих закрутів з відростками: від хвоста та трикутного тулуба — тонкі риси вгору, від задніх ніжок — дві товсті овальні, розходяться донизу під кутом (табл. VIII, 5). Розміри фрагмента — 9x10,5 см. Інв. № a110/1015. Ймовірно, зображення собаки. Опубліковане К. В. Болсуновським (рис. 3, 20), але в таблиці поставлено «на хвіст»; Б. Л. Богаєвським — у перевернутому вигляді, зооморфний знак зображено неточно⁴. Опублікований автором⁵.

¹ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 149. — Рис. 3, 8.

² Богаєвський Б. Л. Вказана праця. — С. 279. — Рис. 79 (нижній ліворуч).

³ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 151. — Рис. 4, 1.

⁴ Богаєвський Б. Л. Вказана праця. — С. 279. — Рис. 79 (верхній праворуч).

⁵ Якубенко О. О. Зооморфні зображення на розписному трипільському посуді в контексті орнаменту... — С. 151 — Рис. 4, 2.

15. Горщика з вузькою шийкою та похилими плічками фрагмент верхньої частини — від шийки до середини плічка. Розпис двоюрисний: у верхньому — звисаючі фестони, утворені дугастими стрічками з тонких ліній, з «війками» по внутрішній дузі та залитим кругом по центру під вінцями. У нижньому ярусі, відмежованому «драбинкою», — розпис за тангентною схемою: S-подібні негативні лежачі спіралі, що охоплюють коло, та дугасті стрічки з ліній обабіч нього. У колі по боках зсередини — облямовані «драбинкою» залиті лінзоподібні овали, між якими розміщене стилізоване зображення тварини: суцільною дугою передані хвіст та задні ніжки, тупуб бітрикутний, завершується голівкою у вигляді горизонтальної риски — праворуч; від ніжок відходять по одній навскісні риски (табл. IX, 6). Розміри фрагмента — 15,6×20,5 см, діаметр плічка — близько 28 см. Інв. № а110/2043. Ймовірно, зображення собаки. Оpubліковане К. В. Болсуновським (рис. 3, 16), але в таблиці поставлено «на хвіст». Знак повторений і у статті С. М. Бібікова, але у перевернутому вигляді¹. Ліва частина фрагмента із зображенням опублікована Б. Л. Богаєвським². Нами підібраний до нього другий фрагмент (правий). Оpubлікований автором³.

Подібна орнаментальна схема — на фрагменті посудини канівської групи з поселення Вільшана⁴.

Отже, ми розглянули 15 зображень тварин, які належать до знаків-ікон, вміщених до орнаментальної схеми, котра, у свою чергу, складається з простих символів — графем та блоків.

Т. М. Ткачук застосував принципово новий підхід до вивчення орнаментики трипільського посуду як знакової системи. Серед елементів, котрі утворюють орнаментальну композицію, він виділив прості знаки-ключі — графеми: чорний круг, бордюру у вигляді горизонтальної стрічки, лінзоподібні овали, хвилясті стрічки, круги з хрестами всередині, місяцеподібні фігури, вертикальні групи рисок. Це прості базові графеми. Крім них виділено поліграми-блоки, що поєднують у собі кілька елементів: медальйон з напівовалами, групи вертикальних ліній, групи похилих ліній, чотирикутники, вертикальну стрічку, фланковану вертикальними напівовалами. Виділені графеми та блоки монтуються у різних комбінаціях, утворюючи орнамент. Вони є базовими семантичними маркерами. Для кожної локально-хронологічної групи характерним є «свій» набір знаків-маркерів. У виданих працях аналізуються

матеріали володимирівської, чечельницької, томашівської, петренської, шипинецької груп⁵. Для кераміки канівської групи такий аналіз ще не проводився. Тому, підбиваючи підсумки наших спостережень, ми зробимо лише попередні статистичні підрахунки, тим більше, що серії розглянутого посуду незначні.

Розглянемо орнаментальне оточення знаків-ікон (зображення тварин) на описаному вище посуді. Тобто спробуємо, згідно з формами посуду, прослідкувати, у якому середовищі з простих знаків-графем або їх блоків «живуть» зображення тварин. На малих та середніх кубках із 7-ми зооморфних зображень 3 розміщені у метопах (в чотирикутнику), 1 — на полі з навскісною стрічкою, 3 — у нижньому ярусі метоп. Зображення тварин на перших чотирьох кубках (рис. 5, 1–4) супроводжуються сталим набором простих знаків: навскісні стрічки, «драбинки», «війки», залиті кути (на всіх 4-х), залиті напівовали, «вічка» (на двох). Одне (перше) зображення тварини супроводжується 4-ма овалами. На цих кубках розташовані зображення тварин, що трактуються як собаки. Крім першої тварини, всі «йдуть» зліва направо. Для двох зображень «жаб» (рис. 5, 5, 6) характерно те, що вони розміщені у нижньому ярусі метоп, відділеному горизонтальною стрічкою (під водою?). Причому всі «жаби» напрямлені головою ліворуч, на відміну від «собак». Вони розміщені в оточенні горизонтальних та вертикальних стрічок, залитих кутів, навскісних смуг, «драбинок», «вічок». Схожа композиція на кубку з поселення Вільшана⁶. Аналогічне зображення є також на кубку з колекції «ПЛАТАР»⁷.

Зображення «собаки» на великій кубкоподібній посудині розміщене між ярусами, сусідить з «драбинками», крім того, в наборі знаків — залиті зубці, бітрикутники, стрічка з ліній, ряд стріло-видних трикутників (табл. IX, 1).

Щодо знаків-ікон тварин, розміщених на горщиках, то тут ми маємо 5 знаків, що «живуть» в орнаментальній схемі “Tangentenkreisband”, з них три зображені у медальйонах (табл. IX, 2, 6, 7). Серед набору графем та поліграм: дугасті стрічки, S-видні дуги, чорні круги, фестони, «драбинки», залиті трикутники, «вічка», овали в кругах — чорні та порожні. Чотири іконічні знаки тварин зображені між дугастих стрічок (рис. 3, 5, 6), з них один — у фестоні, а у композиціях відсутні «війки» — короткі риски. Подібні фестонні компози-

¹ Бібіков С. М. Теріоморфні зображення... — С. 8–9. — Рис. 1, 18.

² Богаєвський Б. Л. Вказана праця. — С. 279. — Рис. 79 (верхній ліворуч).

³ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 151. — Рис. 4, 3.

⁴ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 151. — Рис. 4, 4.

⁵ Ткачук Т. М. Знакова система трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 91–100; Ткачук Т. М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських... — 235 с.; Ткачук Т. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // Записки НТШ. — Львів, 2002. — Том CCXLIV. — С. 89–114.

⁶ Якубенко О. О. Зооморфні зображення... — С. 148–149, рис. 3, 2.

⁷ Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. — Фото на с. 113.

ції та ряд згаданих елементів спостерігаємо на розписному посуді з поселення Ріпниця-1 поблизу м. Ржищева¹.

Деякі із описаних сполучень знаків у схемах розпису характерні для чечельницької, петренської та томашівської груп. Серед розглянутих фрагментів кераміки з колекції В. В. Хвойки є прямий імпорт з регіону Південного Бугу. Серед решти розписного посуду колекції спостерігаються впливи й запозичення із зазначених вище груп.

Виділено реалістичні, умовно-реалістичні з рисами схематизму та дуже схематизовані зображення. Встановлено, що процес схематизації наростав по мірі просування трипільців із заходу на схід. Вказується на місцеве походження зображень із ще не з'ясованого центру. Широке розповсюдження зооморфних зображень пов'язане не лише з культовими та естетичними потребами, але й зі своєю «модю». Всі ці зображення віднесені С. М. Бібіковим до єдиного хронологічного горизонту — переходу від етапу В до етапу С.

Антропоморфна пластика з колекції В. В. Хвойки

Предметом розгляду є розписна пластика, яку В. В. Хвойко² відніс до виділеної ним культури В. У колекції представлено близько 30 розписних фігурок людей та модель стільчика. Введення у науковий обіг якомога повнішого обсягу цієї надзвичайно цікавої не лише у художньо-стилістичному, а, насамперед, у технологічному відношенні групи пластики Середньої Наддніпрянщини є дуже актуальним.

Згадані статуетки було записано до першої інвентарної книги музею здебільшого сумарно (записи 1897 р. під №№ 4765–4886, 5351, 5353–5354 та запис 1907 р. під №№ 12467–12527), внаслідок чого вони втратили точну географічну прив'язку. У першому випадку зазначено, що «предмети под №№ 4639–5347 происходят из раскопок, произ-

веденных В. В. Хвойко в площадках при с. Веремье по направлению к с. Жуковцы, в урочище Таборище и Должек при с. Жуковцах, с. Стретовке, Стайки и Халепье Киевского уезда»; в останньому — «найдены в площадках и жилищах при с. Халепье и Щучинка Киевского уезда» (винятком є лише номери 5351, 5353–5354, про них йтиметься далі). Ці предмети надійшли до музею як «пожертвование Н. А. Терещенко (Е. М. Терещенко) из коллекции, приобретенной от В. В. Хвойко (из раскопок В. В. Хвойки)³». Звісно, що такий складний шлях від розкопу до музейних фондів і кількарзова передача не сприяли збереженню паспортних даних навіть унікальних речей. Але, оскільки вони походять з досить обмеженої території Подніпров'я, Київщини і репрезентують хронологічно близькі пам'ятки, вважаємо за доцільне залучити для порівняння з ними розписні статуетки паспортних колекцій з цього ж регіону (деякі з них, ймовірно, походять з тих самих пунктів). Зокрема, у фондах НМІУ зберігаються матеріали з розкопок 20–30-х рр. трипільських поселень поблизу с. Халеп'я на Київщині — в урочищах Жолудівка, Коломийщина-I та Коломийщина-II; в с. Євминка на Чернігівщині — урочище Звіз⁴. У названих колекціях також присутня розписна антропоморфна пластика.

Деякі розписні статуетки були опубліковані самим В. В. Хвойкою, який першим звернув увагу на керамічну масу, з якої їх виготовлено, і висловив припущення, що вони є довізними у Подніпров'я⁵. Пізніше розписна пластика з цієї колекції привертала увагу багатьох дослідників (у тому числі — А. А. Скриленко, М. О. Макаренко, Т. С. Пассек, С. М. Бібікова, Б. О. Рибаківа, Т. Г. Мовші, А. П. Погожевої та інших)⁶. В їхніх працях перевага надавалася формально-стилістичному, типологічному, художньому, семантичному осмисленню статуеток, було запропоновано також кілька класифікацій антропоморфної пластики. Власне технології виготовлення даної групи виробів не присвячено спеціальних досліджень. А вивчення розписної пластики саме за

¹ Рижов С. М. Трипільський шар поселення Ріпниця-1 // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. — К., 2002. — С. 25, 34. — Рис. 9, 2, 4–11.

² Хвойка В. В. Каменный век... — С. 768–778, 788–793, 795–797, 807. — Табл. XXII. — Рис. 3, 7; Хвойка В. В. Раскопки площадок... — С. 303; Хвойка В. В. Раскопки 1901 г. в области... — С. 12–20. — Табл. I, рис. 1–3, 5.

³ Рукописный каталог Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств. — Науковий архів НМІУ. — Т. I. — Кн. I–II. — С. 83, 84, 308.

⁴ Макаренко М. Халеп'є // Коротке звітлення ВУАК за арх. досліди року 1925. — К., 1926. — С. 33–50; Макаренко М. Досліди на Остерщині. Євминка // Коротке звітлення ВУАК за арх. досліди року 1925. — К., 1926. — С. 61–64; Макаренко М. Євминка // Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. — К., 1927. — С. 84–87; Магура С. С. Попередній короткий звіт про наслідки роботи експедиції по дослідженню трипільської культури (1936 р.). — НА ІА НАНУ. — Ф. 15. — Спр. № 7а. — С. 1; Звіти трипільської експедиції про розкопки поселення Коломийщина // Трипільська культура. — К., 1940. — С. 43–305; Пассек Т. С. Указ. соч. — С. 54–78, 131–156.

⁵ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — С. 18–20.

⁶ Скриленко А. Глиняные статуэтки до-микенской культуры, открытой в среднем Приднепровьи // Труды XII АС в Харькове 1902 г. — М., 1905. — Т. I. — С. 145–152; Макаренко Н. Skulpture de la civilisation Trypillienne en Ukraine // Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst (IPEK). — Leipzig, 1927. — S. 119–130. — P. 1. 37, 41–43; Пассек Т. С. К вопросу о древнейшем населении Днепровско-Днестровского бассейна // СЭ. — 1947. — Вып. VI–VII. — С. 32–33; Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА. — 1953. — № 38. — С. 216–220, 226; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — № 1. — С. 27–28. — Рис. 3, 7; Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 17, 29–33; Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — С. 69. — Рис. 17, 4–6.

Рис. 6.

складом керамічної маси, на наш погляд, може дати цікаві результати.

Дослідниками відмічалось, що розписна кераміка, у тому числі й пластика, є довізною, «імпортованою» в Середньому Подніпров'ї, де вона складає незначний відсоток від загальної кількості керамічних виробів¹.

Ми звернули увагу на керамічну масу статуеток і зробили спробу визначити шляхи надходження в Середнє Подніпров'я окремих виробів розписної пластики. Детальне вивчення нами глиняної маси, з якої виготовлена подніпровська розписна пластика з колекції НМІУ, показало наявність технологічних відмінностей, за якими вона розподіляється на дві групи. Пластика першої групи виготовлена з тонкоструктурної глини без домішок, які фіксуються візуально (однак при розгляді під збільшуваним склом помітна домішка дуже дрібного піску, особливо на зламах), колір — від блідо-жовтого до яскраво-оранжевого.

Поверхня таких фігурок ретельно заглажена, часто вкрита щільним ангобом, іноді — підлощена, на дотик шовковиста. Друга група статуеток виліплена з глини біло-рожевих та червоних відтінків, до якої додано значну домішку піску, що відчувається на дотик, тобто поверхня таких фігурок трохи шорстка, вкрита рідким ангобом. В обох групах монохромний розпис (чорною або темно-коричневою фарбою) нанесено по ангобу до випалу. Перша технологічна група притаманна розписній кераміці канівської групи племен², а друга характерна для розписної кераміки пам'яток Побужжя й пов'язується з володимирівською групою на етапі VII та томашівською на етапах CI—CII³.

Серед розписної пластики, залученої до розгляду, переважає схематизована — (підтипи а3, а4 згідно з класифікацією А. П. Погожевої⁴. Наявні і реалістичні фігурки (тип 5 за класифікацією Т. Г. Мовши)⁵. Далі подаємо опис розписних статуеток. Заз-

¹ Пассек Т. С. Периодизация трипольских... — С. 140; Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977. — С. 42–43, 88, 99. — Табл. 5; Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — С. 243; Цвек О. В. Структура східнотрипольської культури // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 37; Якубенко О. О. Трипольська розписна кераміка... — С. 80.

² Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике... — С. 29–33; Видейко М. Ю. Вопросы производства и обмена позднетрипольской расписной керамики // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. — Тез. докл. IV конф. молодых ученых ИА АН СССР. — М., 1988. — С. 6–8.

³ Мовша Т. Г. Средний этап... — С. 216–219; Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской... — С. 228–231; Мовша Т. Г. Томашевская локальная группа Трипольско-кукутенской общности // Studia Praehistorica. — София, 1988. — № 9. — С. 84–110; Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — № 51. — С. 45–56.

⁴ Антропоморфная пластика Триполья... — С. 20–23.

⁵ Мовша Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілья // Археологія. — 1973. — С. 4.

начимо, що в поданому нижче тексті пронумеровані лише розписні фігурки з колекції В. Хвойки, якій присвячено дану публікацію.

I. Розписні реалістичні статуетки представлені переважно сидячими фігурками та їх фрагментами.

1. До найвідоміших завдяки кільком публікаціям¹ відноситься жіноча сидяча статуетка з об'ємно модельованими, відділеними від тулуба руками (частково збереглася ліва) та двома простягненими вперед відокремленими ніжками (відбиті від колін), між якими вертикальною рисою позначено стат. Голова велика, у профіль видовжена, на високій шії, має невеличкі вуха з наскрізним проколом у правому. Обличчя широке, слабо модельоване: позначено ніс, очні западини, підборіддя (ймовірно, на обличчі відсутній верхній шар глини з тонким моделюванням деталей). Спиною з виділеним хребтом трохи зігнута, тулуб нахилений вперед, груди конічні, звисають, живіт увігнутий, надстегнові виступи ледь намічені. Сідниці знизу приплюснуті. Поверхня має сліди ангобу та розпису червоною та чорною фарбами (табл. IV, 5). Висота в сидячому положенні — 163 мм. Інв. № а110/927. Виготовлена з білоружевої глини з домішкою дрібного піску. За багатьма ознаками — це імпорт з пам'яток володимирівської групи, прямі аналоги в техніці та стилістичній ліплення фігурки спостерігаємо безпосередньо у пластиці з Володимирівки².

Ще дві фігурки подібні до неї позою зі складеними на животі руками та простягненими вперед ніжками (в їх верхній частині). Зупинимось на них докладніше.

2. Торс жіночої сидячої статуетки. Руки були модельовані, відділені від тулуба та складені на пласкому животі (лишився слід). Груди передано невеличкими, трохи звислими опуклинами. Спиною ледь зігнута, тулуб відхилений назад. Дві ніжки виліплені окремо, але стулені, простягнені вперед (відбиті вище колін). Стат. не позначено. Ззаду на стегнах — тонка риска, сідниці приплюснуті, розділені заглибиною, яка розділяє й ноги. Поверхня вкрита жовтогарячим ангобом, наявні сліди розпису: дві дугасті смуги, що звисають спереду під шиєю й позначають прикрасу, а також сліди фарби на спині, де, ймовірно, було зображено волосся (табл. IV, 1). Висота — 77 мм. Інв. № а110/1030. Виготовлена зі світло-оранжевої глини (канівська група).

3. Торс сидячої реалістичної статуетки, ймовірно, синкретичної, оскільки наявні як жіночі ознаки (звислі груди), так і чоловічі (наліп, що позначає стат.). Плечі широкі, модельовані руки відокремлені від тулуба і складені внизу живота (збереглася права та слід від дотику лівої). Між

ними посередині — залишки наліпу. Спереду під шиєю дугастою рисою позначено виріз одягу або прикрасу. Спиною зігнута, рельєфно випинається хребет, тулуб нахилений вперед. Ніжка виліплена злитно, але роз'єднана поздовжньою заглибиною, простягнута вперед. Сідниці дуже сплюснені, не розділені. Поверхня була суцільно вкрита червоною фарбою (табл. IV, 3). Висота — 77 мм. Інв. № а110/2059. Глина жовто-оранжевого кольору з великою домішкою дрібного піску. За керамічною масою, іконографією та суцільним пофарбуванням червоною фарбою вона знаходить найближчі аналоги серед пластики Сушківки (інв. № а284/1).

Не можна лишити поза увагою нерозписну сидячу реалістичну фігурку, від якої зберігся торс. У неї прямі плечі, модельовані руки були відокремлені від тулуба і складені на животі (наявний слід від дотику). Тулуб нахилений вперед, спина зігнута, хребет випнутий. Груди одвислі, видовжені (права відбита). Живіт плаский, під ним прокресленим напіврозділеним трикутником позначено стат. Стегна дуже широкі, у вигляді великих опуклин, з'єднаних розлогою виїмкою. Фігурка мала дві окремі ніжки, простягнуті вперед (відбиті).

Глина червона з домішкою дрібного піску та білих включень, поверхня згладжена, без розпису (табл. IV, 4). Висота — 75 мм. Інв. № а110/1104. За технологічними та стилістичними ознаками ця фігурка є, на нашу думку, також імпортом із сушківської групи, має пряму аналогію в музейній колекції (інв. № а284/11).

4. До південнобузьких імпортів належить також уламок зігнутої в коліні ніжки від великої сидячої статуетки. Глина рожева з домішкою дрібного піску, поверхня вкрита рідким червонястим ангобом. Висота — 35 мм. Інв. № а110/1067.

5. Верхня частина (до пояса) чоловічої статуетки з реалістично модельованими рисами обличчя. Голова на високій міцній шії, видовженої форми, з отвором по центру на маківці. Вуха у вигляді напівовальних наліпів, у правому — два наскрізні проколи. Обличчя видовжене, з округлими щоками, ніс прямий, лоб похилий, очі та маленький рот позначені короткими горизонтальними рисками. Вираз обличчя уважний. Спиною зігнута, судячи з цього, фігурка була сидячою (спереду вся поверхня збита, решта потерта). Глина оранжевого кольору, розпис не зберігся (табл. V, 11). Висота — 117 мм. Інв. № а110/2064. Оpubлікована³. За масою належить до канівської групи.

Найближчим аналогом їй є верхня половина сидячої чоловічої розписної фігурки, що походить з лівобережного пізнотрипільського посе-

¹ Хвойка В. В. Каменный век... — С. 807. — Табл. XXII, 3; Makarenko N. Skulpture de la civilisation... — P 1. 43, fig. 24–25; Погосева А. П. Указ. соч. — С. 69. — Рис. 17, 5.

² Пассек Т. С. Периодизация трипольских... — С. 92–94. — Рис. 48, 2; 49, 3, 6.

³ Makarenko N. Skulpture de la civilisation... — P 1. 42, fig. 31–31a; Погосева А. П. Указ. соч. — С. 69. — Рис. 17, 4.

лення Крутуха-Жолоб на Переяславщині¹. Вона також має вертикальний отвір на маківці та наскрізні проколи лише у правому вусі. Більш далекими аналогами з описаними ознаками є реалістичні статуетки з Русян та Костешт-IV у північній Молдові². У музейній збірці це аналоги з Жолудівки — фігурка з отвором на потилиці; з Коломийщини-II — нижня частина тулуба сидячої чоловічої фігурки з розписом у вигляді стилізованого «древа» на спині й животі³. Отвір на шийному зламі наявний у чоловічої сидячої статуетки з Криничок⁴.

Дві наступні фігурки відносяться до реалістичних з рисами схематизму.

6. Жіноча сидяча статуетка з рельєфно модельованими руками, які щільно притиснуті до тулуба й складені під грудьми (кільцеподібно поєднані в одне ціле). Суцільномодельована ніжка простягнена вперед, закінчується виділеною стилізованою ступнею. Ледь позначено надстегнові виступи. Груді одвислі, у вигляді видовжених валиків. На короткій шиї заглибленими рисками показано виріз одягу або прикрасу, що спускається між грудьми. Голова схематизована (сплюснена, ніс щипковий, по боках на місці вух — по 4 наколи, розміщених ромбом). Разом з тим, обличчя має і реалістичні риси: ніс підрізаний, виділене підборіддя, рисою позначено рота. Особливістю фігурки є очі, інкрустовані круглими вставками з річкової мушлі-перлівниці (рис. 6, 5). Поверхню статуетки було пофарбовано у коричневий колір. Про характер глиняної маси відомості відсутні, оскільки оригінал втрачено у роки другої світової війни, а у музеї його заміником є гіпсова копія. Це одна з небагатьох фігурок, опублікованих самим В. В. Хвойкою, про походження якої є докладні відомості: с. Верем'я, ур. Довжок; знайдена під роздавленою посудиною між пластами глиняної обмазки в камері 2 житла 1. Висота в сидячому положенні — 126 мм. Інв. № а110/1154. Неодноразово опублікована.

Дуже подібна до попередньої наступна фігурка, що її знайдено на Княжій горі (за старим номером 5353 нами віднайдено запис у книзі, де сказано, що «глиняные идольчики Трипольской культуры найдены на Княжей Горе Каневского уезда Киевской губернии»)⁵.

7. Верхня половинка сидячої жіночої статуетки, що теж поєднує схематизовані риси (голова, де так само оформлений щипковий ніс із підборіддям) з реалістичними (тулуб з модельованими,

ймовірно, складеними на животі руками, з одвислими грудьми). За аналогією з попередньою, її ніжка також могла бути суцільною, простягнутою вперед. Серед відмінностей — очі, показані подвійними проколами та великі півкруглі надстегнові виступи. Поверхня була ангобована й розписана коричневою фарбою: збереглися дві смужки на правій половині обличчя, аналогічні розпису на статуетках з Володимирівки⁶, а також — поперечні смужки на животі (табл. IV, 2). Висота — 104 мм. Інв. № а110/1103. Опублікована. Для нас важливо, що ця розписна фігурка походить з території, яку займали племена канівської групи, а її глиняна маса — тонкоструктурна, світло-оранжевого кольору, саме «канівська», тобто може слугувати еталоном для порівняння.

Імпорт з канівської групи є також уламок погруддя великої жіночої статуетки з рельєфно виділеним хребтом з Коломийщини I.

На завершення огляду сидячих реалістичних фігурок розглянемо ще два фрагменти (з 10 наявних у колекції), про які можна сказати, що вони вже є суто місцевими витворами як за глиняною масою, так і за деякими стилістичними особливостями побудови фігури. Перший (рис. 6, 1) — це верхня частина тулуба сидячої жіночої статуетки, трактована реалістично. Спинка зігнута, руки були модельовані (відбиті при основі), живіт увігнутий, груди звислі (частково збиті). Від шиї, огинаючи її з боків, спущені на спину потрібні прокреслені лінії, що сходяться під гострим кутом. Глина сіро-коричнева, з домішкою піску. Висота — 53 мм. Інв. № а110/1024. У позі фігурки знаходимо спільні риси з вищеописаними сидячими статуетками. Другий уламок (рис. 6, 2) є нижньою частиною тулуба великої сидячої фігурки. Сідниці (сплюснені, у вигляді горизонтального валика) та ніжка оформлені так само, як у описаної вище фігурки під номером 3 (табл. IV, 3). Глина з домішкою піску, темно-жовтого кольору, поверхня добре зглажена, місцями лискована. Висота фрагмента — 42 мм. Інв. № а110/956. Обидві розглянуті статуетки в основному формально наслідують довізні «імпортні». Вони характеризують формування місцевих традицій за прийшлими зразками.

Разом із сидячими статуетками є сенс розглянути модель стільчика. Відомо, що сидячі статуетки «проектувалися» під крісельця, на яких мали сидіти. Єдина модель такого крісельця в колекції (описана В. В. Хвойкою⁷) підтверджує цю тезу.

¹ Бузян Г. М., Якубенко О. О. Вказ. праця. — С. 59–60. — Рис. 3, 1; Бузян Г. М., Якубенко О. О. Розписна кераміка з трипольського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матер. ювілейн. міжнар. наук.-практ. конф.). — К., 1999. — С. 48–49.

² Маркевич В. И. Поздне трипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 44–48. — Рис. 63, 9; 74, 9.

³ Якубенко О. О. Трипольська розписна пластика... — С. 47. Рис. 9, 10.

⁴ Макаренко М. О. Етюди з обсягу трипольської культури // Трипольська культура на Україні. — К., 1926. — Вип. 1. — С. 172–174. — Табл. 3, 1–2.

⁵ Рукописний каталог Археологического отдела... — С. 84.

⁶ Пассек Т. С. Периодизация трипольских... — С. 93. — Рис. 48, 1–2.

⁷ Хвойка В. Раскопки 1901 г. в области... — С. 25; Хвойка В. В. Древние обитатели... — С. 22.

«Стільчик» на чотирьох ніжках, чотирикутний у плані, має увігнуте сидіння із заокругленим краєм (з одного боку край повністю збитий, не виключено, що тут була спинка; кінці ніжок обламані). Вся поверхня вкрита червоним ангобом. Глина яскраво-оранжевого кольору, канівської групи (рис. 6, 4). Висота — 37 мм, розміри сидіння — 68x63 мм. Інв. № а110/2048. Стільчик досить масивний, призначений для великої фігурки. Причому, з урахуванням конфігурації сидіння, статуетка, щоб не втратити рівноваги, повинна була мати нахилений вперед корпус та трохи підняті ноги (за логікою, зігнуті в колінах і звисаючі вниз). Саме ці риси ми відзначили у кількох вищеописаних статуетках. Крім того, в колекції а110 наявні уламки нижніх половин нерозписних сидячих фігурок із зігнутою в коліні та опущеною додолу ніжкою.

На думку А. П. Погожевої, простягнена вперед суцільна конічна ніжка стає характерною ознакою для реалістичної пластики Подніпров'я¹. Хоча подібні фігурки відомі у Володимирівці (як із суцільною ніжкою, так і з двома відокремленими)². Вірогідно, перший імпульс у Середнє Подніпров'я надійшов з південнобузьких пам'яток володимирівської групи.

Ми спостерігаємо в реалістичній пластичі Середнього Подніпров'я також чудові зразки одухотворених реалістичних скульптурних зображень, що виготовлені з нерозписної сіро-чорної або червоної глини за місцевою технологією. Наприклад, з Коломийщини-І походять відомі з численних публікацій голова чоловічої статуетки і сидяча статуетка старої жінки з реалістично трактованою головою. Спільні риси в іконографії, моделюванні обличчя свідчать, на думку дослідників, про сприйняття новацій та встановлення місцевих традицій, навіть про складання художніх шкіл.

До реалістичних нерозписних, зображених в стоячій позі, належить уламок жіночої статуетки (табл. V, 9), опублікованої М. О. Макаренком. Вона являє собою торс (від плечей до колін) жіночої стоячої фігурки. Висота — 139 мм. Інв. № а110/1029. Друга — торс (чоловічої?) статуетки з реалістичними рисами. Голова — з виділеним носом на пласкому обличчі, очі позначені дрібними наколами, рот — короткою, ледь помітною рисою. Торс широкий, сплющений, в округлих плечових виступах — по наскрізному отвору. Висота — 94 мм. Інв. № а110/1101. Аналогом в іконографії цій статуетці є голова реалістичної фігурки, що походить з поселення Коломийщина-І. Опублікована.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити такі висновки: із розглянутих 10 реалістич-

них розписних статуеток з пам'яток Середньої Наддніпряни за складом керамічної маси 5 належать до першої технологічної групи, тобто є імпортом з канівської групи (табл. IV, 1, 2, 5; табл. V, 11) та 5 — до другої технологічної групи — імпорту з південно-бузького регіону (табл. IV, 3, 4). Крім того, відмітимо іконографічну подібність нерозписної подніпровської реалістичної пластики з розписною, що, як уже зазначалось, є ознакою засвоєння новацій, що прийшли із заходу.

II. **Розписні схематизовані стоячі статуетки** представлені двома підтипами, згідно з класифікацією А. П. Погожевої: 1) статуетки підтипу а3 на суцільній веретеноподібній (або конічній) ніжці (рис. 6, 9, 10, 20, 21, 24); 2) статуетки підтипу а4 на двох окремих ніжках (рис. 6, 3, 7, 8, 14, 16, 17, 19, 21). Крім того, наявні уламки торсів стоячих фігурок, нижня частина яких відсутня, тобто вони не піддаються більш детальної класифікації (рис. 6, 6, 11, 13, 18, 22).

Як уже зазначалося, переважну більшість колекції складає схематизована пластика, виготовлена за традиційною наддніпрянською технологією з піскуватої глини жовто-коричневих та сіро-чорних відтінків (після відновного випалу), за класифікацією А. П. Погожевої — підтипи с2 та с4. Поверхня фігурок часто лискована, інколи оздоблена врізними лініями. Деяким притаманні своєрідні «деформації», відмічені А. П. Погожевою³. На їх тлі дуже вирізняються стрункі статуетки зі світлої або оранжевої тонкоструктурної глиняної маси, прикрашені розписом.

Розглянемо в першу чергу ті з них, місце знахідки яких відоме завдяки публікаціям В. В. Хвойки. Дві статуетки, дуже подібні за розписом, були знайдені під час розкопок поселення неподалік Ржищева, поблизу сіл Балики та Шучинка (сучасне с. Балико-Шучинка), на дні землянки № 7. Ось як описує їх В. В. Хвойко: «Здесь были найдены две глиняные женские статуэтки, одна почти цельная, другая отбитая до колен, из очень хорошей, тонкой светло-оранжевой глины, расписанные продольными, косыми и поперечными полосками, а на выпуклостях — концентрическими кругами с точкой посередине. На большой статуэтке орнамент верхней части образует елочку, а на другой — круговые горизонтальные полоски, пересеченные вертикальной; кроме того, первая имеет вместо ног конусообразное окончание, а у второй ноги разделены и каждая вылеплена отдельно»⁴. Конкретизуємо цей опис.

1. Перша — нижня половинка фігурки на суцільній веретеноподібній ніжці, потовщеній в литці, з виділеною ступнею (кінчик відбитий). Стегна обведено заглибленою рисою, яка спереду в нижній частині живота утворює розділений

¹ Погожева А. П. Указ. соч. — С. 80.

² Пассек Т. С. Периодизация трипольских... — С. 94. — Рис. 49, 3, 6, 9.

³ Погожева А. П. Указ. соч. — С. 74, 80–81, 87.

⁴ Хвойка В. В. Раскопки 1901 г. в области... — С. 15–16. — Табл. I. — Рис. 1–3, 5.

трикутник, що позначає статъ. В надстегнових виступах — проколи. Живіт та спинка рівні, сідниці опуклі, розділені вертикальною рисою. Поверхня вкрита щільним оранжевим ангобом та розписом у вигляді «древа» з опущеними «гілками» — на животі й спинці, концентричних кіл з крапкою в центрі — на сідницях, горизонтальних та вертикальних смуг — на ніжці. Нижня частина ніжки суцільно зафарбована (ймовірно, позначене взуття на зразок чобітка); «жіночий» трикутник також зафарбований (рис. 6, 21) (табл. V, 5). Висота — 123 мм. Інв. № a110/1100.

2. Друга — стояча фігурка на двох окремих ніжках, зберегла нижня частина торсу (від талії до колін). Живіт трохи випнутий, внизу окреслено трикутник, розділений рисою (ознака статі). Спинка пряма, сідниці опуклі, розділені вертикальною рисою, в надстегнових виступах — проколи. Поверхня вкрита оранжевим ангобом та розписом у вигляді «древа» з горизонтальними «гілками» на животі, горизонтальних смуг на спинці і ніжках, вертикальних ліній на стегнах спереду, концентричних кіл з крапкою в центрі — на сідницях. Поверхня трикутника суцільно зафарбована (рис. 6, 16). Висота — 50 мм. Інв. № a110/1096. Обидві фігурки «імпортовані» з канівської групи.

Аналогічним розписом оздоблені ще три жіночі фігурки, опис яких подано нижче.

3. Тулуб жіночої стоячої статуетки. Спинка пряма, живіт трохи випнутий, груди невеликі, високі, широко розставлені. В плечових і надстегнових виступах — по наскрізному проколу, заглибленою рисою обведені стегна й зображений внизу живота трикутник, яким позначено статъ. Поверхня вкрита яскраво-оранжевим ангобом та розписом, що зображує «дерево життя» з піднятими догори «гілками» на животі та спинці. Ззаду суцільною заливкою позначене вільно спадаюче волосся, зібране на талії у вузол (рис. 6, 22). Висота — 95 мм. Інв. № a110/1054.

4. Нижня частина (від талії до стегон) тулуба жіночої статуетки великих розмірів. Масивна, має збільшений конусовидний живіт з пупом, позначеним наколом. Стегна обведені заглибленою рисою, в нижній частині живота окреслено «жіночий» трикутник. У невеликих надстегнових виступах — по наскрізному проколу. Поверхня добре заглажена, вкрита щільним обличкуванням та розписом у вигляді поперечних ліній на животі, перетнутих по центру вертикальною смугою — «древа» на животі, навскісних ліній — на спинці, та, ймовірно, концентричних кіл на сідницях (рис. 6, 13). Висота — 67 мм. Інв. № a110/1095.

5. Нижня частина торсу жіночої статуетки, стоячої на суцільній ніжці. Поверхня її вкрита червонястим ангобом і розписом у вигляді

«ялинки» спереду, горизонтальних ліній ззаду на ніжці та концентричних кіл з крапкою всередині — на сідницях (рис. 6, 9). Висота — 43 мм. Інв. № a110/1078.

За керамічною масою (тонкоструктурна, світло-оранжева) та іншими ознаками вони є канівськими імпортами. Звернімо увагу на елемент розпису у вигляді круга (крапки) в оточенні концентричних кіл. За даними новітніх досліджень із семіотики трипільсько-кукутенських знакових систем, ця графема зустрічається на кераміці Подністров'я, у пам'ятках петренської групи¹. Отже, ми маємо ще один доказ генетичного зв'язку племен канівської групи з кукутенським середовищем Подністров'я.

До «канівських» ми відносимо також 4 фрагментовані фігурки, виготовлені зі світлої тонкоструктурної глини (рис. 6, 6, 10, 18).

6. Верхня частина тулуба жіночої статуетки. Фігурка сплюснена, широка, живіт та спинка рівні, що говорить на користь стоячої пози. Плечі прямі, руки були розведені вбоки (або, що більш імовірно, збільшені плечові виступи мали підквадратні обриси). Груди високі, позначені невеликими опуклинами. Талія тонка. Поверхня була ангобована, частково зберігся розпис у вигляді дугастих смуг навколо рук та шиї (рис. 6, 18). Висота — 72 мм. Інв. № a110/964.

7. Торс жіночої статуетки (від плечей до колін), стоячої на суцільній ніжці. У плечових та надстегнових виступах — по наскрізному проколу. Груди високі, опуклі, трохи звисаючі, передані наліпами. Талія тонка, живіт ледь збільшений, статъ не позначено. На поверхні — сліди ангобу та розпису: горизонтальні смуги на животі й ніжці (рис. 6, 10). Висота — 71 мм. Інв. № a110/1089. Особливістю фігурки є підквадратні плечові виступи, що зближує її з попередньою, але в даному випадку плечові відростки напрямлені вгору.

8–9. Уламки верхніх половинок торсів від жіночої (рис. 6, 6) та чоловічої статуеток. Обидві мали сплюснений тулуб, звужений в талії, на поверхні — лише слабкі сліди коричнюватого та червонуватого ангобу. Висота першої — 50 мм, другої — 44 мм. Інв. №№ a110/965, 1006.

10. Верхня половинка тулуба жіночої статуетки з проколами в округлих плечових та надстегнових виступах. Груди невеликі, позначені опуклинами. Поверхня ангобована, має сліди оранжевої та червоної фарби (рис. 6, 11). Висота — 55 мм. Інв. № a110/963. Статуетка виліплена зі світлої, майже білої глини з домішкою дрібного піску, за формою подібна до попередніх, є південнобузьким імпортом.

У колекції В. Хвойки наявні також кілька фрагментів стоячих двоногих розписних статуеток великих розмірів, які у «повний зріст» сягали 40–50 см (рис. 6, 14, 19, 23).

¹ Ткачук Т. М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз... — С. 76.

11. Великої (жіночої?) статуетки нижня половина торсу (від пояса до колін). Фігурка стояла на двох окремих ніжках (ліва відбита на середині стегна, права — від коліна), що мали перемичку на рівні потовщених колін. Статуетка не позначена. Сідниці півкулясті, досить масивні, роз'єднані заглибиною. Ніжки спереду, у верхній частині стегна, мають потовщення-опуклини. На поверхні збереглися рештки ангобу оранжевого кольору (рис. 6, 19). Висота — 128 мм. Інв. № а110/1053. Глина світло-оранжевого кольору, тонкоструктурна, канівської групи.

З аналогічної маси виготовлено ще дві великі статуетки, уламки ніжок від яких представлені в колекції.

12–13. Один фрагмент — це нижня частина ніжки (від коліна до гомілки). В литці дуже потовщена, є слід, можливо, від змикання з другою ніжкою. На поверхні — залишки червоної фарби коричнюватого відтінку, що оперізує ніжку під коліном. Висота — 60 мм, найбільший діаметр — 43 мм, найменший — 25 мм. Інв. № а110/1414. Другий фрагмент є середньою частиною циліндричної ніжки, ймовірно, від великої двоногій статуетки, поверхня потерта. Висота — 41 мм, діаметр — 26 мм. Інв. № а110/1065.

14. Масивної циліндричної ніжки верхня частина — від стегна до коліна. Належала двоногій стоячій фігурці великих розмірів. Ніжки були відокремлені (можливо, мали перемичку в коліні, де з внутрішнього боку збита поверхня). На поверхні збереглися сліди коричневої фарби (рис. 6, 14). Висота — 107 мм, товщина ніжки — 33 мм. Інв. № а110/953. Глина рожева з домішкою дрібного піску, характерна для південнобузьких пам'яток.

15. Серединний уламок ніжки від великої статуетки, стоячої на двох окремо виліплених, трохи розставлених ногах, що були з'єднані перемичкою в колінах (залишився слід). Ніжка (права) вгорі циліндричної форми, ззаду в місці литки — потовщення у вигляді горизонтального валика, від коліна донизу конічно звужується. Поверхня вкрита рідким ангобом коричнюватого кольору та розписом у вигляді горизонтальних смуг та суцільно пофарбованої нижньої частини, що, ймовірно, позначає взуття типу чобітка (рис. 6, 23). Висота — 140 мм, діаметр ніжки — 30 мм. Інв. № а110/1032. Глина рожева з домішкою дрібного піску, південнобузького кола пам'яток. Аналогії формі та розпису є у Володимирівці, пам'ятках Уманщини (наявні у зібранні НМІУ); три походять з Коломийщини-І. Це — нижні половинки від великих розписних жіночих статуеток, стоячих на двох ніжках, з'єднаних перемичкою в ко-

ліні. Третя виготовлена з рожевої глини з домішкою дрібного піску, слюди та кровавику (південнобузька керамічна маса). Оpubлікована¹.

Монументальність, «гігантизм», за спостереженнями дослідників, є одним із проявів антропоморфної пластики Буго-Дніпровського регіону періоду розвинутого Трипілья². Ми зазначили серед «монументальної» розписної схематизованої скульптури з наддніпрянських поселень наявність як імпорту з Південного Побужжя, так і з канівської групи (рис. 6, 13, 19).

Продовженням цієї лінії розвитку антропоморфної пластики у Подніпров'ї є великі нерозписні статуетки, виготовлені за місцевими «коломищинськими» традиціями. Такою є, наприклад, нижня частина лівої ноги з виділеною ступнею від двоногій статуетки великих розмірів. Зовні невеликим бугорком позначено гомілкову кісточку. Поверхня недбало зглажена, сіро-чорного кольору. Висота — 52 мм, довжина ступні — 45 мм. Інв. № а110/1037. До неї можна долучити схожу за іконографією, але «дрібнішу» за розмірами нижню половинку жіночої статуетки з двома окремо модельованими й широко розставленими ніжками (ліва відбита біля стегна), котрі мали перемичку на рівні колін. Ніжка, що збереглась, має виділене коліно й добре модельовану ступню підпрямокутної форми. Статуетка позначена рисками, що утворюють розділений трикутник. Сідниці збиті. Поверхня зглажена, є сліди червоної фарби (рис. 6, 15). Висота — 90 мм. Інв. № а110/1052. Глина сірого та темно-жовтого відтінків з домішкою піску та білих включень. Оpubлікована³.

Розглянемо ще три уламки ніжок від двоногих статуеток середніх розмірів (рис. 6, 3, 8, 17).

16. Лівої ніжки нижня половина (від коліна) з виділеною мініатюрною ступнею. З внутрішнього боку (там, де змикалась з другою ніжкою) зглажена недбало. Поверхня густо вкрита ангобом червоного кольору, нижче коліна — залишки коричневого пофарбування, яким було позначено взуття (рис. 6, 17). Висота — 49 мм. Інв. № а110/1069. Глина оранжева, тонкоструктурна, канівської групи. Ця ніжка дуже пасувала б до фігурки, зображеної на рис. 6, 16 (крім відповідних розмірів — довершеністю форми та старанністю виготовлення).

17. Аналогічна попередній нижня частина лівої ніжки з виділеною ступнею, виготовлена з майже білої глини. Поверхня пофарбована у чорний колір, ймовірно, показане взуття типу чобітка (рис. 6, 3). Висота — 42 мм. Інв. № а110/980. Імпорт з Побужжя.

18. Ліва ніжка, висока, циліндричної форми, потовщена в коліні, належала фігурці досить ве-

¹ Пасек Т. С. Звіт про розкопки житла (площадки) № 1 // Трипільська культура. — К., 1940. — С. 76. — Фото 61.

² Погожева А. П. Указ. соч. — С. 85; Шумова В. А. Деякі особливості розвитку антропоморфної пластики трипільських племен Межиріччя Бугу та Дніпра // Тези доп. 8 Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1989. — С. 11–12.

³ Погожева А. П. Указ. соч. — С. 70. — Рис. 18, 11.

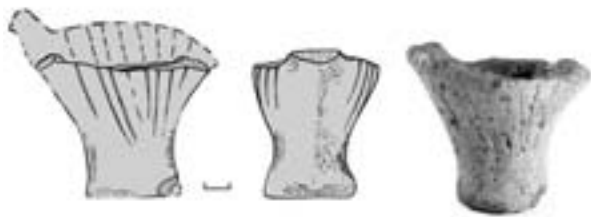

Рис. 7.

ликих розмірів, стоячій на двох роз'єднаних ногах, що мали перемичку на рівні колін. Ступня виділена схематично: розплющена та видовжена на обидві сторони. Поверхня вкрита червононим обличкуванням та розписом у вигляді поперечних смужок вище коліна та «чобітка» — нижче нього (рис. 6, 8). Висота — 90 мм. Інв. № а110/1092. Глина рожева, канівської групи. Деяка недбалість у ліпленні, деформованість ступні свідчать про відхід від «канонів». Аналогічна ніжка від жіночої двонової статуетки з розписом у вигляді горизонтальних смуг вище коліна походить з Коломийщини-ІІ¹.

19. Нижня половина торсу фігурки, стоячої на суцільній веретеноподібній ніжці. Поверхня без розпису, з поздовжніми подряпинами — слідами від заглажування (рис. 6, 24). Висота — 62 мм. Інв. № а110/977. Глиняна маса світло-оранжева, «розписна», канівської групи.

В колекції «Євминка, ур. Звіз» (розкопки М. О. Макаренка 1925 р.) наявні три фрагментовані фігурки, виліплені зі світло-оранжевої тонкоструктурної глини, форма яких в мініатюрі повторює описані вище «канівські» великі стоячі двоногі статуетки. Вони мають характерну опуклину стегна спереду, біля «утопленого» трикутника внизу живота, з'єднані в коліні перемичкою ніжки, а також проколи у плечових і надстегнових виступах².

20. Аналогічною євминській статуетці є нижня половинка жіночої схематизованої фігурки, стоячої на двох, з'єднаних в колінах перемичкою, ніжках з виділеними ступнями. За старим інвентарним № 5351 (запис рукою В. В. Хвойки), вона походить з ур. Сирець в м. Києві. Виготовлена з червоної тонкоструктурної глини, їй також притаманна характерна для канівських виробів іконографія (рис. 6, 25). Висота — 108 мм. Інв. № а210/156. Публікується вперше.

Крім того, з ур. Жолудівка поблизу с. Халеп'я (розвідка 1925 р. П. П. Курінного) походить верхня половинка схематизованої пізнотрипільської фігурки, виготовлена з «канівської» глиняної маси. Вона має по три наколи обабіч щипко-

вого носа, пара верхніх — наскрізні. Висота — 108 мм. Інв. № а103/943. Аналоги відомі у Варваровці-VI—II, Калагарівці³.

Отже, на етапі СІ канівський центр продовжує виробляти та постачати «престижну» розписну пластику подніпровським поселенням лукашівської групи.

В колекції В. В. Хвойки наявні також різні за складом глиняної маси фігурки, поверхня яких суцільно вкрита червоною фарбою після випалу (рис. 6, 7, 12, 20), що пояснюється впливом культури Гумельниці.

21–25. Статуетки жіночої схематизованої верхньої половинка, до пояса. На поверхні — сліди червоної фарби (рис. 6, 12). Висота — 50 мм. Інв. № а110/969.

Нижня частина торсу стоячої антропоморфної фігурки (від пояса до колін), на суцільній конічній ніжці. Поверхня була суцільно пофарбована у червоний колір (рис. 6, 20). Висота — 70 мм. Інв. № а110/1418.

Нижня половина торсу стоячої жіночої фігурки на суцільній конічній ніжці. Поверхня оздоблена заглибленими лініями (пояс навколо стегон, розділений трикутник як ознака статі, подвійна лінія зі звисаючими спереду кінцями над коліном) та суцільним фарбуванням у червоний колір. Висота — 67 мм. Інв. № а110/1112.

Статуетки антропоморфної фрагмент — середня частина торсу (від талії до стегон). В спині прогнута, живіт збільшений, опуклий, наколом позначено пуп. Надстегнові виступи овальні. Інв. № а210/156. Поверхня суцільно вкрита обличкуванням вишневого кольору. Глина рожева, з домішкою дрібного піску та кварциту. Висота — 29 мм. Інв. № а110/1080.

Нижня частина ніжки (від коліна) антропоморфної фігурки з виділеною мініатюрною ступнею. Поверхня густо вкрита червоною фарбою (рис. 6, 7). Висота — 32 мм. Інв. № а110/979.

Подібні пофарбовані статуетки наявні також в інших подніпровських колекціях (наприклад, в Коломийщині-I, Євминці).

Серед розглянутої розписної схематизованої пластики більшість, 21 од., належить до імпорту з канівської групи (рис. 6, 6, 8–10, 13, 16–19, 21, 22, 24, 25), а 5 — з південно-бузького регіону (рис. 6, 3, 11, 14, 23). Цей факт говорить на користь того, що канівський (пороський) гончарський центр відігравав у Середньому Подніпров'ї провідну роль у постачанні розписної пластики до сусідніх районів. Відмітимо, що на одному поселенні (наприклад, Коломийщина-I) трапляються як канівські, так і південно-бузькі імпорти⁴. Їх іконографічна схожість не викликає сумні-

¹ Якубенко О. О. Трипільська розписна пластика... — С. 47. — Рис. 23.

² Якубенко О. О. Трипільська розписна пластика... — С. 47. — Рис. 46–47.

³ Маркевич В. И. Указ. соч. — С. 30. — Рис. 30, 3; Мовша Т. Г. Нові дані... — С. 16–17. — Рис. 11, 1.

⁴ Якубенко О. О. Трипільська розписна пластика... — С. 47. — Рис. 42, 47, 52.

вів. Ймовірно, як уже зазначалось, спершу за взірцем для подніпровських майстрів правили статуетки з Подністров'я та Побужжя. Але надалі саме в середовищі племен канівської групи було вироблено художні канони деяких типів статуеток (зокрема, стоячих на двох окремих ніжках, з'єднаних в коліні перемичкою), які проіснували до пізнього етапу Трипілля (наприклад, наявні у Євминці)¹. Як «зворотні» імпорти вони відомі також на таких пам'ятках Побужжя, як Чичиркозівка².

Таким чином, вивчення складу глиняної маси, з якої виготовлено антропоморфну пластику, значно уточнює картину взаємодії між окремими трипільськими спільнотами, що мешкали в різних районах і мали свою специфіку в технології керамічного виробництва.

Орнітоморфна пластика з колекції В. В. Хвойки

В трипільській колекції В. В. Хвойки з розкопок на Київщині є багато предметів (понад 170) найдавнішої глиняної скульптури — статуеток людей та тварин. Серед них — три фрагменти фігурок пташок — перших знахідок орнітоморфної пластики.

Якщо антропоморфна пластика Трипілля досліджувалась у різноманітних аспектах, то зооморфній приділялося менше уваги. А такий прояв останньої, як орнітоморфна пластика, лишився мало дослідженим. Скульптурні зображення птахів відомі в пам'ятках культури Трипілля-Кукутень впродовж всього періоду її існування. Оpubліковано фігурки птахів, що походять з поселень Лука-Врублівецька, Бернове-Лука, Бринзени VIII, Володимирівка, Незвисько, Кукутені, Фрумушика II, Раковець, Кошилівці³ та інших. Згадані публікації здебільшого мають загальний характер, власне орнітоморфній пластичі не приділено спеціальної уваги.

У 1990 році В. І. Балабіною було узагальнено матеріали археологічних колекцій та публікацій зооморфної трипільської пластики й запропоновано її класифікацію, в тому числі й зображень птахів⁴. Серед останніх виділено кілька типів, зокрема, фігурки звичайного вигляду й птахи-брязкальця.

Пізніше автором були опубліковані близько 20 фрагментованих фігурок пташок трипільської культури, які зберігаються у фондах Національного музею історії України⁵. Вони походять з поселень розвинутого етапу Трипілля — з регіонів Південного Побужжя та Середнього Подніпров'я. Це такі відомі пам'ятки, як Володимирівка, Сушківка, Коломийщина-І біля с. Халеп'я на Київщині та інші. Серед них — досить виразна фігурка пташки-брязкальця з поселення Щербанівка на Київщині.

Статуетка птаха на стовпчастій ніжці, фрагментована (відсутня верхня частина тулуба: спинка, голова, хвостик). Ніжка має циліндричну форму, досить масивна, трохи розширена до основи. Догори ніжка плавно розширюється, переходячи в яйцеподібний тулуб, порожнистий всередині. Глина руда, з домішкою подрібнених мушлів (черепашок). Зовнішня поверхня заглажена, по боках фігурки — по 7 вертикальних заглиблених рисок, котрі, сходячись на ребрі спинки, мають утворювати «ялинку», або «світлове древо» (рис. 7). Висота — 5,7 см, довжина тулуба — 6,5 см, ширина — 4,7 см, діаметр основи ніжки — 3,4 см. Розкопки В. В. Хвойки 90-х рр. поселення біля с. Щербанівка на Київщині. Надійшла до Київського художньо-промислового і наукового музею від О. М. Терещенка (з розкопок В. В. Хвойки)⁶. Інв. № а110/1627. Згідно з класифікацією В. І. Балабіної, належить до пташок-брязкальців⁷. Оpubлікована⁸.

Найближчий аналог пташки-брязкальця із прокресленим зображенням «древа» на спинці походить з розкопок С. С. Магури 1936 р. поселення Коломийщина-І біля с. Халеп'я на Київщині, житло 7⁹.

¹ Якубенко О. О. Трипільська розписна пластика... — С. 47. — Рис. 44–46.

² Гірик І. П., Відейко М. Ю. Антропоморфна пластика з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області // Археологія. — 1989. — Вип. 1. — С. 83–90. — Рис. 3, 10.

³ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА. — М.; Л., 1953. — № 38. — С. 28. — Рис. 11, г; Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989. — С. 120, 121. — Рис. 77, 8; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — М.; Л., 1961. — № 84. — С. 50, 52. — Рис. 4, 1, 2; Маркевич В. И. Далекое-близкое (фотоальбом). — Кишинев, 1985. — С. 78, 159. — Фото 70; Якубенко О. О. Охоронні розкопки трипільського поселення Володимирівка (Кіровоградська область), проведені у 1989–1990 роках // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992. — С. 74, 75. — Рис. 27; Черныш Е. К. Энеолит... — С. 244–246. — Таб. LXV, 26; LXXVI, 35; LXXX, 13; Dumitrescu W. Arta culturii Cucuteni. — Bucuresti, 1979. — S. 89. — Fig. 68; Попова Т. А. Некоторые группы глиняных изделий из трипольского поселения Раковец // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 137–138. — Рис. 2, 13; Hadaczek K. Le colonie industriale de Koszylowce // Album. — Lwow, 1914. — Tab. XX, 172.

⁴ Балабина В. И. Зооморфная пластика культуры Триполье. — Автореф. дис. канд. ист. наук. — М., 1990. — С. 19. — Рис. 1.

⁵ Якубенко О. О. Трипільські статуетки птахів... — С. 42–59. — Табл. 1–4.

⁶ Рукописный каталог Археологического Отдела Киевского городского музея древностей и искусств. — Науковий архів НМІУ. — Т. I. — Кн. II. — С. 425. — № 15557; Архів В. В. Хвойки. — НА ІА НАНУ. — Ф. 2. — Спр. 6. — Зошит № 488.

⁷ Балабина В. И. Зооморфная пластика... — С. 19. — Рис. 1. Балабина В. И. Фигурки животных в пластике Кукутень-Триполья. — М., 1998. — С. 95, 1–5.

⁸ Якубенко О. О. Трипільські статуетки птахів... — С. 54. — Рис. 22.

⁹ Магура С. С. Попередній короткий звіт про наслідки роботи експедиції по дослідженню трипільської культури (1936 р.). — НА ІА НАНУ. — Ф. 15. — Спр. № 7а. — С. 5; Інвентарна книга Трипільської експедиції 1936 р. — НА ІА НАНУ. — ПМК/Т. — Ф. 15. — Спр. 7. — С. 59, 62. — №№ 2167, 2248.

Це статуетка птаха, фрагментована (є випадки спинки, боків, відсутня голова з шиєю). Фігурка має яйцеподібний порожнистий тулуб, розміщений горизонтально, трохи навскіс. Знизу тулуб переходить у досить тонку конічну ніжку, що біля основи, ймовірно, мала розширення для більшої стійкості (ніжка в основі по обводу збита). Хвостик сплющений горизонтально, нависає над ніжкою, по його ребру — поперечні насічки. З протилежного боку тулуб похило підіймається від ніжки, плавно переходячи у чітко виділену, круглу в перерізі шию. Фігурка виліплена з сірувато-коричневої глини з домішкою дрібного піску. Поверхня заглажена, оздоблена заглибленим орнаментом: на спинці — «древо життя», утворене прокресленими паралельними рисками, котрі відходять під кутом від центральної риски-стовбура, що проходить посередині, вздовж спинки. Крім того, поверхня фігурки густо поцяцькована невеличкими наколами, зробленими мініатюрним трубчастим штампом, який залишав кільцеві відбитки. Вони нанесені на хвостик зі спинки, вкривають поверхню грудки, заходячи на боки й спускаючись спереду на ніжку. Висота — 5,7 см, довжина — 7,6 см, ширина тулуба — 3,9 см, діаметр ніжки біля основи — 3,4 см. Опублікована¹.

Фігуркам з Наддніпрянщини та Побужжя, котрі близькі хронологічно, притаманна стилістична подібність. Це — наявність порожнини всередині тулуба, орнаментування, хоча й у різній манері, проте однакове за змістом — мотив «древа життя». Вже згадувана нами статуетка з поселення Бринзени VIII на Дністрі є прямим аналогом статуеток з Володимирівки й дуже подібна до фігурки з Коломийщини. Це свідчить про духовну єдність й спільні традиції трипільсько-кукутенського населення на широкому просторі від Пруту до Дніпра в часи розквіту культури (етапи VII–CI).

Семантика образу птаха цікава й різноманітна. Образ птаха — провісника весни — досить широко представлений у віруваннях землеробів, насамперед, Балкано-Дунайського регіону. Звідти він розповсюдився, на думку С. М. Бібікова, далі — на територію Молдови та Правобережної України. Вважається, що глиняні статуетки птахів більш притаманні пам'яткам культури Гумельниця та спорідненим з нею кукутенським. Однак, не виключено, що така думка склалася внаслідок недостатньої інформованості щодо наявності статуеток птахів у власне трипільських комплексах.

Вони не бралися дослідниками до уваги, оскільки не були опубліковані, не дивлячись на те, що багато років знаходилися у складі музейних колекцій. Слід зазначити, що переважна більшість їх була записана до інвентарів не як фігур-

ки птахів чи їх уламки, а під іншими назвами.

У давніх космогоніях образ птаха символізує не лише весну (цикл пробудження природи й початок родючості), але й верхню сферу Всесвіту, верхній світ. Птах — це мешканець і господар верхньої частини світової осі — світового древа, посередник між ним та рештою світів — частинами вертикально структурованого Всесвіту. Отже, ідея «древа життя», втілена у пташці-брязкальці, відтворює згадану символіку й підтверджує думку багатьох дослідників про культове призначення цих статуеток. Однею з функцій брязкалець та свистунців був захист житла, окремих його частин і самих мешканців від підступу злих сил. З давніх-давен поширена прикмета, що шум і свист відганяють нечисту силу. Тобто брязкальця та свистунці, за допомогою яких видобуваються ці звуки, — це своєрідні обереги від усякої нечисті, насамперед, обереги дітей. Ними супроводжувалося відправлення майже всіх землеробських культів, свят, для яких суттєвим було забезпечення ритуальної чистоти середовища виконання обряду.

Ймовірно, моделлю для статуеток птахів слугували такі добре відомі трипільцям птахи з родини курячих, як дрофа, куріпка та дика курка.

Біноклеподібні посудини з колекції В. В. Хвойки

Серед виділених В. В. Хвойкою груп посуду є «двойные биноклеобразные сосуды», з котрих ним опубліковано три². Навіть на цих невеличких фотознімках видно, що посудини відреставровані, можливо, самим В. В. Хвойкою. З трьох зображених тут «біноклів» дійшов до нашого часу цілим лише один (табл. II, 1). На початок 70-х рр. це була єдина відреставрована біноклевидна посудина, тепер, завдяки постійній праці з хвойкинською колекцією, їх вже стало 4.

Розглянемо докладно ці біноклевидні посудини. Вони виготовлені з глини, з домішкою піску та білих включень, після випалу — рудого або темно-жовтого кольору. Всі «біноклі» (табл. II, 1, 3; III, 1, 2) подібні за формою (однотипні), кожен складається з двох порожнистих розтрубів, циліндричних у своїй середній частині та конічно розширених догори й донизу. Розтруби з'єднані між собою трьома перемичками: дугастою верхньою, середньою ромбовидною та пласкою горизонтальною нижньою, зокрема нижня перемичка «зрошена» з середньою в одне ціле за допомогою стрижневого відростка, овального в поперечному перерізі, своєрідної «ніжки». Таким чином, середня перемичка перетворюється в стилізовану антропоморфну фігуру, котра «стоїть» чи

¹ Якубенко О. О. Трипільські статуетки птахів... — С. 54. — Рис. 23.

² Хвойка В. В. Каменный век... — С. 805, табл. XXVI, 17, 18, 21.

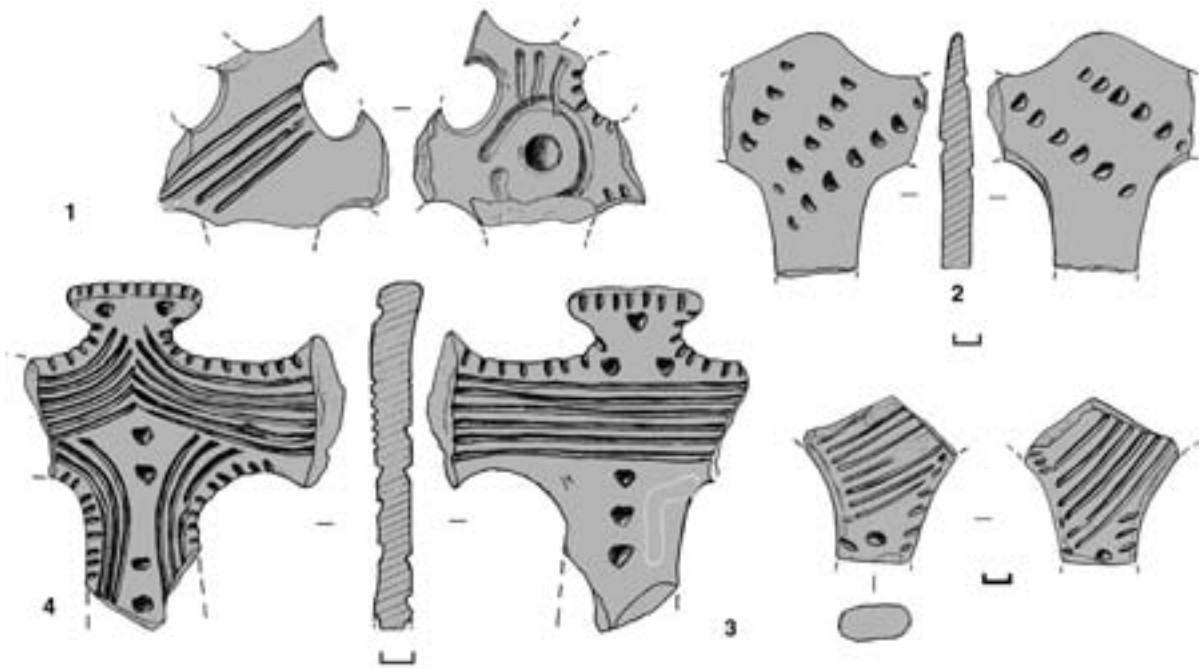

Рис. 8.

«виростає» з нижньої перемички та зв'язує в одне ціле обидві «бездонні» посудини. Спільним для всіх є оздоблення прокресленими стрічками з паралельних горизонтальних жолобків, котрі охоплюють розтруби, та ямками, нанесеними штампом. Відрізняються «біноклі» переважно конфігурацією та декором перемичок.

Перша біноклевидна посудина (з давньою реставрацією) (табл. II, 1) оздоблена 4-ма поясами на кожному розтрубі (з 3-4-9-5 паралельних жолобків у поясі, рахуючи знизу) та вертикальних рядів круглих ямок між ними (2-3-4). Верхня перемичка дугаста, на ній згори — два перехрещені ряди ямок (по 7 у кожному). На ніжці середньої перемички розміщено 5 ямок; на ромбовидній площині — стрічки з жолобків сходяться під кутом, напрямленим вгору. Край вінець розтрубів та верхній край середньої перемички оздоблені поперечними насічками. Висота — 222 мм, ширина максимальна — 290 мм, діаметр вінець розтрубів — 130 мм. Інв. № а110/931. Оpubлікована В. Хвойкою¹, а також І. М. Полупановою². Експонується на виставці «Дивосвіт Трипілля».

Друга біноклевидна посудина мала значні випадки розтрубів, за графічною реконструкцією відреставрована 1983 р. в майстерні НМІУ (табл. III, 2). Зовні на розтрубах — по 4 пояси: (з 4-5-6-6 жолобків на одному та з 2-7-6-5 — на другому). Верхня перемичка дугаста, згори сплюснена, по центру має округлу заглибину з вертикальним наскрізним отвором посередині, облямованим 15-ма радіальними насічками, такими ж поперечними насічками оздоблені краї перемички. У центрі середньої перемички — круглий отвір,

навколо нього — 7 ямок: 1 — вгорі під трикутним виступом, по 3 — з кожного боку, вздовж середніх частин розтрубів, та 3 — на «ніжці». Поверхня вкрита жовтавим, досить тонким, ангобом, що зберігся місцями. Висота — 188 мм, ширина по низу — 265 мм, діаметр вінець розтрубів — 115 мм. Інв. № а110/1575. Експонується на виставці «Дивосвіт Трипілля».

Третя біноклевидна посудина була зібрана з 16 уламків, котрі значились під 5-ма інвентарними номерами; за графічною реконструкцією відреставрована у 1994 р. в майстерні НМІУ (табл. III, 1). Має на розтрубах по 3 пояси з паралельних жолобків: по 5 згори й знизу та 10 посередині; у проміжках між стрічками (по вертикалі) — парні місяцеподібні ямки. Середню перемичку оздоблено обабіч такими ж ямками: два горизонтальні рядки перетинаються по осі вертикальним. Дрібні поперечні насічки — по вінцях розтрубів, краях верхньої перемички і по периметру середньої. На верхній перемичці згори — 7 поперечних нарізок. Висота — 210 мм, ширина максимальна — 280 мм, діаметр нижніх розтрубів — 130 мм. Інв. № а110/2314. Найближчий аналог — у публікації В. В. Хвойки³. Експонувалась на виставці до 100-річчя НМІУ.

Четверта біноклевидна посудина зібрана з 12 уламків, котрі значились під трьома інвентарними номерами (табл. II, 3).

Відреставрована (за графічною реконструкцією, з відновленням середньої перемички) у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України у 2004 р. Зовнішня поверхня розтрубів оздоблена 3-ма горизонтальними

¹ Хвойка В. В. Каменный век... — Табл. XXVI, 21.

² Полупанова И. М. Государственный исторический музей Украинской ССР: [Фотопутеводитель]. — К., 1980. — С. 14.

³ Хвойка В. В. Каменный век... — Табл. XXVI, 18

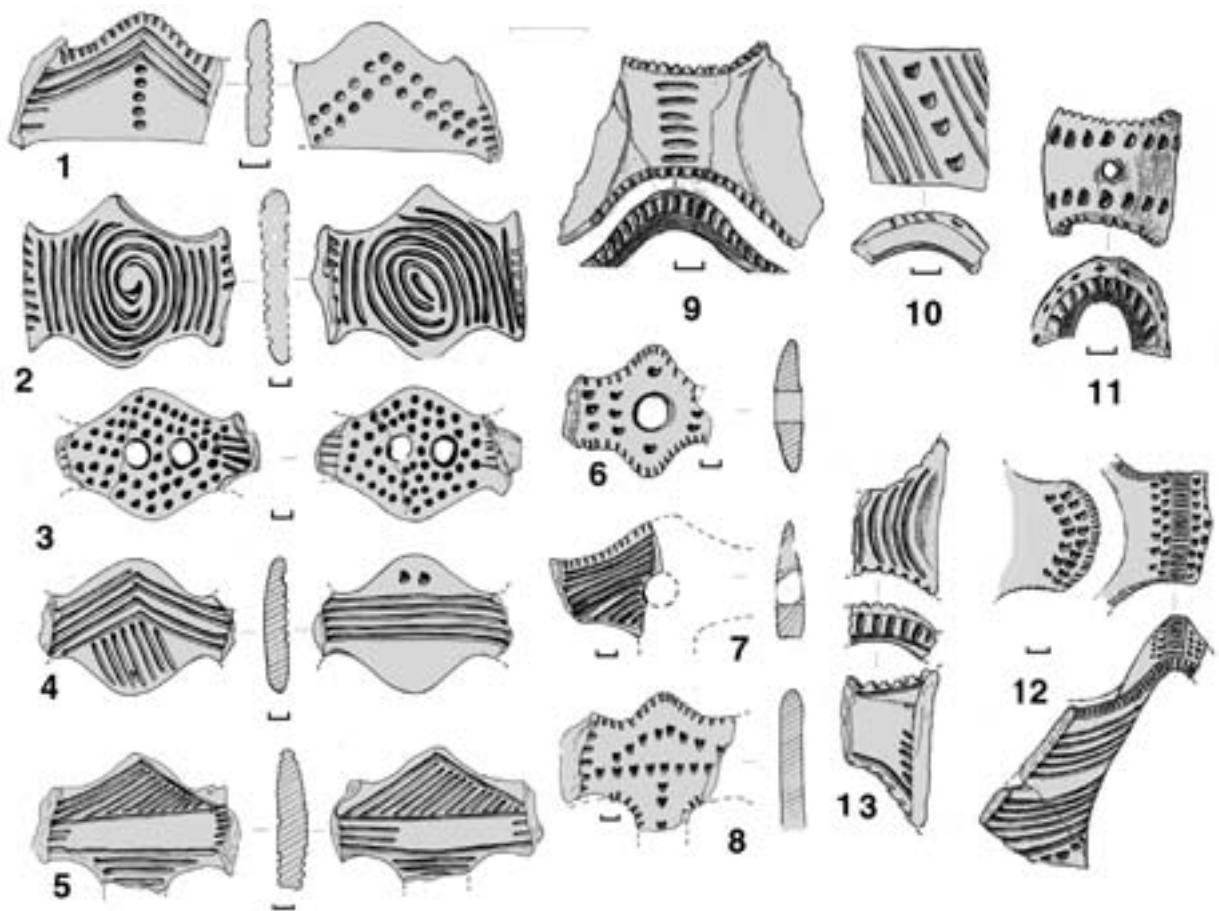

Рис. 9.

поясами (від 7 до 10 паралельних жолобків); в основі розтрубів — по 4 вертикальні відрізки стрічок з паралельних жолобків (9–11), симетрично розміщених по обводу (хрестоподібно в плані). По верхніх краях розтрубів та верхньої перемички — поперечні насічки. Зберігся відросток, котрий сполучав нижню перемичку з середньою, на ньому — 2 ямки. Середня перемичка реконструйована за аналогами: мала ромбовидне завершення, оздоблене жолобками у вигляді вписаних кутів та ще однієї ямки внизу. Висота загальна — 200 мм, висота розтруба — 160 мм, ширина по низу — 295 мм, діаметр нижньої частини розтруба — 130 мм. Інв. № а110/2120. Близький аналог, що походить з с. Верем'я, відомий у науковій літературі¹ але в музейній колекції він, на жаль, відсутній. Всі чотири відреставровані біноклеподібні посудини опубліковані автором².

Усього в колекції донедавна значилося одна ціла (відреставрована) та 94 фрагменти біноклеподібних посудин. Після наукового розбору колекції багато фрагментів склалися в одну посудину (три з таких відреставровані за участю авто-

ра), через що кількість одиниць зберігання нині становить 50. Серед них близько 20 верхніх та середніх перемичок (рис. 8, 1–4; 9, 1–13). Верхні перемички здебільшого дугастої форми, оздоблені по краях насічками-зубцями, а згори — рисками, ямками, іноді по центру мають наскрізний отвір (рис. 9, 9–13). Інтерес становлять середні перемички «біноклів», які поділяються на ромбоподібні, напівромбоподібні, ромбоподібні на ніжці, Т-подібні, Х-подібні та хрестоподібні. Оздоблені часто також насічками по периметру, а фронтальні площини — стрічками з жолобків, що сходяться вгору під кутом, утворюючи «дерево», прямими та навскісними відрізками стрічок, рядками ямок, інколи поєднаних з отвором (або двома) по центру (рис. 8, 1–4; 9, 1–8).

Ключем до розуміння середніх перемичок цього типу як антропоморфних фігур стала хрестовидна перемичка від біноклеподібної посудини з Щербанівки, котру першим опублікував і визначив як антропоморфну В. В. Хвойко³. Вона опублікована у двох проекціях Т. Г. Мовшею⁴, її докладно описав Б. О. Рыбаков⁵, ряд інших дослідни-

¹ Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури. — С. 174. — Рис. 46, 6; Черныш Е. К. Энеолит... — С. 288. — Табл. LXX, 21.

² Якубенко О. О. Трипільська колекція... — С. 56–70. — Рис. 1–5.

³ Хвойка В. В. Каменный век... — С. 759. — Табл. XXII, 2.

⁴ Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 30. — Рис. 10.

⁵ Рыбаков Б. А. Язычество... — С. 187–188.

ків розглядали її в контексті антропоморфної пластики¹. Поверхня перемички сіро-коричневого кольору, згладжена, оздоблена прокресленими лініями і наколами. Висота — 80 мм, ширина — 60 мм. Інв. № а110/1418а. Хрестовидна перемичка передає дуже схематизоване зображення жіночої постаті. На місці голови — роздвоєний верхній кінець «хреста». На роздвоєних кінцях горизонтальних відростків — наскрізні проколи, в центрі — два невеликих наліпи, якими позначено груди, вони обведені подвійною лінією підромбовидних обрисів, між грудьми — 4 наколи, розміщених ромбом. Спереду на ніжку спускається вертикальний ряд з 12 наколів; нижня частина ніжки оздоблена розімкненим спереду поясом з 5-ти горизонтальних ліній, котрі ззаду звисають вниз кутом, утворюючи «ялинку» з піднятими гілками. Ззаду в перехресті — складна фігура, що має вигляд високого трикутника по центру із вписаним меншим, облямованого з боків 2–3-ма оберненими вершинами всередину трикутниками, розміщеними півколом. Т. Г. Мовша вбачала в них зображення крил². Якщо розвинути цей образ богині у вигляді жінки-птаха, пов'язаний як з небесною сферою (краплі вологи, що стікають від грудей, напоюючи землю, за Б. О. Рибаким³, так і з землею (зображення «древа», що росте, за В. М. Даниленком⁴, то прийдемо до

глибшого розуміння і решти антропоморфних перемичок і біноклевидних посудин у цілому. Описані біноклевидні посудини належать до культових, пов'язаних із землеробською магією викликання дощу та обрядами напування землі. Вичерпний аналіз семантики «біноклів» міститься в працях багатьох дослідників, насамперед — Б. О. Рибакова та В. М. Даниленка, що позбавляє нас від необхідності заглиблення в цю тему. Стрічки із жолобків, що оперізують розтруби, мають символізувати воду та водно-сонячних драконів; ямки між ними — краплі води. Сонячно-місячна календарна символіка відтворена у вигляді отворів на верхній та середній перемичках (табл. III, 2); числі 7, що повторюється: хрестоподібно розміщених 7x7 ямок та 7 нарізок на верхніх перемичках (табл. II, 1; III, 1). Ймовірно, має смислове значення кількість жолобків у стрічкових поясах тощо. Але це вже тема окремого дослідження.

Біноклеподібні посудини (табл. II–III; рис. 8–9) віднесені В. В. Хвойкою до культури А, котра за сучасною періодизацією належить до середнього етапу VI–VII трипільської культури, що датується нині початком IV тис. до н.е. Відреставровані в останні роки посудини активно використовуються в музейних виставках.

О. О. Якубенко

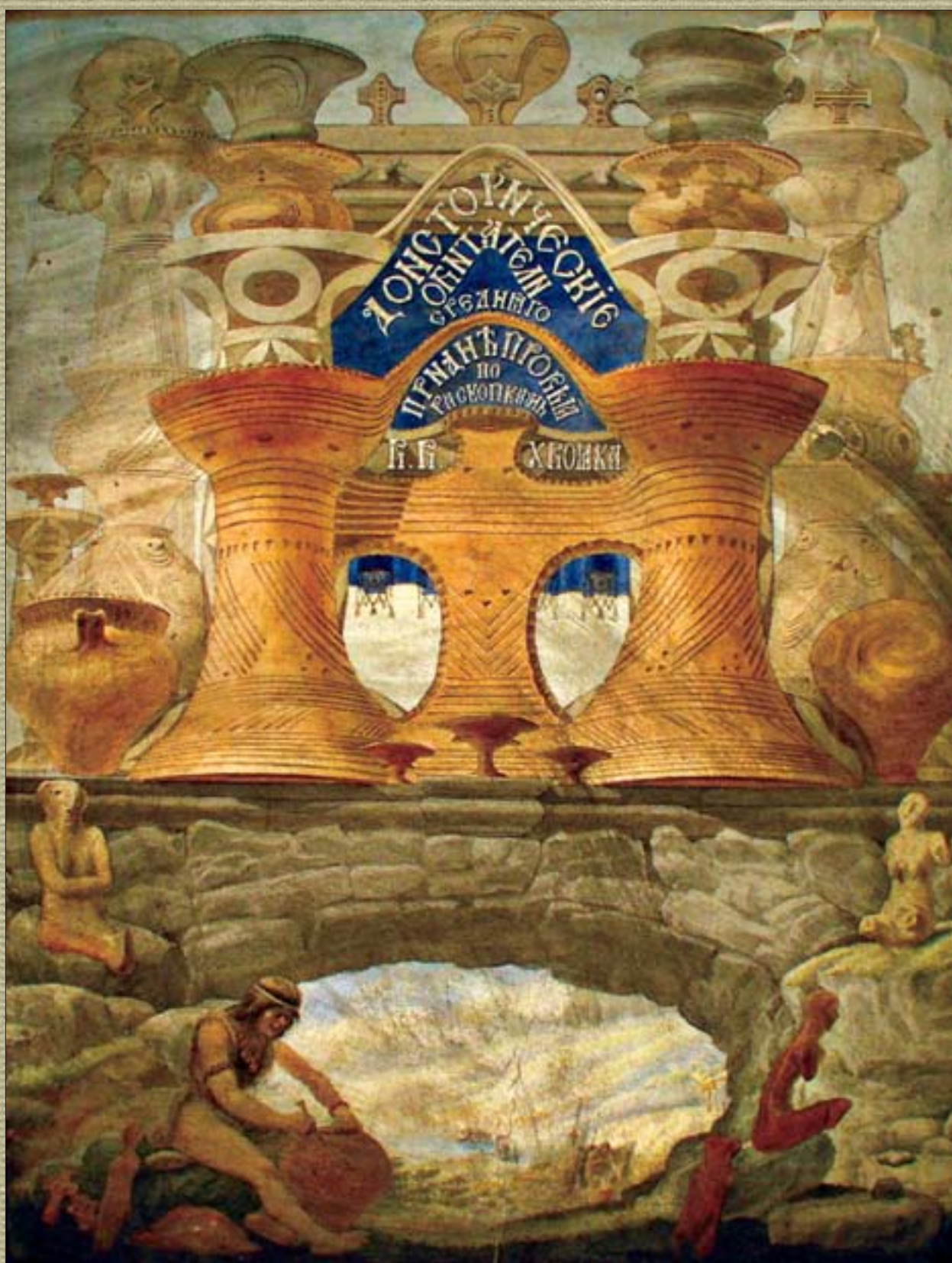
¹ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. — С. 1949, рис. 34; *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — С. 62. — Рис. 13, 13; *Бурдо Н. Б.* Теракота трипільської культури // *Давня кераміка України.* — Ч. I. — К., 2001. — С. 141. — Табл. 3, 2.

² *Мовша Т. Г.* Об антропоморфной пластике трипольской культуры. — С. 27.

³ *Рыбаков Б. А.* Язычество... — С. 186–188.

⁴ *Даниленко В. Н.* Космогония... — С. 22, примітка.

*Проект обкладинки до книги В. В. Хвойки,
присвяченої археологічним дослідженням.
Малюнок В. В. Хвойки.*

Біноклеподібні посудини та підставка.

Біноклеподібні посудини та їх деталі.

Антропоморфна пластика.

Антропоморфна пластика.

Антропоморфна пластика.

Зооморфна скулптура.

Розписний посуд зі знаками.

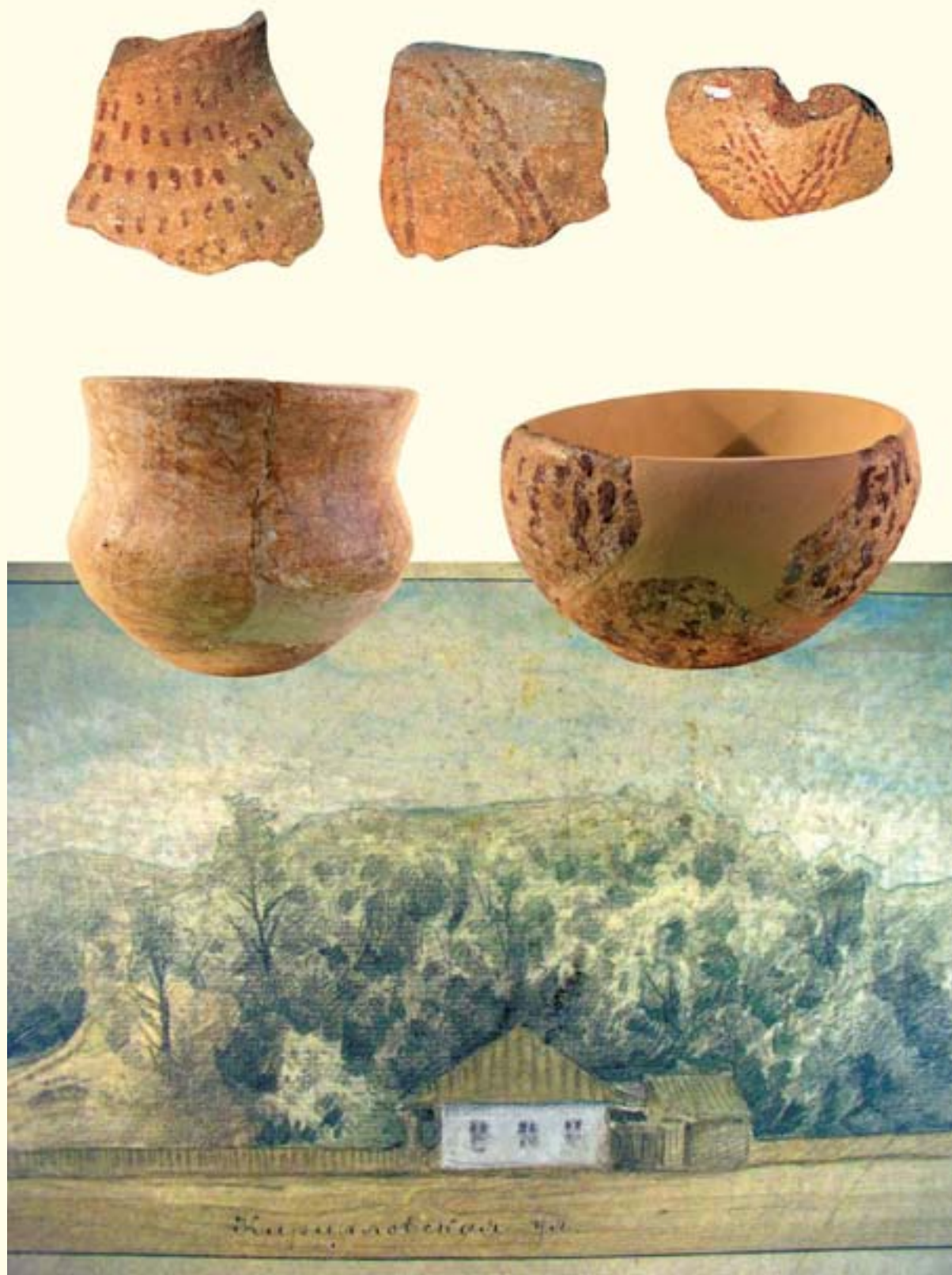
Розписний посуд зі знаками.

Розписний посуд.

Кирилівська стоянка.

Грушоподібні посудини.

Грушоподібні посудини та покритка.

Покришки.

Покришки.

Кераміка (Культура В).

Кераміка (Культура А).

Табл. XVIII.

Ливарні форми, лячки та кам'яна булава.

Мідні сокири різних типів.

Керамічні важки та рогові знаряддя.

Пластины, знайдені у горщику на поселенні Хален'я.

Табл. XXII.

Колекція В. В. Хвойки в археологічних фондах
та їх зберігач О. О. Якубенко.

*Зразки мініатюрних посудинок та музейні книги обліку,
у яких вів записи В. В. Хвойко.*

Табл. XXIV.

*Трипільські орнаментальні мотиви.
Малюнки В. В. Хвойки, які були в експозиції музею на початку XX ст.*

БІБЛІОГРАФІЯ

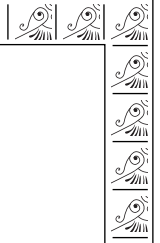
- Абашина Н. С.** Першопочатки досліджень полів поховань в Україні // Археологія. — 1999а. — № 4. — С. 12–24.
- Абашина Н. С.** Раскопки В. В. Хвойки в Ромашках // Сто лет черняховской культуре. — К.: Товариство Археології та Антропології, 1999б. — С. 6–9.
- Абашина Н. С.** В. В. Хвойка — першовідкривач полів поховань в Україні // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 32–39.
- Абашина Н. С.** В. В. Хвойка — дослідник старожитностей Подніпров'я // Археологія. — 2003. — № 3. — С. 150–154.
- Антонович В. Б.** О раскопках Ч. В. Хвойки по Кирилловской улице // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1896. — Кн. 11. — С. 8–10.
- Антонович В. Б.** Об археологических выставках, устроенных ко времени открытия съезда // Известия XI АС в Киеве 1–20 августа 1899 г. — К., 1899. — № 1–14. — С. 212.
- Антонович В. Б.** Памятники каменного века, найденные в Киеве в течении трех последних лет // Труды ХАС. — М., 1900. — Т. 3. — Протоколы. — С. 83–85.
- Антонович В. Б.** Памятники каменного века, найденные в Киеве в течении последних лет // Тр. X Археологического съезда в Риге. — М., 1899. — Т. 1.
- Армашевский П. Я.** О стоянке человека палеолитической эпохи по Кирилловской улице в Киеве // Труды XI АС. — М., 1902. — Т. 2. — С. 143.
- Армашевский П. Я., Антонович В. Б.** О находке костей мамонта в Киеве совместно с кремневыми орудиями // Записки Киевского общества естествоиспытателей. — К., 1895. — Вып. 1. — Т. XIV.
- Бачинський А. Д.** Вячеслав Вікентьевич Хвойка (1850–1914). Матеріали к біографії // ЗООИД. — Одеса, 1960. — Т. 1 (34). — С. 361–364.
- Бахмат К. П.** Вікентій В'ячеславович Хвойка (до 50-річчя з дня смерті) // Археологія. — 1964. — Т. XVII. — С. 188–198.
- Бахмат К. П.** Листи В. В. Хвойки // Архіви України. — 1967. — № 2. — С. 55–59.
- Беляшевский Н.** Собрание древностей Ч. В. Хвойки в Киеве // Киевская старина. — 1885. — Т. XLIX. — Май. — С. 58–61.
- Беляшевский Н. Ф.** Рец. на «Поля погребений в Среднем Приднепровье» (раскопки В. В. Хвойка в 1899–1900 годах) // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXVII. — Апрель. — С. 54–58.
- Беляшевский Н. Ф.** В. В. Хвойка. «Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры» (рецензия) // АЛЮР. — 1904. — № 3. — С. 116–120.
- Брайчевський М. Ю.** Видатний український археолог (до 40-річчя з дня смерті В. В. Хвойки) // Вісник АН УРСР. — К., 1954. — № 11. — С. 56–61.
- Брайчевський М. Ю.** К истории чешско-украинских связей // Zbornik narodního muzea v Praze. Acta muzei national Prague. — Zv. XX (1966). — Cislo 1/2. — S. 207–210.
- Брайчевський М. Ю.** В. В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 126–137.
- Брайчевський М. Ю.** Історіософія Вікентія Хвойки // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної обласної конференції, присвяченої 140-річчю з дня народження В. В. Хвойки, с. Білгородка. — К., 1991. — С. 20–21.
- Брайчевський М. Ю.** В. В. Хвойка та «культура полів поховань» // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної обласної конференції, присвяченої 140-річчю з дня народження В. В. Хвойки, с. Білгородка. — К., 1991. — С. 21–22.
- Булкин В. А., Малеев Ю. Н.** В. В. Хвойка — исследователь укрепленный древнего Белгорода // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної обласної конференції, присвяченої 140-річчю з дня народження В. В. Хвойки, с. Білгородка. — К., 1991. — С. 23–24.
- Бурдо Н. Б.** Трипільська культура — відкриття і дослідження // Український Світ, 1994. — № 3–4.
- Відейко М. Ю.** Вікентій Хвойка (1850–1914). // Золоті імена України, в 2 т. — К., 2003. — Т. 2. — С. 700–701
- Відейко М. Ю.** Архітектура поселень трипільської культури // Давні поселення України. — К., 2005. — С. 4–80.
- Відейко М. Ю.** Трипільська археологічна культура в Україні. — К.: Академперіодика, 2005. — 32 с.
- Відейко М. Ю.** Трипільська культура. Історія досліджень // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 1., кн. 1. — С. 20–78.
- Відейко М. Ю.** Кирилівські висоти // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 219–220.
- Відейко М. Ю.** Коломийщина-1 // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 237–240.
- Відейко М. Ю.** Культура А // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 276.

- Відейко М. Ю.** Культура Б // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 276–277.
- Відейко М. Ю.** Ржищів // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 447–448.
- Відейко М. Ю.** Трипілля // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 537–538.
- Відейко М. Ю.** Халеп'я // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 570.
- Відейко М. Ю.** Хвойка (Хвойко) Вікентій (Честослав) В'ячеславович // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 571–573.
- Відейко М. Ю.** Хвойці В. В. пам'ятник // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 573.
- Відейко М. Ю.** Щербанівка // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 630.
- Вікентій В'ячеславович Хвойка** та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — 193 с.
- Выставка** барона де Бая в Musee Guimet в Париже // АЛЮР. — 1901 — Т. III. — Июль–август. — С. 113–115.
- Вовк Ф. К.** Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 1–32.
- Вовк Хв.** Знахідки у могилах між Верем'єм та Стретівкою і біля Трипілля // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1900а. — Т. ????. — С. 1–11.
- Вовк Ф. К.** По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа // АЛЮР. — 1900б. — Т. II. — Июль–август. — С. 131–141.
- Вовк Ф. К.** Магдаленське майстерство на Україні // ЗНТШ. — Львів, 1902. — СXLVI. — С. 1–15.
- Вовк Ф. К.** Искусство мадленской эпохи на Украине // АЛЮР. — 1903. — № 1. — С. 15–25.
- Вовк Ф. К.** Вироби передмікенського типу // Антропология. — К., 1928. — Т. 1. — С. 3–30.
- Исследование** остатков старинных сооружений в городе Чигирине // АЛЮР. — 1903. — № 5. — С. 332–334.
- К археологическому** съезду в Киеве // АЛЮР. — 1899. — Т. 1. — Июнь. — С. 73–74.
- Калитинский А.** Памяти В. В. Хвойки // Русский антропологический журнал. — 1916. — № 1–2. — С. 6–9.
- Київський** художественно-промисловий і научний музей імени его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. — К., 1906. — 60 с.
- Київський** художественно-промисловий і научний музей імени его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. — К., 1910. — 59 с.
- Київський** художественно-промисловий і научний музей імени его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. — К., 1911. — 57 с.
- Київський** художественно-промисловий і научний музей імени его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. — К., 1913. — 57 с.
- Київское** Общество Древностей и Искусств. Сведения о деятельности в 1904 году. // АЛЮР. — 1904. — № 1–2. — С. 57–61.
- Козловська В. Є.** Памяти В. В. Хвойки // Україна. — 1914. — С. 50–55.
- Козловская В. Е.** Светлой памяти В. В. Хвойки. // Окремий відбиток з XXXIII тому ЗООИД. — Одеса, 1917. — 14 с.
- Колеснікова В. А.** Відкриття та інтерпретація трипільських пам'яток В. В. Хвойкою (до історії питання) // Трипільські поселення-гіганти (до 110-річчя відкриття трипільської культури в Україні). — К.: Корвин-Пресс, 2003 — С. 58–62.
- Колеснікова В. А.** В. В. Хвойка та заснування археологічного відділу Київського міського Музею // Історичний журнал. — 2004. — № 10–11. — С. 49–56.
- Колеснікова В. А.** До історії досліджень В. В. Хвойки у садибі М. Петровського в Києві. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005а. — Вип. 16. — С. 258–266.
- Колеснікова В. А.** Вікентій В'ячеславович Хвойка. Сторінки біографії // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005б. — Вип. 17. — С. 25–31.
- Колеснікова В. А.** Листування В. В. Хвойки з Е. Мінзмом як джерело для створення наукової біографії В. В. Хвойки. // Археологія. — К., 2006. — № 1 — С. 48–59.
- Кононенко Ж. А., Франко О. Е.** Исследования на Полтавщине (по материалам личных фондов В. В. Хвойки и Ф. К. Вовка) // Охрана и исследование археологических памятников Полтавщины. — Полтава, 1989. — С. 118–120.
- Кононенко Ж. А.** Новые архивные данные о В. В. Хвойке // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. — К., 1991. — С. 51–53.
- Корзухина Г. Ф.** Новые данные о раскопках В. В. Хвойки на усадьбе Петровского в Киеве // СА. — 1956. — XXV. — С. 318–336.
- Краткий** указатель предметов, помещенных в Киевском музее древностей и искусств. — К., 1900. — 26 с.
- Краткий** указатель предметов, помещенных в Киевском музее древностей и искусств. — К., 1902. — 36 с.
- Кулаковский Ю.** Киевский художественно-промышленный и научный музей Императора Николая Александровича. — СПб., 1905. — 16 с.
- Латуха Т. И.** Археологические исследования В. В. Хвойки летописного Белгорода // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної обласної конференції, присвяченої 140-річчю з дня народження В. В. Хвойки, с. Білгородка. — К., 1991. — С. 25–26.
- Левицький І. Ф.** Про вік стоянки, відкритої В. В. Хвойкою в Іскорості // Археологія. — 1950. — IV. — С. 156–162.
- Линниченко И. А.** О новейших раскопках г. Хвойка // ЗООИД. — Одесса, 1901. — Т. XXIII. — С. 68–76.
- Линниченко И. А.** О раскопках В. В. Хвойки в Киеве у Десятинной церкви // Труды XIV АС в Чернигове 1909. — М., 1911. — Т. III. — Протоколы. — С. 68–69.
- На городище** у летописного Витачева (Киевского у.) // АЛЮР. — 1899. — Т. I. — Апрель. — С. 49.
- Новые** следы допотопного человека на Киевских высотах // Известия ИАК. — СПб, 1904. — Прибавл. к вып. 9. — С. 40.
- О раскопках** г. В. В. Хвойка в окрестностях м. Триполья // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1899. — Кн. 13. — С. 106–107.
- Орлов Р. С.** Про функціональне призначення Київського капища 1908 р. // Історія Русі — України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 193–207.
- Освящение** и открытие Киевского Художественно-Промышленного и Научного Музея имени Императора Николая Александровича. — К., 1905. — 30 с.

- Открытие** древних каменных сооружений в Чигирине // Известия ИАК. — СПб, 1903. — Прибавл. к вып. 6. — С. 66–68.
- Отчет** Киевского художественно-промышленного и научно-музея имени Императора Николая Александровича за 1909 год. — К., 1910. — 19 с.
- Отчет** Киевского художественно-промышленного и научно-музея имени Императора Николая Александровича за 1911 год. — К., 1912. — 31 с.
- Отчет** Киевского художественно-промышленного и научно-музея имени Императора Николая Александровича за 1912 год. — К., 1913. — 37 с.
- Отчет** Киевского художественно-промышленного и научно-музея имени Императора Николая Александровича за 1914 год. — К., 1914. — 35 с.
- Павлова В., Пекарська Л.** Вікентій Хвойка // АНТ. — 2000. — № 4–6. — С. 95–96.
- Памяти В. В. Хвойки** // Известия ИАК. — Петроград, 1915. — Прибавл. к вып. 58. — С. 50–51.
- Петров В. П.** Зарубинецкий могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1899 г.) // МИА. — М.-Л.: Издательство АН СССР, 1959. — № 70. — С. 32–60.
- Полонская Н. Д.** Археологические раскопки В. В. Хвойко 1909–1910 годов в мест. Белгородке // Труды Московского предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда. — М., 1911. — С. 47–66.
- Проблеми** вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної обласної конференції, присвяченої 140-річчю з дня народження В. В. Хвойки, с. Белгородка. — К., 1991. — 109 с.
- 15 роковини** з дня смерті В. В. Хвойки // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930. — Ч. 1. — С. 79.
- Радієвська Т. М.** Внесок В. В. Хвойки у становлення вітчизняного палеолітознавства // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 26–31.
- Раскопки** в Белгородке // Известия ИАК. — СПб, 1910. — Прибавл. к вып. 34. — С. 179–187.
- Раскопки** в Белгородке // Известия ИАК. — СПб, 1911. — Прибавл. к вып. 39. — С. 173–183.
- Раскопки** в Белгородке // Известия ИАК. — СПб, 1911. — Прибавл. к вып. 42. — С. 109.
- Раскопки** в Киеве летом 1908 года // Известия ИАК. — СПб, 1909. — Прибавл. к вып. 31. — С. 68–83.
- Раскопки** на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского у. Киевской губ. // АЛЮР. — 1901. — Т. III. — Май. — С. 69–72.
- Раскопки** Н. Е. Бранденбурга летом 1901 г. // АЛЮР. — 1901 — Т. III. — Ноябрь. — С. 178–181.
- Раскопки** В. В. Хвойки летом 1901 г. // АЛЮР. — 1901 — Т. III. — Ноябрь. — С. 181–185.
- Раскопки** в с. Ромашках, Васильковского у. Киевской губ. // АЛЮР. — 1899 — Т. I. — Июнь. — С. 80–81.
- Раскопки** городища Шаргород // АЛЮР. — 1901 — Т. III. — Февраль. — С. 39–40.
- Раскопки** г. Хвойка // ЗООИД. — Одеса, 1901. — Т. XXIII. — С. 68–74.
- Раскопки** курганов при селах Райгород и Прусы Черкасского у. Киевской губ. // АЛЮР. — 1899. — Т. I. — Июль. — С. 90–91.
- Раскопки** у Десятинной церкви // Известия ИАК. — СПб, 1908. — Прибавл. к вып. 26. — С. 28–29.
- Раскопки** у м. Триполья Киевского у. // АЛЮР. — 1899. — Т. I. — Январь. — С. 8–9.
- Раскопки** у с. Пастерского, Чигиринского у., Киевской г. // АЛЮР. — 1899. — Т. I. — Январь. — С. 9–10.
- Смірнов С. В.** Исторична направленість і комплексність досліджень В. В. Хвойки // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 122–125.
- Стоянка** палеолитической эпохи у с. Селище Каневского уезда Киевской губ. — Киевская старина. — 1902. — Т. 77. — С. 78.
- Указатель** выставки Киевского общества Древностей и Искусств 1897 г. — К., 1897. — 86 с.
- Устав** Киевского художественно-промышленного и научно-музея имени Государя Императора Николая Александровича. — К., 1909. — 4 с.
- Хвойка** // БСЭ. — М., 1957. — Т. 46. — С. 101.
- Хвойка** // МСЭ. — М., 1960. — Т. 10. — С. 34.
- Хвойка** // СИЭ. — М., 1974. — Т. 15. — С. 559–560.
- Хвойка (Хвойко)** // УРЕ. — К., 1964. — Т. 15. — С. 120–121.
- Хвойка (Хвойко)** // УСЭ. — К., 1985. — Т. 12. — С. 48.
- Хвойка (Хвойко)** // УРЕС. — К., 1987. — Т. 3. — С. 564.
- Хвойко В. В.** // Історія міст і сіл УРСР. Київська область. — К., 1971. — С. 10, 13, 313, 359, 385–386, 483–484.
- Хвойку В. В.** Меморіальна дошка // Київ. Енциклопедичний довідник. — К., 1981. — С. 192–193.
- Хвойка В. В.** Росичка. — К., 1885.
- Хвойка В. В.** Хмелеводство и уход за ним. — К., 1891.
- Хвойка В. В., Покровский А. М.** О раскопках в Киевском уезде // Известия XI АС в Киеве 1–20 августа 1899 г. — К., 1899. — № 12. — С. 175–177.
- Хвойка В. В.** Каменный век среднего Приднепровья // Труды XI АС в Киеве 1899. — М., 1901а. — Т. 1. — С. 736–812.
- Хвойка В. В.** Поля погребений в среднем Приднепровье. ЗРАО. — СПб, 1901. — Т. 12. — Вып. 1 и 2. Новая серия. — С. 172–190.
- Хвойка В. В., Линниченко И. А.** Находки орнаментированных костей мамонта (с одной таблицей) // ЗООИД. — Одесса, 1901в. — С. 203–206.
- Хвойка В. В., Линниченко И. А.** Сосуды со знаками из находок на площадках трипольской культуры // ЗООИД. — Одесса, 1901 г. — Т. 23. — С. 199–202.
- Хвойка В. В.** Городища Среднего Приднепровья, их народность, древность и национальность // Известия XII Археологического съезда в Харькове 15–27 августа 1902 года. — Харьков, 1902. — С. 33–34.
- Хвойка В. В.** К вопросу о славянах // Київська старовина. — 1902. — Т. 77. — Червень. — С. 495–505.
- Хвойка В. В.** Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи Мадлен (По поводу статьи г. Волкова) // АЛЮР. — 1903. — К., 1904. — С. 27–36.
- Хвойка В. В.** Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры. // Записки русского отделения Императорского русского археологического общества. — СПб, 1904. — Т. V. — Вып. 2. — С. 1–25.
- Хвойка В. В.** Раскопка могильника при с. Броварки Гадачского уезда, Полтавской губ. // Древности ТМАО. — М., 1904. — Т. 20. — В. 2. — С. 40–48
- Хвойка В. В.** Городища среднего Приднепровья, их значение, древность и народность. // Труды XII АС в Харькове 1902 года. — М., 1905. — Т. 1. — С. 93–104.

- Хвойка В. В.** Из области трипольской (древнеарийской) культуры: (По поводу рецензии Н. Беляшевского). — АЛЮР 1904 г. — К., 1905. — № 4–5. — С. 221–226.
- Хвойка В. В.** Раскопки курганов при с. Оситняжке Чигиринского уезда Киевской губернии // АЛЮР 1904 г. — К., 1905. — № 1–2. — С. 7–12.
- Хвойка В. В.** Начало земледелия и бронзовый век в Южной России // Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе 15–27 августа 1905 г. — Харьков, 1906. — № 6. — С. 37–39.
- Хвойка В. В.** Раскопки близ м. Триполье в 1903 г. // Древности: ТМАО. — М., 1906. — Т. 21. — Вып. 1. — Протоколы. — С. 53.
- Хвойка В. В.** Раскопки близ самого Киева в 1903 г. // Древности: ТМАО. — М., 1906. — Т. 21. — Вып. 1. — Протоколы. — С. 53.
- Хвойка В. В.** Обряд погребения с сожжением и его древность // Сборник статей 1906 року на пошану профессора Антоновича. Фототипне видання. — К., 1993. — С. 85–94.
- Хвойка В. В.** Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Приднепровье. — М., 1907. — 8 с. (отд. отт. из Трудов XIII АС).
- Хвойка В. В.** О замечательных находках в Киеве в усадьбе д-ра Петровского близ Десятинной церкви // Древности: ТМАО. — М., 1909. — Т. 22. — Вып. 1. — Протоколы. — С. 153.
- Хвойка В. В.** Раскопки в Киевской и Черниговской губерниях в 1906 г. // Древности: ТМАО. — М., 1909. — Т. 22. — Вып. 1. — Протоколы. — С. 153.
- Хвойка В. В.** Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губернии и вблизи с. Веремье Киевского у. и губ. // Древности: ТМАО. — М., 1909. — Т. 21. — Вып. 2. — С. 281–309.
- Хвойка В. В.** По вопросу о раскопках // Труды XIV АС. — М., 1911. — Т. 3. — С. 104–110.
- Хвойка В. В.** Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — 103 с.
- Хвойко** // Императорское Московское археологическое общество за 50 лет своего существования. — М., 1915. — Т. II. — С. 389–390.
- Хилинский К. В.** О трипольской культуре // Труды XIV АС. — М., 1911. — Т. 3. — С. 61.
- Черняков І. Т.** Вікентій Хвойка. 1850–1914. — К.: Архетип, 2006. — 200 с.
- Чтения** в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1899. — Кн. 13. — С. 106–107.
- Шовкопляс Г. М.** Видатний археолог В. В. Хвойка і його роль в організації Державного історичного музею Української РСР. // Архіви України. — 1966. — № 4. — С. 25–33.
- Шовкопляс Г. М.** В. В. Хвойка (До 120-річчя від дня народження) // УІЖ. — 1970. — № 5. — С. 135–137.
- Шовкопляс Г. М.** Колекції В. В. Хвойки та їхня роль у створенні Державного історичного музею УРСР // Музей і сучасність. — К., 1989. — С. 64–73.
- Шовкопляс Г. М.** Вікентій В'ячеславович Хвойка — видатний український археолог // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 4–25.
- Шовкопляс І. Г.** До 75-річчя початку дослідження Кирилівської палеолітичної стоянки в м. Києві // УІЖ. — 1968. — № 10. — С. 137–139.
- Экскурсия** членов XI археологического съезда // Известия XI АС в Киеве 1–20 августа 1899 г. — К., 1899. — № 1–14. — С. 136–137, 163.
- Яковенко Е. В.** Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського // Археологія. — 1966. — XX. — С. 180–184.
- Яковлева Л.** Нові дані про археологічні колекції В. Хвойки з Кирилівської стоянки // АНТ. — 2000. — № 4–6. — С. 96.
- Якубенко О.** Трипільська колекція Вікентія Хвойки у зібранні Національного музею історії України. Зберігання, вивчення та використання // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Просвіта, 2003. — С. 56–70.
- Якубенко О. О.** Трипільська колекція В. В. Хвойки з Київщини та її використання в експозиції Національного музею історії України // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури: Тез. доп. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С. 35–37.
- Якубенко О. О.** Трипільська розписна кераміка з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. — К., 1999. — С. 78–80.
- Якубенко О. О.** Трипільська розписна пластика з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію: До 150-річчя від дня народження. — К., 2000. — С. 125–148: іл.
- Якубенко О. О.** Колекція В. Хвойки // ЕТЦ. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 2. — С. 231.
- Khvoika V. V.** Decouvertes paleolithique racement faites // L'antropologie. — 1901. — Т. 12. — С. 158–159.
- Vokolek V. V.** Vzpominka na V. V. Chvojku // Archeologichni rozhledy XVII. — 1965. — С. 97–98.
- Vokolek V. V.** V. Chvojka, prukopnik ukrajinske archeologie // Prace Musea v Hradei Kralove Serie B. — 1965. — IX. — С. 127–150.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВ** — Археологічні відкриття. К.
АО — Археологические открытия. М.
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР. К.
АС — Археологический съезд
БКИЧП — Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР. М.
БСЭ — Большая советская энциклопедия
ВДИ — Вестник древней истории
ЕТЦ — Енциклопедія трипільської цивілізації. — К.: «Академперіодика», 2004. — Т. I, т. II.
ЗНТШ (Зап. НТШ) — Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества. Одесса.
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.
ЗРАО — Записки Императорского Российского археологического общества
ИАК — Известия Археологической комиссии
Изв. ГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры. Л.
ИА АН СРСР — Институт археології АН СРСР. Москва.
ІА НАНУ — Інститут археології Національної академії наук України
ІМК АН СРСР — Інститут історії матеріальної культури АН СРСР
КАМ — Краківський археологічний музей
КЗАД — Короткі звітлення за археологічні дослідження. К.
КЗВУАК — Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету. К.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР. К.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры. М.; Л.
КСОГАМ — Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея. Одесса.
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. М.; Л.
МСЭ — Малая советская энциклопедия
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НЗІМК — Наукові записки Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. К.
НМІУ — Національний музей історії України. Київ.
СА — Советская археология. М.
СГАИМК — Сборник государственной академии истории материальной культуры
СИЭ — Советская историческая энциклопедия
ТК — Трипільська культура. К.
ТКУ — Трипільська культура на Україні. К.
ТМАО — Труды Московского археологического общества
Тр. АС — Труды Археологического съезда. М.
УАН — Українська академія наук
УІЖ — Український історичний журнал. К.
УРЕ — Українська радянська енциклопедія
УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник
УСЭ — Украинская советская энциклопедия
Уч. зап. ЛГУ — Ученые записки Ленинградского государственного университета
BPS — Baltic-Pontic Studies
ZWAK — Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Krakow.

Наукове видання
Друкується за постановою Вченої Ради Інституту археології
Національної академії наук України

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ФОНД ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

**ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ
У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
АРХЕОЛОГА ВІКЕНТІЯ ХВОЙКИ**

Частина II
Матеріали і дослідження

Редактори Н. В. Блажевич
Н. Р. Михайлова

Комп'ютерна верстка і дизайн Л. В. Астахова